

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, drs. Christien Franken, dr. Francisca de Haan, dr. Joke Hermes, dr. Annelies van Heijst, dr. Alkeline van Lenning, dr. Janneke Plantenga, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser, drs. Monique Volman

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, dr. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl, dr. Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00. Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

195	Redactioneel
	<i>Artikelen</i>
197	De rol van vrouwen bij de onthoofding van Johannes de Doper. Een feministisch-deconstructivistische lezing van Marcus 6,16-28 <i>Berthe van Soest</i>
212	Een gender-subtekst van beleid. Een analyse van 'Een werkend perspectief' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid <i>Lilian Halsema</i>
	<i>Besprekingsartikel</i>
225	Seksualiteit in arbeidsorganisaties: het einde van een monsterverbond <i>Evelien Tonkens</i>
	<i>Opinie: De overheids campagne tegen seksueel geweld</i>
238	Inleiding op de commentaren op de campagne tegen seksueel geweld <i>Marrie Bekker en Evelien Tonkens</i>
241	Seksuele voorlichting aan jongens uit balans <i>Paul Vennix</i>
247	Seks als remedie tegen seksueel geweld <i>Barbara Spoel</i>
253	Seks is natuurlijk, maar intimiteit meer iets voor meisjes... <i>Gerda de Vries</i>
	<i>Proefschriftfragmenten</i>
259	Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917 <i>Mieneke Pouwelse</i>
261	Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat <i>Jet Bussemaker</i>
265	Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann <i>Joke J. Hermesen</i>
	<i>Verslagen van bijeenkomsten</i>
269	Verslag van het symposium 'Vrouwen van het platteland in het verleden', mei 1993 te Ede <i>Ton Duffhues</i>
271	Verslag van het congres 'Out of the margin. Feminist perspectives on economic theory', 2-5 juni 1993 te Amsterdam <i>Ria Vogels</i>
273	Verslag van de conferenties 'Vrouwenstudies en de klassieke oudheid', 31 augustus 1993 te Amsterdam en 'Women in antiquity', 1-4 september 1993 te Oxford <i>Mieke de Vos</i>

275	Verslag van het landelijk congres Vrouwen/genderstudies, 28-29 oktober 1993 te Amsterdam <i>Anna Aalten</i>
	<i>Recensies</i>
279	'Video Playtime: the gendering of a leisure technology' van Ann Gray <i>Liesbet van Zoonen</i>
282	Over liberaal- en radicaal-feministische geschiedschrijving. 'Feminism and the women's movement. Dynamics of change in social movement, ideology and activism' van Barbara Ryan en 'Women in movement. Feminism and social action' van Sheila Rowbotham <i>Saskia Poldervaart</i>
284	'Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS', Tipje van de sluier deel 7 onder redactie van Karin den Dekker, Willy-Anne van der Heyden, Hetty Lucassen en Monique Walboomers <i>Mieke Lunenberg</i>
287	'Romancing the postmodern' van Diana Elam <i>Lies Wesseling</i>
289	'Romanticism & Gender' van Anne K. Mellor <i>Erica van Boven</i>
291	'Off Centre: feminism and cultural studies' onder redactie van Sarah Franklin, Celia Lury en Jackie Stacey <i>Maaike Meijer</i>
294	Was Simone de Beauvoir een (oorspronkelijk) filosoof? 'Filosofie als Passie' van Karen Vintges <i>Magda Michielsens</i>
297	Op zoek naar de genderbewuste politieke vrouw. 'Gender Consciousness and Politics' van Sue Tolleson Rinehart <i>Véronique Mottier</i>
299	'Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij' van Sabine de Rooij <i>Margreet van der Burg</i>
302	Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940 van Francisca de Haan <i>Barbara Henkes</i>
304	'Gender Images in Public Administration. Legitimacy and the Administrative State' van Camilla Stivers <i>Trudi Nederland</i>
307	Kroniek
310	IIAV-inventarisatie vrouwenstudies
319	Summaries
320	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Nummer 58 van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* opent met het verhaal van de moord op Johannes de Doper. Traditioneel wordt vooral Herodias, de vrouw van koning Herodes, verantwoordelijk gesteld voor deze moord. Zij was het immers die haar dochter influisterde het hoofd van Johannes de Doper te vragen toen zij een wens mocht doen als beloning voor het mooie dansen voor de koning en zijn gasten. Daarmee past het verhaal in een traditie waarin vrouwen aansprakelijk worden gesteld voor het kwaad in de wereld. Berthe van Soest vraagt zich af of dit oordeel wel zo onontkoombaar is en gaat tussen de regels door op zoek naar andere (mede)schuldigen.

Een heel ander onderwerp staat centraal in het artikel 'Een gender-subtekst van beleid'. Lilian Halsema analyseert hier een klassieker uit de beleidsliteratuur, namelijk *Een werkend perspectief*, in 1990 uitgegeven door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In dit boek wordt onder andere een hogere arbeidsmarktparticipatie van vrouwen bepleit, vooral om het draagvlak voor het stelsel van sociale zekerheid te vergroten. Halsema laat zien dat de WRR in zijn vooronderstellingen inzake arbeid en sekse vrijwel geen aandacht besteedt aan mannelijke of vrouwelijke definiëring van rollen als die van werknemer, burger of verzorgster. De impliciete vooronderstelling is dat met de stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen de rollen worden geneutraliseerd. Daarbij wordt echter voorbijgegaan aan sekse-machtsverschillen. Toetreding van vrouwen tot de betaalde arbeid leidt immers niet vanzelfsprekend tot een (her)verdeling van de macht.

In het besprekingsartikel buigt Evelien Tonkens zich over de vraag naar seksualiteit in arbeidsorganisaties. Lange tijd was het streven vooral gericht op het uitbannen van seksualiteit op de werkvloer. Organisatiedeskundigen vreesden de gevolgen voor de produktiviteit, terwijl feministen de seksuele intimidatie van vrouwen aan de kaak stelden. Tonkens laat zien dat een meer genuanceerde stellingname mogelijk is. Seksualiteit op het werk is niet in alle gevallen intimiderend; binnen de grenzen van de voor vrouwen toegankelijke posities en repertoires kan het ook mogelijkheden en plezier bieden. Het onderkennen van seksualiteit in arbeidsorganisaties kan bovendien kennis opleveren omtrent machtsprocessen, identiteitsvorming en impliciete functie-inhouden.

In de opinierubriek tenslotte wordt de overheids campagne tegen seksueel geweld kritisch doorgelicht. Twee wetenschappers en een deskundige uit het veld zijn om commentaar gevraagd.

Voorts zijn in dit nummer opgenomen de proefschriftfragmenten van Jet Bussemaker, Joke Hermsen en Mienieke Pouwelse en de gebruikelijke verslagen en recensies.

Rectificatie *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* nr. 57, 1994

Van het themanummer 'Sekse en etniciteit, respect en kritiek: vrouwenstudies in kleur' is verzuimd te vermelden dat het mede tot stand kwam door subsidies van de Emancipatiecommissie van de UvA en van Mama Cash.

De titel van het artikel van Pamela Pattynama is abusievelijk verkeerd vermeld. Het moet zijn: 'Oorden en woorden. Over rassenvermenging, interetniciteit en een Indisch meisje'.

Onze excuses aan subsidiegevers en auteur.

Berthe van Soest

De rol van vrouwen bij de onthoofding van Johannes de Doper

Een feministisch-deconstructivistische lezing van Marcus 6, 16-28

Hoog boven zijn hoofd draagt de beul op een schotel een hoofd de zaal binnen. Hij geeft het aan een meisje, dat het aanpakt en het aan haar moeder overhandigt. Een moordverhaal in de bijbel: Johannes de Doper, een belangrijk man, een profeet die de komst van Jezus aankondigt, wordt onthoofd aan het hof van koning Herodes. Drie figuren zijn bij deze moord betrokken: een meisje, dat zo mooi danst voor de koning en zijn gasten dat hij haar belooft dat zij mag wensen wat zij wil. Herodias, koningin en moeder van het meisje, die haar influistert het hoofd van Johannes de Doper te vragen. Tot slot is er koning Herodes, die groot ontzag heeft voor Johannes en graag naar hem luistert, maar wel het bevel aan de beul geeft zijn hoofd te brengen. Gevestigde interpretaties van het verhaal richten de beschuldigende vinger naar de vrouwfiguren. Maar zijn zij wel de eerstverantwoordelijken? Of is het mogelijk om, vanuit een minder stereotiepe vrouwvisie, andere (mede)schuldigen aan te wijzen?

De opkomst van feministische visies binnen de exegese heeft ervoor gezorgd dat dit soort vragen nu gesteld kunnen worden. Feministen bestuderen de bijbel al twintig jaar. De aandacht ging uit naar vertalingen en exegesemethoden, naar de geschiedenis van vrouwen die leefden toen de bijbel tot stand kwam en naar de vraag of vrouwen misschien stukken van de bijbel geschreven hebben. Eerst zochten we vooral heldinnen, zoals Deborah, een profetes die haar volk zo goed leidt dat ze 'moeder in Israël' genoemd wordt.¹ Ook richtten we ons op de slachtoffers van geweld tegen vrouwen in de patriarchale cultuur waarin de bijbel ontstond.² Zo langzamerhand bestudeerden we ook slechte vrouwen, die listen gebruiken en verraad plegen: Delila bijvoorbeeld, die op slinkse wijze aan haar minnaar het geheim van zijn kracht ontfutselt.³ Nu raken we ook geïnteresseerd in vrouwen die geweld gebruiken, die moorden en doodslaan: zoals koningin Izebel, die haar buurman laat stenigen omdat hij zijn wijn-

1. Fokkelien van Dijk-Hemmes, 'Een moeder in Israël', in: Denise Dijk, Fokkelien van Dijk-Hemmes en Catharina J.M. Halkes (red.), *Feministisch-theologische teksten*. Delft (Meinema) 1985, pp. 52-59. Een herdruk uit *Wending* 38 (1983), nr. 10, pp. 688-695.

2. Phyllis Trible, *Texts of Terror. Literary Feminist Readings of Biblical Narratives*. Philadelphia (Temple University Press) 1984; Mieke Bal, *Death and Dissymmetry. The Politics of Coherence in the Book of Judges*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1988.

3. Mieke Bal, *Lethal Love. Feminist Literary Readings of Biblical Love Stories*. Bloomington, Indianapolis (Indiana University Press) 1987, pp. 37-67.

gaard niet af wil staan aan haar man, koning Achab. Elia, een groot profeet, is zo bang voor haar, als zij dreigt hem te vermoorden, dat hij moedeloos onder een boom gaat liggen om zelf te sterven.⁴

In het verhaal over Johannes de Doper, dat in dit artikel centraal staat, lijkt zo'n boze moordenaar voor te komen. Het verhaal staat in het Nieuwe Testament, in een van de evangeliën: Marcus 6,16-28.⁵ Toen ik dit verhaal begon te bestuderen en er studies over las, viel me iets op.⁶ De exegeten waren op zoek. Ze zochten, als detectives, de moordenaar van Johannes. Vele regels besteedden zij eraan. Allen vonden dezelfde dader, namelijk Herodias. Van Dijk-Hemmes, een feministisch exegete die dit verhaal bestudeerd heeft, sluit in dit opzicht aan bij dat oordeel. Herodias verbeeldt volgens haar 'De Gevaarlijke Vrouw, tegenover wie de man volstrekt machteloos is'. Ze typeert haar als een 'gruwelijk soort moeder' en een 'verslindend monster'.⁷ Johannes en Herodes zijn haar slachtoffers. Herodias krijgt macht over Johannes door hem te laten vermoorden en over Herodes door hem in de val te laten lopen.⁸ Volgens Van Dijk-Hemmes past dit verhaal in een traditie van angst voor vrouwen. Vrouwen zijn gevaarlijk en dienen overheerst te worden, is de gedachte achter dit verhaal. Het dient als uiting van de vrees voor vrouwen en functioneert als legitimatie van hun onderdrukking.⁹ Mij viel op dat de exegeten aan de ene kant eenstemmig de dader veroordelen. Er lijkt dus geen twijfel te bestaan over wie het gedaan heeft. Aan de andere kant kost het de exegeten wel bijzonder veel moeite de dader te vinden. Ik ging mij afvragen waarop het oordeel van de exegeten gebaseerd was en ben de tekst met die vraag gaan lezen. Ik las, zoals gebruikelijk, aanvankelijk uitsluitend op hermeneutische wijze. Dat wil zeggen: ik leidde de interpretatie van de tekst – de motieven en het thema – af aan tekstkenmerken

4. Saskia de Jong, 'De verbeelding van Izebel', in: Saskia de Jong (red.), *Het testament van de dochters. Een bundel exegeses door vrouwen*. Kampen (Kok) 1992, pp. 65-72. Het verhaal over Izebel en de buurman staat in: 1 Koningen 21,1-6. Het verhaal over de bedreiging van Izebel en Elia's wens te sterven staat in: 1 Koningen 19,1-4.

5. Andere versies in het Nieuwe Testament zijn: Mattheüs 14,3-11; Lucas 3,19-20.

6. J. Duncan en M. Derret, *Law in the New Testament*. Londen (Danton, Longman & Todd) 1970, pp. 339-362; M. Dibelius, *Die Urchristliche Überlieferung von Johannes dem Täufer*. Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) 1911, pp. 77-87; Fokkelien van Dijk-Hemmes, 'Bezwijk niet voor de schoonheid van een vrouw...', in: *Reflecties op Schrift. Opstellen voor prof. dr. Gijs Bouwman*. Apeldoorn (Altiora Averbode) 1983, pp. 101-112; William Lillie, 'Salome and Herodias', in: *The Expository Times* 56 (oktober 1953 – september 1954), p. 251; Joachim Gnifka, *Das Evangelium nach Markus*. Neukirchen-Vluyn/Keulen (Benziger Verlag) 1987, pp. 243-253; Léon Hermann, 'Hérodiade', in: *Revue des Etudes Juives*, fasc. 1-2, tome 132 (januari-juni 1973); Harold W. Hoehner, *Herod Antipas*. Londen/New York (Cambridge University Press) 1972, pp. 110-171; Erich Klostermann, *Das Markusevangelium*. Tübingen (Mohr) 1950, pp. 58-61; Rudolf Pesch, *Das Markusevangelium I*. Basel/Wenen (Herder) 1976, pp. 327-334; Eduard Schweizer, *Das Evangelium nach Markus*. Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) 1936, 1983¹⁶, pp. 69-71.

7. Van Dijk-Hemmes, p. 109.

8. Ibidem, p. 107.

9. Ibidem, p. 111.

Lucas van Leyden, *Salome met het hoofd van Johannes de Doper*, ca. 1517. Rijksprentenkabinet, Amsterdam

die herhaald worden en die samenhang vertonen.¹⁰ De meeste aanwijzingen in de tekst leken te leiden naar de dader die de exegeten beschuldigd hadden. Hun oordeel scheen juist te zijn. Maar waarom wordt in de tekst en in de interpretaties zoveel aandacht besteed aan het aanwijzen van de moordenaar? Waarom worden zoveel woorden gewijd aan iets wat evident is? Willen de exegeten iets verhullen met al hun woorden? Is er misschien ook een andere dader te vinden?

Deze vragen wil ik beantwoorden met een andere manier van lezen: met deconstructivistische strategieën, 'onbeslisbaarheid van betekenis' en 'deconstructie van opposities'. Eerst gebruik ik de strategie 'onbeslisbaarheid van be-

10. Met 'tekstkenmerken' bedoel ik eenheden van een bepaalde tekst die deze tekst verschillend maakt van andere teksten. Deze eenheden zijn te interpreteren. Hermeneutische leeswijze: H.J.M.F. Lodewick, P.J.J. Coenen en A.A. Smulders, *Litteraire kunst. Nieuwe versie*. Den Bosch (Malmberg) 1986, pp. 86-87.

tekenis', die tot doel heeft de eenduidigheid van een interpretatie te verstoren.¹¹ Dit wordt bereikt door datgene in een tekst te interpreteren waar gewoonlijk geen betekenis aan gegeven wordt. De strategie bestaat uit twee stappen. Ten eerste wordt bepaald hoe de tekst gewoonlijk geïnterpreteerd wordt: de stabiliteit van de dominante interpretatie wordt vastgesteld. Dat wil zeggen, je vertolkt de wijze waarop de tekst volgens heersende conventies in een bepaalde context geïnterpreteerd wordt. Deze stap behelst in mijn geval dat ik bepaal welke dader de exegeten aanwijzen en hoe ze daartoe komen. Ik zal laten zien welke argumenten zichzelf aanvoeren en welke kenmerken in de tekst leiden tot deze verdachtmaking. In de tweede stap van deze strategie wordt de stabiliteit van de dominante interpretatie aan het wankelen gebracht door vast te stellen dat er kenmerken en betekenissen zijn die systematisch *niet* gekozen worden voor interpretatie, omdat ze niet uit te leggen zijn in de betekenis die interpreters aan de tekst willen geven. Ze worden 'gemarginaliseerd' omdat ze strijdig zijn met de dominante interpretatie. Er kunnen 'witte plekken' zijn: datgene wat niet in de tekst staat, ofwel zaken waarvan het opvalt dat ze niet vermeld worden. Ook kan het gaan om plaatsen in de tekst die men gewoonlijk niet interpreteert, zoals het wit tussen de regels. Verder kunnen er woorden zijn waaraan tegenstrijdige betekenissen toegekend kunnen worden, 'warring forces of signification', waarbij een van de betekenissen nooit uitgezocht wordt in de dominante interpretatie.¹² Ik zal in deze tweede stap onderzoeken of het oordeel van de exegeten onontkoombaar is en zoeken naar andere daders voor de moord op Johannes.

In de volgende paragraaf volgt het verhaal, in mijn vertaling.

Vrouwen als boosdoeners

Marcus 6, 16-28

16. Johannes die ik, ja ik onthoofd heb, die is opgewekt.

17. Want hij, Herodes, had Johannes laten grijpen en hem geboeid in de gevangenis,

vanwege Herodias, de vrouw van Philippus,
omdat hij haar getrouwd had.

18. Want Johannes had tot Herodes gezegd:

Je mag de vrouw van je broer niet hebben.

19. Herodias nu was hem vijandig gezind en wilde hem doden,
maar zij kon het niet.

11. Zie Jacques Derrida, 'Afterword', in: *Limited Inc.* Evanston, Ill. (Northwestern University Press) 1988, pp. 143-150.

12. Barbara Johnson, 'The Critical Difference: BartheS/BalzaC', in: *The Critical Difference. Essays in the Contemporary Rhetoric of Reading.* Baltimore (John Hopkins University Press) 1980, p. 5.

20. Want Herodes was bang voor Johannes
 omdat hij wist dat hij een rechtvaardig en heilig man was en hij beschermde hem,
 en wanneer hij hem hoorde was hij in grote verwarring,
 maar hij hoorde hem graag.

21. Toen er een gunstige dag gekomen was,
 waarop Herodes voor zijn verjaardag een diner organiseerde
 voor zijn voornaamsten
 en de legeraanvoerders
 en de aanzienlijksten van Galilea

22. en zijn dochter Herodias binnenkwam en danste,
 beviel zij Herodes en de tafelgenoten.
 De koning zei tegen het meisje:
 Vraag me wat je wilt en ik zal het aan je geven.

23. Hij zwoer haar:
 Wat je van me vraagt, ik zal het aan je geven,
 tot de helft van mijn koninkrijk!

24. Nadat zij uitgegaan was, zei ze tot haar moeder:
 Wat zal ik vragen?
 Deze zei:
 Het hoofd van Johannes de Doper!

25. Nadat zij meteen met grote haast ingegaan was naar de koning, vroeg ze,
 zeggende:
 Ik wil dat je onmiddellijk aan mij geeft
 op een schotel, het hoofd van Johannes de Doper.

26. De koning, zeer bedroefd geworden
 vanwege de eden en de tafelgenoten,
 wilde haar niet weigeren.

27. De koning stuurde meteen een scherprechter
 en beval zijn hoofd te brengen.
 Deze ging heen en onthoofdde hem in de gevangenis

28. en bracht zijn hoofd op een schotel
 en gaf het aan het meisje
 en het meisje gaf het aan haar moeder.

Drie personages zijn bij de onthoofding van Johannes betrokken: Herodes, Herodias en de dochter. Welke bewijsgronden voeren de exegeten aan voor hun beschuldiging van Herodias? Noemen zij redenen op grond waarvan zij oordelen dat de andere personages onschuldig zijn? Herodias heeft volgens hen drie motieven voor de moord op Johannes. Zij is Johannes vijandig gezind omdat hij het huwelijk tussen Herodes en Herodias bekritiseerd heeft.¹³ Ook wordt wraak-

13. Pesch, p. 339; Van Dijk-Hemmes, p. 105.

zucht genoemd en in verband gebracht met haar sekse. Herodias is een 'wraak-zuchtige vrouw' en daarom wil ze Johannes ombrengen.¹⁴ Tenslotte de wens tot castratie: het hoofd van Johannes symboliseert volgens Van Dijk-Hemmes de fallus. Herodias staat voor 'de *vagina dentata*'. Ze is 'een verslindend monster'.¹⁵

Herodias maakt plannen voor de moord, aldus verschillende exegeten. Ze wacht een 'gunstige dag' af om de moord te plegen.¹⁶ Voordat de dochter naar binnen gaat om te dansen, adviseert zij haar na de dans om raad te komen vragen, gissend dat Herodes in haar val zal trappen.¹⁷ Een 'jaloerse plannenmaakster' noemt de exegeet Hoehner Herodias en hij vergelijkt haar met de ambitieuze Lady Macbeth.¹⁸ Verschillende exegeten vergelijken Herodias met koningin Izebel. Deze koningin bereidde een moord voor, dat doet Herodias ook. Izebel bedreigde de profeet Elia, Herodias bedreigt Johannes de Doper.¹⁹ Eén exegeet is het niet eens met de benadering waarin Herodias de moord van tevoren beaamt: in de visie van Hermann helpt Herodias haar dochter pas nadat ze gedanst heeft. In zijn opvatting is het daarom niet correct Herodias af te beelden als een Lady Macbeth.²⁰

Dan is er de dochter. Zij is een tussenpersoon die ervoor zorgt dat Herodias het hoofd in handen krijgt, aldus de meeste exegeten.²¹ Van Dijk-Hemmes beschouwt de dochter op het moment dat zij danst als plaatsvervanger van Herodias. De dochter danst in plaats van de moeder omdat de laatste daar te oud voor is, en zo bereikt de moeder haar doel.²² Bovendien is Van Dijk-Hemmes, net als Pesch, van mening dat dochter en moeder samen een komplot vormen waar de dochter een eigen inbreng in heeft. De dochter wil namelijk dat het hoofd direct, op een schotel, gebracht wordt; Herodias had haar dit niet geadviseerd (vers 25).²³ Hoewel de exegeten van mening verschillen over de exacte

14. Dit motief wordt in de interpretatie van Gnilka en Pesch benadrukt door herhaling. Gnilka, pp. 249, 246, 250 en 251; Pesch, pp. 339 (2 maal), 341 en 343; Lillie, p. 251.

15. Van Dijk-Hemmes, p. 107.

16. Duncan en Derret, p. 346; Gnilka, p. 250; Hoehner, p. 161. Volgens hem moet in vers 21 ook de naam van Herodias vermeld worden: 'At length found Herodias her opportunity'; Lillie, p. 251; Pesch, p. 341.

17. Hoehner, p. 156.

18. Hoehner, p. 168. Hij citeert: C.H. Kraeling, *John the Baptist*. New York/Londen (Scribner) 1951, p. 86. Zie Hoehner, pp. 333 en 168, noot 1. Ook Dibelius schetst Herodias als een intrigant, pp. 80, 85.

19. Van Dijk-Hemmes, pp. 105-106; Hoehner, p. 162; Klostermann p. 59; Gnilka, p. 249; Pesch, p. 339. Schweizer, p. 71. Izebel wil ook andere profeten van de Heer ombrengen: 1 Kon. 18,4; 18,13.

20. Hermann, p. 58.

21. Gnilka, p. 251; Duncan en Derret, p. 356; Van Dijk-Hemmes, p. 106.

22. Van Dijk-Hemmes, p. 106. Ze baseert zich hierbij op een griekse tekst van een van de manuscripten die gebruikt worden om het Nieuwe Testament samen te stellen. Daarin is het meisje naamloos, waarmee volgens haar de indruk wordt gewekt dat zij een tweede Herodias is.

23. Van Dijk-Hemmes, p. 109; Pesch, p. 342. Klostermann vat dit daarentegen slechts op als verlevendiging van het verhaal en niet als teken van medeplichtigheid, p. 61.

leeftijd van de dochter,²⁴ achten de meesten haar te jong om een bevoegde beslissing te nemen.²⁵ Hiermee wordt de verantwoording voor de vraag om het hoofd bij de moeder gelegd. Dat maakt het meisje onschuldig.

In de visie van de exegeten heeft Herodes drie motieven voor de moord op Johannes. De eerste twee motieven zijn politiek van aard, het laatste is persoonlijk. Herodes moet zijn belofte vervullen omdat hij anders gezichtsverlies lijdt tegenover zijn tafelgenoten en het volk. Het volk zou zijn weigering als meeneed kunnen zien, waardoor Herodes zijn gezag en zijn integriteit als leider verliest. Bovendien zou het een slecht voorbeeld zijn voor het volk, dat verbintenissen als minder verplichtend zou kunnen gaan beschouwen.²⁶ Verder kan of wil Herodes zijn gedane belofte door moraal of wet niet ongedaan maken.²⁷ Het persoonlijke motief is dat hij zijn dochter niet wil teleurstellen.²⁸

Herodes loopt in een val wanneer hij zijn belofte doet, menen verschillende exegeten.²⁹ Hij wil Johannes niet doden en neemt hem in bescherming tegen de plannen van Herodias door hem gevangen te zetten.³⁰ Als hij eenmaal zijn eed heeft afgelegd, wordt hij gedwongen de gevolgen daarvan te dragen. De exegeet Gnilka zegt dat Herodes bij het afleggen van zijn belofte zijn beslissingsmacht afstond aan 'die Frau' (de dochter) en daarmee van haar afhankelijk wordt.³¹ Dibelius noemt Herodes een passieve held die zich laat verleiden door een vrouwenlist.³²

Volgens Van Dijk-Hemmes is de manier waarop Herodes getekend wordt, gekenmerkt door tegenstellingen. Aan de ene kant is hij een meedogenloos machthebber. Aan de andere kant is hij bang voor de Johannes in de gevangenis. Aan de ene kant is hij een pompeuze koning die in gul vertoon van macht zijn koninkrijk weggeeft. Aan de andere kant is hij een diepbedroefd mens die zichzelf machteloos gemaakt heeft door zijn belofte.³³

Geen van de exegeten ontkent dat Herodes de opdracht voor de executie geeft. Wel excuseren ze deze daad. Zij noemen redenen die men over het algemeen eerzaam vindt. Hij doet zijn dochter een plezier. Hij houdt zich aan de ge-

24. De dochter wordt in vers 22 en 28 'meisje' genoemd, met een verkleinwoord. Walter Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. Ed. Kurt en Barbara Aland. Berlijn/New York (Walter de Gruyter) 1988⁶.

25. Duncan en Derret, pp. 334-345; Pesch, p. 342; Lilie, p. 251; Hoehner, p. 156. Zij baseren dit op het woord 'meisje'. Volgens Van Dijk-Hemmes is dit onschuldig klinkende woord cynisch bedoeld. Het meisje heeft immers in haar visie een eigen inbreng in het complot van moeder en dochter; Van Dijk-Hemmes, p. 109.

26. Duncan en Derret, pp. 353-355.

27. Dibelius, pp. 79-80; Van Dijk-Hemmes, p. 104; Gnilka, p. 250; Klostermann, p. 60. Schweizer, p. 71.

28. Hoehner, p. 167.

29. Dibelius, pp. 79-80; Van Dijk-Hemmes, p. 104; Klostermann, p. 60.

30. Van Dijk-Hemmes, pp. 102-103; Gnilka, p. 246; Hoehner, p. 159; Pesch, p. 340.

31. Gnilka, p. 250.

32. Dibelius, pp. 79-80.

33. Van Dijk-Hemmes, p. 104.

woonte een belofte te vervullen en is daarmee een politiek leider die te vertrouwen is. Herodes loopt in een valstrik en moet Johannes tegen zijn wil ter dood brengen. De dochter heeft in de visie van de exegeten geen motief. Ze fungeert slechts als tussenpersoon en is volgens een aantal van hen 'een kind', te jong om verantwoordelijkheid te dragen voor haar daden. Herodias heeft geen achterswaardige motieven, zoals Herodes. Een vijandige houding, wraakzucht en castratiedrang motiveren haar doen en laten. Zij is dan ook in de opvatting van de exegeten degene die schuldig is aan de moord op Johannes. Ook de feministische exegete Van Dijk-Hemmes veroordeelt Herodias. Haar exegetische verschilt echter wel van de andere exegeten. Zij maakt openbaar wat in de andere exegeten een verborgen agenda is. Ze laat zien dat door de opbouw van het verhaal het beeld van Herodias ontstaat als boze, gevaarlijke, vrouw.³⁴

De exegeten beslissen dus dat Herodias, een vrouw, verantwoordelijk is voor de dood van Johannes en dat Herodes, een man, onschuldig is. Maar is die interpretatie onontkoombaar? Leiden alle aanwijzingen onafwendbaar naar Herodias? Eerst zal ik laten zien welke tekstkenmerken kunnen leiden tot een exegetische waarin Herodias de moordenaar is, vervolgens welke andere lezing van de tekst mogelijk is.

Onbeslisbaarheid van betekenis

Het verhaal begint met de mededeling van Herodes dat hij Johannes heeft gedood en dat Johannes opgestaan is uit de dood. 'Johannes die ik, ja ik onthoofd heb, die is opgewekt' (vs 16b). Het is opvallend dat de daaropvolgende verzen (vs 17-20) voornamelijk gestructureerd zijn door causale en redengevende voegwoorden, als een uitleg van de mededeling van Herodes dat hij Johannes onthoofd heeft. Eerst zegt de verteller dat Herodes Johannes gevangen heeft genomen en waarom hij hiertoe overgegaan is (vs 17-18). Vervolgens legt hij uit waarom Herodes bang voor Johannes is (vs 20). De verteller geeft hier dus redenen voor de daden van Herodes. In de rest van het verhaal onderbouwt hij het handelen van Herodes ook. De instemming van Herodes met de vraag om het hoofd wordt gemotiveerd door drie redenen: de eden, de tafelgenoten en de dochter (vs 26). Dit staat in tegenstelling tot de manier waarop aan de beweegredenen van Herodias gestalte gegeven wordt. Haar doen en laten wordt amper beargumenteerd. Voor haar wens om Johannes te doden wordt één reden genoemd: ze is hem vijandig gezind (vs 19). Daarnaast wordt verteld wat haar belemmert om Johannes te doden (vs 20). Deze vertelstrategie leidt de lezeres naar de visie dat het handelen van Herodes inzichtelijk en beredeneerd is. Dit kan vervolgens tot een verontschuldiging van zijn optreden leiden. De daden van Herodias zullen de lezeres minder redelijk toeschijnen en de lezeres zal Herodias niet excuseren.

34. Van Dijk-Hemmes, pp. 105-107.

Daarnaast worden er meerdere gevoelens van Herodes voor Johannes beschreven. Herodes is bang voor Johannes, hij raakt in verwarring door zijn woorden en hij is bedroefd wanneer hij besluit Johannes om te brengen. Van Herodias wordt slechts een negatief gevoel genoemd: een vijandige gezindheid. Dit verschil kan tot gevolg hebben dat de lezeres gaat meeleven met Herodes. Dit zal, net als het zicht op het waarom van zijn handelen, leiden tot begrip en verontschuldiging van zijn gedrag. Herodias daarentegen zal gezien worden als boosaardig.

De introductie van Herodias in het verhaal stuurt de lezeres naar een bepaalde opvatting over haar rol in de moord op Johannes: 'Want hij, Herodes, had Johannes laten grijpen [...] vanwege Herodias, de vrouw van Phillipus' (vs 17). De woorden 'vanwege Herodias' suggereren dat Herodias zèlf de oorzaak is van de gevangenschap van Johannes. Door haar op deze wijze te introduceren kondigt de verteller aan dat Herodias een kwalijke rol zal spelen in het verloop van het verhaal. Pas in het tweede deel van vers 17 en in vers 18 wordt duidelijk waarom Herodes Johannes gevangen heeft genomen, namelijk omdat Johannes hem terechtgewezen heeft. Herodes is een huwelijk aangegaan met een vrouw die al met zijn broer getrouwd is.³⁵

In vers 19 wordt de redengevende structuur van beide vorige verzen doorbroken. Het woord 'want' ontbreekt. Door Herodias op deze plaats als subject in te voeren, de zin te beginnen met haar naam, gevolgd door de bijstelling 'nu', bouwt de verteller spanning op bij de lezeres. Met nadruk kondigt de verteller aan dat Herodias een rol gaat vervullen. Het eerder gewekte vermoeden dat dit een kwalijke rol zal zijn, wordt in de volgende zinsdelen bevestigd. Herodias is Johannes vijandig gezind en wil hem doden. In het laatste zinsdeel van vers 19 wordt een obstakel opgeworpen tegen de intenties van Herodias. Ze wil Johannes doden, maar ze kan het niet. Daarmee wekt de verteller de verwachting dat in het vervolg van het verhaal verteld zal worden hoe Herodias haar intenties zal verwezenlijken.

Op een gunstige dag geeft Herodes een diner (vs 21). Voor wie het een gunstige dag is en waarvoor wordt niet verteld. Uit de opbouw van de tekst is af te leiden dat Herodias op die dag een kans krijgt om Johannes te doden. De verteller heeft in vers 19 immers al aangekondigd dat Herodias Johannes om wil brengen en gaf vervolgens de reden waarom Herodias daar niet in slaagt: Herodes beschermt Johannes (vs 20). Daarna vertelt hij dat er een gunstige dag is aangebroken. De lezeres zal hieruit opmaken dat Herodias een geschikt moment heeft gevonden voor de uitvoering van haar verlangen.

Door de wijze waarop het verhaal verteld is, maakt de verteller inzichtelijk en daarmee acceptabel dat Herodes zich aan zijn eed houdt. De redenen waarom Herodes toestemt kunnen de lezeres aannemelijk toeschijnen. Hij heeft beloften afgelegd, hij wil zijn dochter niet teleurstellen en hij heeft zijn eden gedaan in tegenwoordigheid van gasten (vs 26). In vers 21 worden zij voorgesteld.

35. Dit is volgens een wet in Leviticus 18,16; 20,21 verboden.

Twee van de drie groepen tafelgenoten worden geïntroduceerd met superlatieven. Het zijn voornaamsten, legeraanvoerders en de aanzienlijksten van Galilea. Door de gasten zo voor te stellen, stuurt de verteller de lezeres naar de opvatting dat Herodes gezichtsverlies lijdt wanneer hij zich niet aan zijn eed houdt. Verder geeft de verteller het woord aan Herodes wanneer hij zijn belofte doet: 'Vraag me wat je wilt en ik zal het je geven.' (vs 22) Dit zal de aandacht van de lezeres richten op zijn personage en kan tot sympathie leiden. Bovendien herhaalt Herodes zijn eed (vs 23). Hieruit is af te leiden dat de belofte zwaarwegend is. Vervolgens is de zin waarin Herodes instemt met de vraag om het hoofd in ontkennende vorm gesteld: 'De koning [...] wilde haar niet weigeren.' (vs 26) Het lijkt alsof Herodes met grote tegenzin toestemt. De ontkennende vorm kan er bovendien toe leiden dat over het woord 'niet' heen gelezen wordt en slechts de wens tot weigering onthouden wordt of zelfs alleen de weigering. Tenslotte valt uit de manier waarop Herodes zijn toestemming geeft op te maken dat hij in tweestrijd is (vs 26): hij is bedroefd omdat hij Johannes niet wil ombrengen, maar hij stemt in met de wens van de dochter. De strategie van de tweestrijd kan teweegbrengen dat de lezeres zich Herodes zal voorstellen als een koning die het goede nastreeft.

De formulering van het bevel van Herodes om Johannes te doden en de plaatsing ervan in het verhaal leiden de lezeres naar het idee dat Herodes niet onmiddellijk met de moord van doen heeft. Hij wordt niet sprekend weergegeven en de beschrijving ervan neemt weinig ruimte in beslag (vs 27). Verder verschilt zijn opdracht van de wens van de dochter (vs 25). Als de dochter haar wens doet, is ze zelf aan het woord. Ze somt op om wiens hoofd het gaat, aan wie het hoofd gebracht moet worden en waarop. Dit alles ontbreekt in het bevel van Herodes. Herodes herhaalt de naam van Johannes niet, terwijl moeder en dochter deze beiden noemden (vs 24-25). Deze verschillen in formulering zijn opmerkelijk, omdat in bijbelse teksten de uitvoering van opdrachten vaak in dezelfde bewoordingen zijn weergegeven als de bevelen zelf. Ook is het bevel van Herodes anders geformuleerd dan de uitvoering door de scherprechter. Pas als deze de opdracht uitvoert, wordt het tot de verbeelding sprekende woord 'onthoofden' genoemd (vs 27). Het bevel van Herodes is dus, vergeleken met de vraag van de dochter en het verslag van de onthoofding, minder gedetailleerd en minder persoonlijk geformuleerd. Bovendien staat het ingeklemd tussen de wens van de dochter en het verslag van de onthoofding. De lezeres zal na de vraag om het hoofd door de dochter nieuwsgierig zijn hoe het verhaal zal aflopen. Ze zal over het bevel heen lezen en haar aandacht richten op de onthoofding zelf, zich niet realiserend dat Herodes verantwoordelijk is voor het bevel hiertoe. In het verslag van de aanbidding van het hoofd worden woorden van moeder en dochter herhaald die ontbraken in het bevel van Herodes (vs 27-28). Verteld wordt aan wie het hoofd wordt gegeven: aan het meisje en aan Herodias. Ook wordt verteld hoe het hoofd wordt gebracht, op een schotel. Omdat we deze woorden missen in het bevel van Herodes, lijkt het, alsof niet hij, maar de

moeder – in samenwerking met de dochter – de opdracht heeft gegeven om Herodes te onthoofden.

Er zijn meer tekstenmerken die erop wijzen dat Herodes slechts indirect met de moord te maken heeft. Vanaf het moment dat Herodes zijn belofte doet, wordt zijn naam niet meer genoemd, maar wordt hij aangeduid met de titel ‘koning’. Zo lijkt het of Herodes niet als persoon betrokken is bij de moord, maar slechts in zijn functie. Verder is het opmerkelijk dat wanneer het welzijn van Johannes in gevaar komt, het contact tussen Herodes en Johannes verloopt via een tussenpersoon. Herodes neemt Johannes niet zelf gevangen. Hij heeft hem ‘laten grijpen’ (vs 17). Verder onthoofd hij Johannes niet zelf, maar stuurt hij een scherprechter die het hoofd moet komen brengen (vs 27). Herodes is dus niet lijfelijk, maar op afstand betrokken bij de moord. Het verhaal eindigt met de aanbidding van het hoofd. De scherprechter geeft de schotel met het hoofd aan het meisje. Het meisje richt zich vervolgens tot de moeder en geeft het hoofd aan haar (vs 28), net als toen ze zich tot haar moeder wendde, met de vraag wat ze wensen zou (vs 24). Dit benadrukt enerzijds dat de dochter afhankelijk is van de moeder en anderzijds de richting van het hoofd. Het hoofd gaat van hand tot hand, tot het zijn bestemming bereikt: Herodias, die Johannes wilde vermoorden. Herodes is de enige die het hoofd niet in handen heeft gehad.

De hierboven genoemde tekstenmerken en hun interpretatie sturen de lezers vrij dwingend naar de opvatting dat Herodias schuldig is en Herodes onschuldig.

Zijn er nu tekstenmerken te vinden die zó te interpreteren zijn dat een andere visie op Herodes mogelijk wordt en de stabiliteit van de dominante interpretatie gaat wankelen? Het verhaal begint ermee dat Herodes bekend Johannes zelf te hebben onthoofd. De verteller laat dit hem zelf met nadruk zeggen, namelijk, ‘Johannes die ik, ja ik onthoofd heb, die is opgewekt.’ (vs 16) Het verhaal dat zich daarna ontvouwt, is te zien als een uitwerking van deze bekentenis, waarin verteld wordt hoe Herodes Johannes onthoofd heeft. Daartoe worden zijn beweegredenen, zijn emoties en zijn doen en laten geschetst. In de loop van het verhaal echter, wordt door middel van de dominant gemaakte tekstenmerken en hun interpretatie de bekentenis van Herodes tegengesproken.

De manuscripten, op grond waarvan de oorspronkelijke Griekse tekst van het Nieuwe Testament gereconstrueerd wordt, verschillen in vers 22, het vers waarin beschreven staat dat de dochter naar het diner gaat en danst voor Herodes en zijn gasten. Het belangrijkste verschil is dat in sommige manuscripten tussen de woorden ‘dochter’ en ‘Herodias’ een mannelijk voornaamwoord staat en in andere een vrouwelijk voornaamwoord.³⁶ In het eerste geval luidt de vertaling ‘zijn dochter (genaamd) Herodias’, in het tweede geval, ‘de dochter van

36. Zie voor een overzicht van de varianten het tekstkritisch apparaat van Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1979³⁶. Zie voor een bespreking van dit tekstkritische probleem: Hoehner, pp. 151-154.

(die) Herodias zelf'. Wat is het effect van een keuze voor een van beide varianten voor het beeld van Herodias en Herodes? De keuze voor de tekstvariant met het vrouwelijk voornaamwoord, die de meeste exegeten maken, heeft tot gevolg dat het aandeel van Herodias aan de moord benadrukt wordt.³⁷ Het is de dochter van Herodias die de belofte van de koning veroorzaakt waar de moord op Johannes uit voortvloeit. Herodes zal niet met haar en haar daden geassocieerd worden. Als evenwel voor de andere versie gekozen wordt en de vertaling 'zijn dochter', de dochter van Herodes luidt, dan is het niet alleen de dochter van Herodias die danst en het hoofd verlangt, het is in de eerste plaats de dochter van Herodes.³⁸

Er zijn tegenstrijdige krachten werkzaam in de namen van Herodes en Herodias. De namen lijken op elkaar en kunnen tot verwarring leiden: 'Wie wil de Johannes nu doden, Herodes of Herodias?' Het misverstand kan ontstaan dat ze dezelfde identiteit bezitten en dat zij beiden, als één persoon, Johannes ombrengen. Ook Herodes wordt dus geassocieerd met moord. Verder is de houding van Herodes tegenover Johannes tegenstrijdig van aard. Enerzijds beschermt hij Johannes, heeft hij achting voor hem als een rechtvaardig en heilig man, hoort hij hem graag (vs 20) en is hij bedroefd bij zijn besluit hem om te brengen (vs 27). Anderzijds deelt hij mee Johannes onthoofd te hebben (vs 16), laat hij Johannes grijpen en gevangen zetten omdat deze kritiek heeft op zijn huwelijk (vs 17-18), is hij bang voor hem, raakt hij in grote verwarring als hij naar hem luistert in de gevangenis (vs 20), stemt hij toe in de wens van de dochter (vs 26) en geeft hij het bevel om hem te vermoorden (vs 27). Zijn tweeslachtigheid doet vermoeden dat hij een aandeel in de moord heeft.

De laatste aanwijzing is een 'witte plek' in de tekst die gekarakteriseerd wordt door datgene wat Herodias *niet* doet. Ze neemt Johannes niet gevangen en geeft ook het bevel tot onthoofding niet. Aan deze zaken is Herodias niet schuldig, Herodes echter wel.

Verschillende aanwijzingen duiden er dus op dat Herodes een aandeel in de moord heeft: de bekentenis van Herodes aan het begin van het verhaal, de discussie over de voornaamwoorden, de namen van Herodes en Herodias, de ambivalente houding van Herodes en tenslotte de daden van Herodes die Herodias niet doet. Hiermee is de stabiliteit van de dominante interpretatie aan het wankelen gebracht.

Door de strategie 'onbeslisbaarheid van betekenis' toe te passen wordt duidelijk hoe de exegeten tot hun oordeel komen. Ook blijkt dat dit oordeel, op grond van bepaalde tekstuele aanwijzingen, in twijfel te trekken is. Zo wijst Van Dijk-

37. Dibelius, p. 79; Van Dijk-Hemmes, p. 106; Gnllka, p. 243; Hoehner, p. 154. Klostermann, p. 60; Pesch, p. 338; Schweizer, p. 69. De wens Herodias aan te wijzen als moordenaar zou een reden kunnen zijn waarom het vrouwelijk voornaamwoord werd ingevoerd in de manuscripten.

38. In de nieuwste druk van de belangrijkste tekstkritische uitgave van het Nieuwe Testament, editie 26 van Nestle Aland, is voor het eerst de variant met het mannelijk voornaamwoord gekozen.

Hemmes op een aantal tegenstrijdigheden in de uitbeelding van de figuur van Herodes. Alle exegeten erkennen dat Herodes als koning de bevoegdheid heeft Johannes om te brengen. Exegeten onderkennen ook dat Herodes zelf bekend hem onthoofd te hebben. Toch wordt het oordeel van de exegeten hierdoor niet veranderd. Waarom kiezen ze in hun streven naar een coherente interpretatie, nu juist voor een samenhang waarin Herodes *niet* de dader is? Waarom concluderen ze niet dat Herodes en Herodias beiden de moord gepleegd hebben? Van Dijk-Hemmes veronderstelt dat het verhaal over de onthoofding van Johannes past in een traditie waarin vrouwen aansprakelijk worden gesteld voor het kwaad in de wereld. Dit wordt verbeeld in mythen en verhalen. Bijvoorbeeld in de bijbelse mythe over de zondeval die veroorzaakt wordt door Eva, een vrouw.³⁹ De dominante interpretatie van het verhaal over de onthoofding ontleent haar samenhang aan een waardensysteem waarin het de opvatting is dat vrouwen het boze veroorzaken. Van Dijk-Hemmes ontmaskert dit waardensysteem.

Deconstructie van opposities

Is dit waardensysteem, waarin vrouwen het kwade aanstichten, te ondergraven? Voor een antwoord hierop wend ik me tot een andere deconstructivistische strategie, 'deconstructie van opposities', met in mijn achterhoofd de gemarginaliseerde kenmerken die ik gevonden heb. Het doel van deze strategie is het ondermijnen van opposities – die verholde hiërarchieën zijn – waardoor nieuwe verhoudingen ontstaan.⁴⁰

Om vrouwen aansprakelijk te kunnen stellen voor het kwaad worden twee opposities aan elkaar gekoppeld: de oppositie onschuld-schuld en de oppositie man-vrouw. De concepten 'man' en 'onschuld' corresponderen met elkaar. Zij fungeren als de overheersende polen. De concepten 'vrouw' en 'schuld' horen ook bij elkaar en functioneren als de ondergeschikte polen. In het verhaal over de onthoofding van Johannes worden deze opposities verbeeld door de figuren Herodes en Herodias. Herodes is als mannelijk personage onschuldig en Herodias, als vrouwelijk personage, schuldig.

Dit cluster van opposities kan gedeconstrueerd worden. De onschuld van de man, Herodes, is gebaseerd op de schuld van de vrouw, Herodias. Herodias krijgt de schuld, opdat Herodes vrij van schuld kan zijn. De polen 'schuld' en 'vrouw' die ondergeschikt leken te zijn, blijken de meest noodzakelijke polen te zijn. In het waardensysteem wordt wat schuld en onschuld is bepaald door seks. Het koppel van opposities wordt in stand gehouden door al wat Herodes doet, zegt en voelt als 'onschuld' te beschouwen. Wat in andere gevallen als reden voor een veroordeling zou gelden, zoals het bevel van Herodes om Johan-

39. Van Dijk-Hemmes, p. 111.

40. Zie Jacques Derrida, *Positions*. Parijs (Minuit) 1972, pp. 56-58.

nes te vermoorden en zijn bekentenis, geldt hier niet als reden. Wanneer echter zulke gemarginaliseerde tekstkenmerken zó geïnterpreteerd worden dat Herodes een functie vervult in het plegen van de moord, is hij evenzeer verantwoordelijk. Zowel het mannelijk als het vrouwelijk personage zijn dan schuldig aan het begaan van de moord en op die manier wordt het waardensysteem waarin *vrouwen* het kwaad veroorzaken, ondermijnd.

Rest de rol van de dochter. Onschuldig is ze, volgens de meeste exegeten. Maar, is dit oordeel wel zo dwingend af te leiden uit de tekst? Om te beginnen heeft de dochter geen naam. 'Dochter' wordt ze genoemd (vs 22) of 'meisje' (vs 22,28). Haar naamloosheid duidt erop dat ze geen identiteit heeft en dus ook niet verantwoordelijk te stellen is voor haar daden. Ook worden in het verhaal geen motieven genoemd waarom zij Johannes zou willen doden. Verder zet de dochter Johannes niet gevangen en ook geeft zij het bevel tot onthoofding niet. Tenslotte vraagt zij het hoofd van Johannes pas nadat ze geadviseerd is door haar moeder (vs 24) en geeft ze het aan haar moeder, nadat de scherprechter het haar gegeven heeft. De dochter lijkt schuldeloos.

Moeder en dochter nemen in de verschillende exegeses een tegenovergestelde positie in. De moeder is schuldig en de jonge dochter is onschuldig.⁴¹ Dit beeld behoort tot een waardensysteem waarin meisjes, maagden, als onwetend, onbedorven en rein beschouwd worden, terwijl moeders als sluw, verdorven en bezoedeld gezien worden.⁴² In dit waardensysteem horen de opposities onschuld-schuld en maagd-moeder bij elkaar. De delen 'onschuld' en 'maagd' corresponderen en fungeren als de dominerende polen van de opposities. Is er een ander oordeel over de dochter mogelijk? De dochter vervult een belangrijke rol in de onthoofding, door het hoofd van Johannes te vragen als ze haar wens mag doen. Verder zijn er verschillende tegenstrijdigheden in het verhaal te ontdekken. Om te beginnen is het onduidelijk welke leeftijd bedoeld wordt met het woord 'meisje' (vs 22,28). De meeste exegeten kiezen voor een jonge leeftijd en verontschuldigen hiermee de dochter. Noodzakelijk is dit echter niet. Wanneer gekozen wordt voor een oudere leeftijd kan de dochter wel aansprakelijk gesteld worden en vervult ze een rol in de onthoofding.

Ook zijn er tekstkenmerken die tegenstrijdig zijn met de opvatting dat de dochter geen identiteit zou hebben. De dochter is haastig. Meteen, met grote spoed gaat ze naar de koning. Onmiddellijk dient haar het hoofd gebracht te worden. Daarenboven wil ze het op een schotel krijgen (vs 25). Daarin neemt ze een initiatief. Ze heeft een eigen wil en inbreng, en dus wel een identiteit. De geclusterde opposities onschuld-schuld en maagd-moeder, in dit verhaal gesym-

41. Een uitzondering hierop zijn de benaderingen waarin de dochter niet onschuldig is en moeder en dochter samen een komplot vormen (Van Dijk-Hemmes, Pesch) of waarbij de dochter plaatsvervanger van de moeder is (Van Dijk-Hemmes). In deze interpretaties staan man en vrouw tegenover elkaar. Beide vrouwelijke personages zijn schuldig en Herodes is onschuldig.

42. In dit beeld past, behalve dat Herodias Johannes wenst te vermoorden, ook de aanleiding voor de moord, dat Herodias voor een tweede keer gehuwd is met een broer van haar eerste man, wat verboden wordt in Leviticus 18,16; 20,21.

boliseerd door de dochter en Herodias de moeder, zijn te deconstrueren. De onschuld van het ene personage berust ook hier op de schuld van het andere personage. Voorwaarde voor de onschuld van de dochter is de schuld van Herodias. Wordt echter aangenomen dat de dochter een beslissingsbevoegde leeftijd heeft en dat ze actief meewerkt aan de onthoofding door haast te maken, de onthoofding te wensen en het hoofd op een schotel te begeren, dan is de moeder niet alleen schuldig, de dochter is het ook.

Tot slot

Wie heeft het gedaan? In het verhaal wordt de lezeres verleid haar aandacht te richten op de kwalijke rol van Herodias en op de onschuld van Herodes en de dochter. Zo wordt haar aandacht afgeleid van het aandeel van Herodes en de dochter. Deze interpretatie berust op stereotyperingen. Vrouwen worden bestempeld als aanstichters van het kwaad en mannen als onschuldig. Moeders worden getypeerd als verdorven en sluw, jonge dochters als pril en onwetend. Op grond van gemarginaliseerde aanwijzingen, onbeslisbare, tegenstrijdige tekstenmerken en witte plekken valt echter te interpreteren dat de rollen van de moeder, de dochter en Herodes minder eenduidig zijn dan in de hermeneutische tekstlezing en de dominante exegese wordt voorgesteld. Een deconstructivistische lezing van de tekst ondermijnt de ongenueanceerde verdeling van schuld, waarbij de moeder beschuldigd wordt en de dochter onschuldig is. Ook de tegenstelling tussen de schuldige vrouw en de onschuldige man blijkt ondergraven te kunnen worden. Deconstructivistische leesstrategieën kunnen zo helpen om het stereotiepe beeld van vrouwen als enige veroorzaker van het kwade te doorbreken.

Lilian Halsema

Een gender-subtekst van beleid

Een analyse van 'Een werkend perspectief' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid¹

De stimulering van de werkgelegenheid en verhoging van de arbeidsparticipatie zijn belangrijke thema's in de verkiezingsprogramma's van de grote partijen in Nederland. Werklozen, jongeren, ouderen, allochtonen, gehandicapten en vrouwen, iedereen moet betaald werk gaan verrichten. De vakbonden FNV en CNV sluiten zich bij dit streven aan en verwoorden dit heel duidelijk in de titel van hun banenplan, *Werk, werk, werk en nog eens werk*.²

De aanzet tot een maatschappelijke discussie over de noodzaak van een hoger arbeidsparticipatiecijfer is in 1990 gegeven door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in *Een werkend perspectief*. In dit rapport stelt de WRR een sociaal-economisch beleid voor, waarin onder meer aandacht wordt besteed aan de arbeidsparticipatie van vrouwen.³ De WRR zette de toon voor het debat over arbeidsparticipatie door in zijn betoog niet langer (sociaal- en financieel-)economische overwegingen over werkloosheid centraal te stellen, maar uit te gaan van het economische en sociale belang van stijging van de arbeidsparticipatie. Deze invalshoek bracht volgens de WRR 'verschijnselen onder de aandacht (...) die tot nu toe te zeer buiten beeld zijn gebleven'.⁴ Dit zou leiden tot 'andere vragen, tot een bredere discussie en ook tot nieuwe antwoorden'.⁵

Het is nu een aantal jaren geleden dat *Een werkend perspectief* is verschenen en het rapport heeft aanleiding gegeven tot een brede discussie. Met name vakbonden, politieke partijen en vrouwenorganisaties hebben zich in het debat omtrent arbeid en verhoging van de arbeidsparticipatie gemengd.

1. Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie *Vrouw en Beleid*, getiteld: Vrouwen in een werkend perspectief. Een feministisch onderzoek naar de impliciete aannames omtrent gender, gelijkheid en rechtvaardigheid in *Een werkend perspectief* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Eindhoven, 1992. Ik wil Jeanne de Bruijn, Margo Brouns en Annemie Halsema bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2. *Werk, werk, werk en nog eens werk*. FNV en CNV, Amsterdam 1993.

3. De directe aanleiding tot het uitkomen van het WRR-rapport was een adviesaanvraag van de regering. In de nota *Sociale Vernieuwing* had zij de verhoging van de arbeidsparticipatie als belangrijk beleidsdoel gesteld. De overheid wilde van de WRR een advies over 'de optimale arbeidsparticipatie', 'de betekenis van arbeid voor individu en samenleving' en 'de beleidsmogelijkheden terzake van de verhoging van de arbeidsparticipatie'. *Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90*. Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag (SDU) 1990, pp. 279-280.

4. *Een werkend perspectief*, p. 29.

5. Ibidem.

In dit artikel wil ik teruggaan naar de aanleiding tot dit debat, dus naar *Een werkend perspectief*. Omdat in de beleidsvoorstellen van de Raad zoveel aandacht besteed wordt aan vrouwen, is het interessant om te kijken naar de vooronderstellingen over sekse en arbeid die aan het rapport ten grondslag liggen. Ik vraag me af welke gender-subtekst het werkend perspectief van de WRR bevat en wat dit betekent voor de positie van vrouwen in de arbeid.

De beleidsvoorstellen van de WRR

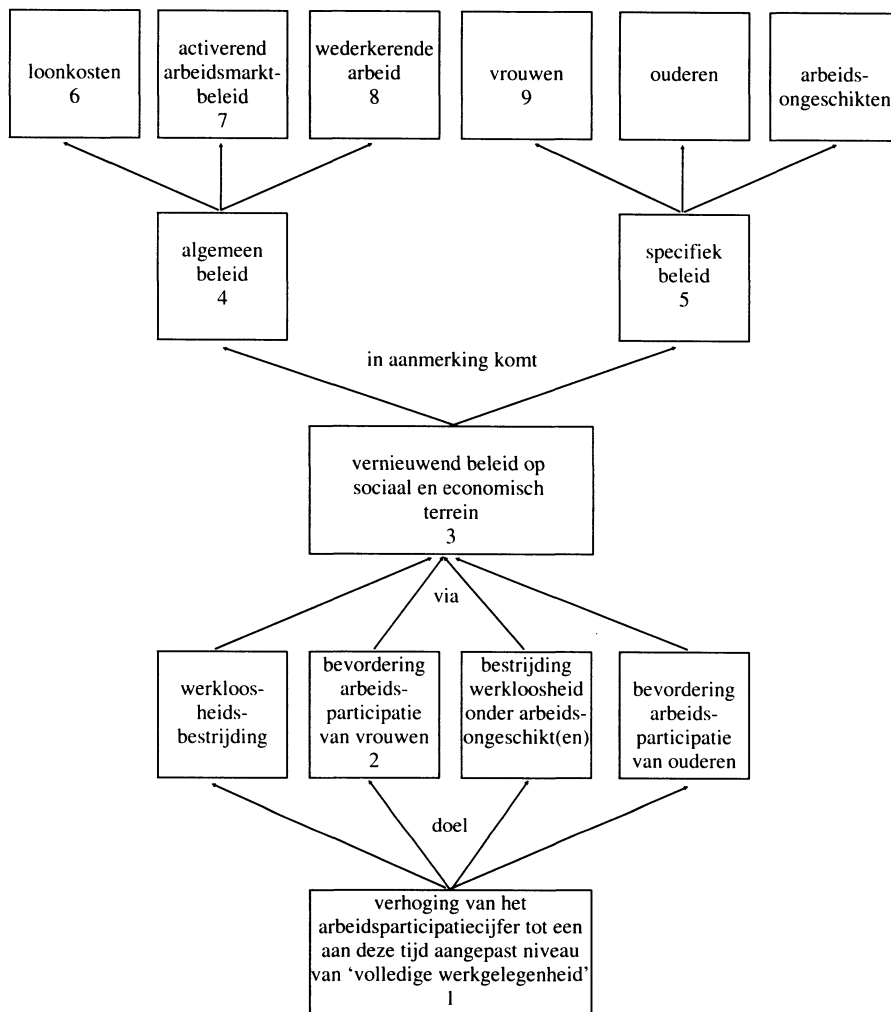
Alvorens het perspectief van de Raad te analyseren, wil ik ingaan op de beleidsvoorstellen in *Een werkend perspectief* en de reacties hierop uit feministische kringen. Om inzicht te geven in de doelen die de WRR stelt, de middelen die de Raad hiertoe wil aanwenden en de relaties tussen deze beide, heb ik een doelboom opgesteld. De doelboom laat de expliciete vooronderstellingen van de WRR op het terrein van arbeid en sekse zien; met gebruik van middel A verwachten we doel B te bereiken (de doelboom kan het beste van beneden naar boven worden gelezen).⁶

De algemene doelstelling van de WRR is een 'verhoging van het arbeidsparticipatiecijfer tot een aan deze tijd aangepast niveau van volledige werkgelegenheid' (zie doelboom, 1). De Raad meent dat door de lage arbeidsparticipatie van vrouwen en de stijging van de arbeidskosten in de loop der jaren (loonstijgingen in de jaren zestig en de toename van de kosten voor sociale zekerheid) een neerwaartse spiraal in het arbeidsparticipatieniveau in Nederland is ontstaan. De Raad geeft aan dat de hoge lonen leidden tot een hoge mate van arbeidsproductiviteit, wat een hoge uitstoot naar WW en WAO tot gevolg had en zodoende een afname van de arbeidsparticipatie. Deze negatieve kringloop wordt volgens de Raad nog versterkt door processen van ontgroening en vergrijzing, waardoor de druk op de sociale zekerheid toeneemt, terwijl evenveel of minder mensen deze kosten moeten opbrengen. Daarom is het volgens de WRR opportuun dat het arbeidsparticipatiecijfer verhoogd wordt.

De Raad constateert dat vrouwen aan het arbeidsproces wensen deel te nemen en ziet in deze wens mogelijkheden om het Nederlandse arbeidsparticipatiecijfer te verhogen (zie doelboom, 2). De WRR stelt 'vernieuwend beleid op sociaal en economisch terrein' (zie doelboom, 3) voor om onder meer de arbeidsparticipatie van vrouwen te bevorderen. Dit beleid omvat algemene en specifiek op vrouwen gerichte maatregelen (zie doelboom, 4 en 5).

Binnen het algemene beleid besteedt de Raad allereerst aandacht aan de 'loonkosten' (zie doelboom, 6). Binnen deze beleidslijn past het voorstel om het minimumloon te verlagen. De hoogte van het minimumloon is gebaseerd op een

6. Deze doelboom is afgeleid uit de tekst van de samenvatting van *Een werkend perspectief*, zoals in dit rapport is opgenomen. *Een werkend perspectief*, pp. 7-21. Zie mijn scriptie voor meer gedetailleerde doelbomen.

zogenaamd 'sociaal minimum', dat wil zeggen dat het voldoende moet zijn om een gezin met twee volwassenen en twee kinderen te onderhouden. Echter, slechts ongeveer 35% van de bevolking behoort tot een alleenverdieners-(kostwinners-)huishouden bestaande uit een (echt)paar met thuiswonende kinderen. De WRR stelt dat het kostwinnersprincipe door maatschappelijke ontwikkelingen, zoals emancipatie en verzelfstandiging van vrouwen, is achterhaald. Door de verlaging van het minimumloon zouden zwakke groepen op de arbeidsmarkt gemakkelijker aan werk kunnen komen. Tevens kunnen arbeidsintensieve activiteiten weer in het arbeidsproces worden opgenomen. Dit betekent een toena-

me van de werkgelegenheid. Via het zogenaamde 'activerend arbeidsmarktbeleid' (zie doelboom, 7) meent de WRR onder meer de arbeidsmobiliteit te kunnen bevorderen, bijvoorbeeld door functiesplitsing, terwijl door regelingen op het gebied van 'wederkerende arbeid' (zie doelboom, 8), zoals ouderschapsverlof, meer mogelijkheden geboden worden om zorg en betaalde arbeid te combineren.

Het specifiek op 'vrouwen' gerichte beleid van de WRR (zie doelboom, 9) behelst ten eerste een groei van de capaciteit van de kinderopvang met ten minste 3 à 4%. Hiernaast pleit de Raad voor een afschaffing van het systeem van de overdraagbare basisaftrek in de inkomstenbelasting. Dit systeem geeft een alleenverdienende kostwinner de mogelijkheid om de belastingvrije voet van haar/zijn niet-werkende partner bij haar/zijn belastingvrije voet op te tellen. De afschaffing van dit systeem zal volgens de WRR een extra aanbod van ongeveer 100.000 vrouwen opleveren. Deze maatregel zal samen moeten gaan met een verhoging van de kinderbijslag, wat volgens de WRR gezien moet worden als directe vergoeding voor het ouderschap, dus de zorg voor kinderen.

We zien dat de WRR in zijn rapport een aantal feministische strijdpunten overneemt, zoals economische zelfstandigheid en afschaffing van het kostwinnersmodel. Toch heeft het rapport tot feministische kritiek geleid.⁷ Deze richt zich voornamelijk op het eenzijdig economische karakter van het voorgestelde beleid. Vrouwen worden gestimuleerd te gaan werken omdat dit economisch gezien noodzakelijk is. Deze doelstelling wordt door de Raad weliswaar 'verzacht' door te benadrukken dat het de wens van vrouwen is deel te nemen aan de betaalde arbeid. Verder luidt de kritiek dat de WRR er geen rekening mee houdt dat een toename van het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt niet vanzelfsprekend betekent dat de positie van vrouwen in de betaalde en onbetaalde arbeid ook kwalitatief verbetert. Zo kan de toename van het aantal vrouwen in de betaalde arbeid leiden tot reproductie van sekse-ongelijkheid in de arbeid. Odile Verhaar heeft bijvoorbeeld aangetoond dat de toetreding van vrouwen in 'mannenberoepen' in een aantal gevallen heeft geleid tot wijzigingen in functie-inhoud, waarmee sekse-segregatie opnieuw vorm heeft gekregen.⁸ Een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen verandert nauwelijks iets aan het gegeven dat vrouwenwerk maatschappelijk lager wordt gewaardeerd en beloond dan zogenaamd mannenwerk. Uit onderzoek van Albertine Veldman blijkt dat de onder-

7. Zie onder meer: L. Andringa, "'Een wringend perspectief.'" De WRR over arbeidsparticipatie', in: *Nemesis* 7 (1991), nr. 4, pp. 5-14; M. Bruyn-Hundt, 'Lage arbeidsparticipatie: Achilleshiel van Nederland', in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 46 (1991), nr. 2, pp. 94-103. M. Bruyn-Hundt, 'Een perspectief voor vrouwen', in: *Economisch-statistische berichten* 76 (1991), nr. 3791, pp. 82-83; E. Drayer, 'Nieuwerwetse moeders. Afscheid van het gezinsdenken?', in: *Vrij Nederland* 52 (1991), nr. 6, pp. 28-29; D. Pessers, 'Het verborgen seksisme in de economische emancipatie van vrouwen', in: *Arbeidsparticipatie van vrouwen: Springplank of valkuil*. Utrecht 1992, pp. 23-30.

8. O. Verhaar, 'Over de mogelijkheid en wenselijkheid van sekse-neutraal werk', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 46, 12 (1991), nr. 2, pp. 216-229.

waardering van vrouwenwerk zelfs doorspeelt in systemen en processen waarin sekse er ogenschijnlijk niet toe doet, zoals bijvoorbeeld in functiewaarderings-systemen.⁹

Naast kritiek op de doelstelling van de WRR is er ook kritiek op de voorgestelde middelen. Deze blijken niet onverdeeld gunstig uit te pakken voor vrouwen. Met name is veel kritiek geleverd op de plannen om het minimumloon af te schaffen, omdat deze maatregel vooral vrouwen zal treffen. De voorstellen van de WRR om meer banen te creëren aan de onderkant van het 'werkgelegenheidsgebouw', door onder meer de afschaffing van het minimumloon en functiesplitsing, hebben evidente gevolgen voor de kwaliteit van de arbeid van vrouwen. Vrouwen kunnen instromen op lage functies, waarvoor ze minder dan het minimumloon betaald krijgen. Maatregelen om de doorstroming van vrouwen te bevorderen neemt de WRR niet op in zijn beleidsvoorstellen. Hiernaast is het discutabel of vrouwen met een lage functie of deeltijd baan economisch zelfstandig kunnen zijn. De kritiek spitst zich verder toe op de wat terughoudende opstelling van de WRR als het gaat om voorwaarden om betaalde arbeid voor vrouwen mogelijk te maken. Zo trekt de Raad nauwelijks extra geld uit voor kinderopvang en stelt hij slechts dat het 'wenselijk' is dat arbeidsorganisaties rekening gaan houden met zorgtaken van werknemers.¹⁰

De WRR redeneert dus vanuit een economisch perspectief en heeft met het voorgestelde beleid niet de opheffing van sekse-ongelijkheid in de arbeid voor ogen. Deze conclusie vanuit de feministische kritiek op de beleidsvoorstellen geeft inzicht in een sociale dimensie van arbeid en arbeidsparticipatie, die de WRR niet of nauwelijks aan de orde stelt. De Raad vertaalt de sociale dimensie van arbeidsparticipatie naar 'kwesties van sociale armoede, maatschappelijke integratie, burgerparticipatie en de rol die arbeid daarin kan vervullen'.¹¹ Vraagstukken inzake arbeid en sekse worden door de Raad niet als 'kwestie' benoemd.

Ik meen dat de feministische kritiek op de beleidsvoorstellen vooral gaat over de impliciete aannames van de Raad over arbeid en sekse. Ik zal met behulp van concepten uit de feministische theorievorming de vooronderstellingen van de WRR analyseren, waardoor de visie van de Raad op seksevraagstukken inzichtelijk wordt.

De gender-subtekst van 'Een werkend perspectief'

Voor de analyse van de vooronderstellingen van de WRR over arbeid en sekse maak ik gebruik van het concept gender-subtekst. Jeanne de Bruijn geeft aan dat

9. A. Veldman, 'Arbeid van gelijke waarde', in: *Gedrag en Organisatie* 1 (1986), nr. 6, pp. 20–36.

10. *Een werkend perspectief*, p. 197.

11. *Ibidem*, p. 25.

gender-subtekst verwijst naar de 'impliciete genderstructurering die ten grondslag zou kunnen liggen aan organisatievertogen en (delen van) het bedrijfsbeleid'.¹² Ze ontleent dit begrip aan Nancy Fraser en meent dat de term aangeeft dat 'het klassieke economische vertoog alleen geldigheid heeft binnen de context van een netwerk van gender-arrangementen in gezin, verzorgingsstaat en politieke openbaarheid'.¹³ Wat algemener geformuleerd meen ik dat gender-subtekst verwijst naar een samenhangend geheel van vooronderstellingen dat betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid (re)produceert, in een hiërarchische verhouding tot elkaar plaatst en een maatschappelijke ordening tot stand brengt.

Nancy Fraser heeft het begrip gender-subtekst toegepast om de geseksueerde betekenis van noties en concepten in de theorie van Habermas aan te geven.¹⁴ Het voert in het kader van dit artikel te ver om uitgebreid op deze theorie in te gaan, vandaar dat ik slechts de elementen aangeef die voor mijn betoog belangrijk zijn. Habermas bekritiseert de dichotomie tussen privé en openbaar die in het klassieke economische vertoog centraal staat, omdat zowel op het niveau van de sociale leefwereld als het economische systeem een scheiding tussen publiek en openbaar te maken is. Habermas vervangt de dichotomie openbaar/privé door een model waarin vier sferen aan elkaar worden gerelateerd. Op het niveau van de leefwereld onderscheidt hij een tweedeling tussen politieke participatie (openbaar) en gezin (privé). Op het niveau van het systeem bestaat een tweedeling tussen verzorgingsstaat (openbaar) en markt (privé). Relaties tussen deze sferen komen tot stand via de bijbehorende rollen.

Nancy Fraser onderscheidt voor het systeem de rollen van werknemer (verzorgingsstaat) en consument (markt) en voor de leefwereld de rollen van burger en cliënt (politieke openbaarheid), en verzorgster en kostwinner (gezin). Ze bekritiseert Habermas omdat hij nalaat de gender-subtekst die ten grondslag ligt aan het model te reconstrueren. Fraser stelt dat de rollen binnen klassiek-kapitalistische samenlevingen overheersend 'mannelijk' dan wel 'vrouwelijk' gedefinieerd zijn. Op het niveau van het systeem is de rol van werknemer 'mannelijk' en is die van consument primair 'vrouwelijk'. Een vrouw kan wel werknemer zijn, maar er bestaat een verschil ten opzichte van mannen in status, betaling enzovoort, terwijl consumenten voornamelijk als (huis)vrouwen worden beschouwd. In de leefwereld kan onderscheid worden gemaakt tussen de 'mannelijke' burgerrol, wat onder meer af te lezen is aan het geringe aantal vrouwen in de politieke praktijk, en de 'vrouwelijke' rol van verzorgster en de 'mannelijke' rol van kostwinner binnen het gezin.

12. J.G.M. de Bruijn, *Omstreden kwaliteit. Omtrent vrouwenarbeid en beleid*. Oratie VU, Amsterdam 1991, p. 9.

13. Ibidem, p. 8.

14. N. Fraser, 'What's critical about critical theory? The case of Habermas and gender', in: M. Shanley en C. Pateman (red.), *Feminist interpretations and political theory*. Cambridge (Polity Press) 1991, pp. 253-277.

Fraser geeft aan dat de genderdefiniëring van de onderscheiden rollen samenhangt met machtsverhoudingen. Ze stelt dat Habermas nalaat om in zijn model het patriarchale, genormeerde karakter van het economische systeem te benoemen en dat hij niet ingaat op het kostwinnersaspect, ofwel op de aan geld en macht gerelateerde mannelijke dominantie in de gezinssfeer.¹⁵

De WRR geeft in een drietal paragrafen een perspectief op arbeid en een 'vernieuwde' visie op sociaal-economisch beleid.¹⁶ Uit deze tekst blijkt dat de Raad kritiek heeft op de sociale wetenschap in het algemeen en Habermas in het bijzonder.¹⁷ De Raad geeft aan niet langer uit te gaan van de dichotomie tussen systeem en leefwereld, niet omdat het systeem de leefwereld zou overheersen of koloniseren (zoals Habermas meent), maar juist omdat beide elkaar aanvullen. Het streven van de Raad is het economische systeem aan te passen door aspecten van de leefwereld, zoals kinderopvang en verlofregelingen voor ouderschap en verzorging, erin te laten doordringen.¹⁸

Aangezien het economische systeem gebaseerd is op een netwerk van gender-arrangementen (in gezin, verzorgingsstaat en politieke openbaarheid), zijn aanpassingen van het systeem gerelateerd aan deze arrangementen. Vandaar dat het streven van de WRR naar aanpassing van het economische systeem de vraag oproept naar de gender-subtekst in zijn betoog en naar de mogelijke gevolgen van dit streven voor de bestaande gender-arrangementen, in het bijzonder de positie van vrouwen in deze gender-arrangementen. In hoeverre houdt de WRR rekening met het gegeven dat aan het economische systeem en de sociale leefwereld een gender-subtekst ten grondslag ligt? Ik zal nagaan in hoeverre een samenhangend geheel van vooronderstellingen aan de uitspraken van de WRR ten grondslag ligt en of de Raad oog heeft voor de genderdefiniëring en hiërarchische ordening tussen de seksen. Ik richt me in mijn analyse op twee elementen van ordening, namelijk de hiërarchische sekseverhoudingen en de inrichting van de samenleving in systeem en leefwereld.

Ik zal mijn analyse toespitsen op de visie van de Raad op drie van de vier rollen, namelijk die van werknemer, burger en verzorgster, en zal bij elke rol aangeven van welke vooronderstellingen inzake arbeid en sekse de Raad uitgaat.¹⁹ Vervolgens ga ik in op de vraag of de Raad oog heeft voor de genderdefiniëring van de rollen, de sekse-machtsverhoudingen en de scheiding tussen systeem en leefwereld.

15. Ibidem, p. 272.

16. *Een werkend perspectief*, pp. 38–51.

17. Ibidem, p. 50.

18. Ibidem, p. 51.

19. De WRR gaat nauwelijks in op de rol van consument, vandaar dat ik deze rol in mijn analyse buiten beschouwing laat.

Arbeid en werknemer

De Raad geeft aan dat arbeid een aantal 'manifeste en latente functies' heeft voor het individu.²⁰ Met werken verwerft iemand inkomen en arbeid structureert tijd, brengt sociale contacten met zich mee en kan leiden tot waardering en zelf-respect. In de bespreking van de functies van arbeid voor het individu maakt de Raad geen onderscheid tussen vrouwen en mannen. Maar is er geen verschil? De eigenwaarde van mannen, 'mannelijkheid', wordt veelal in grote mate bepaald door het soort en de inhoud van hun werk en het inkomen dat ze ermee verdienen. Tussen vrouwen bestaan er grote verschillen in hun houding tot betaalde arbeid. Zo stelt Phil Heiligers dat vrouwen die full-time zorgarbeid verrichten zichzelf (in tegenstelling tot de WRR) dikwijls niet als werkloos beschouwen.²¹ Er bestaat een bepaalde spanningsverhouding tussen beroepsarbeid en 'vrouwelijkheid', en een mannelijk gedefinieerde werknemersrol. Dit blijkt eveneens uit de organisatie van arbeid, de 'mannelijke' werknemersrol heeft effect op de posities die vrouwen innemen in de betaalde arbeid.

Riki Holtmaat heeft erop gewezen dat de genderstructurering van de arbeid haar weerslag heeft gekregen in het juridische systeem.²² De definiëring van werknemer in het recht bevat een impliciete norm waarvan wordt uitgegaan, namelijk de mannelijke werknemer. De bescherming van de werknemer in het arbeids- en sociale-zekerheidsrecht werkt optimaal, als de werknemer voldoet aan de mannelijke norm van een 38- of 40-urige werkweek. Naarmate een werknemer minder werkt is de bescherming ook geringer. De mannelijke norm is echter nauwelijks te combineren met huishoudelijke en zorgarbeid. Hierdoor is de waarborg van de rechtsbescherming van werknemers met zorgtaken (meestal vrouwen) niet optimaal.

Uit de visie van de Raad omtrent arbeid en werknemer kan afgeleid worden dat de Raad geen rekening houdt met de (in)directe sekseverschillen op het gebied van arbeid en individu. De WRR gaat niet in op het gegeven dat arbeid, en daarmee de rol van werknemer, binnen het systeem een *genderdefiniëring* kent. Daarnaast spreekt de Raad met geen woord over arbeid binnen de leefwereld, dat wil zeggen het gezin, en de functies van zorgarbeid voor het individu. Dit is een gemis omdat de WRR streeft naar opheffing van de *scheiding tussen systeem en leefwereld*. Het perspectief van de Raad op arbeid en individu leidt tot een bestendiging van de scheiding tussen systeem en leefwereld en van de *seks-machtsverhoudingen* in de arbeid. Door de organisatie van de arbeid langs genderlijnen, kan de seks-ongelijkheid voortdurend opnieuw gecreëerd worden. En dus blijven vrouwen, onbetaald of onderbetaald, zorgarbeid verrichten.

20. *Een werkend perspectief*, pp. 38–44.

21. P. Heiligers, *Zorg en arbeid. Vrouwen in twee werelden. Verschillen in de oriëntatie op arbeid*. Utrecht (ISOR) 1992.

22. R. Holtmaat, 'Naar een ander recht. De macht van juridische begrippen, ontwikkeling van een feministische rechtstheorie, delen 1 en 2', in: *Nemesis* 4 (1988), nr. 1, pp. 3–13 resp. nr. 2, pp. 60–66.

Arbeid en burger

Op het niveau van de leefwereld pleit de WRR voor de opvatting van arbeid als dimensie van burgerschap: zo bevestigt de Raad de relatie tussen de rollen van werknemer en burger. Wat verstaat de WRR onder arbeid als dimensie van burgerschap? Met andere woorden, welke functies heeft arbeid voor de samenleving als geheel? De WRR tracht duidelijk te maken dat arbeid meer dan alleen een economische functie heeft voor de samenleving. De WRR gaat uit van een 'activerende verzorgingsstaat'.²³ Deze visie is ontwikkeld als kritiek op de heteronomie van de verzorgingsstaat; die zou collectieve afhankelijkheid in plaats van zelfstandig burgerschap creëren. De Raad pleit daarentegen voor de intensivering van maatschappelijke participatie, niet alleen via het informele circuit, maar juist door de formele arbeid. De verzorgingsstaat zou, zo meent de Raad, zo moeten worden ingericht dat 'zijn arrangementen actief burgerschap en actieve participatie stimuleren in plaats van afremmen'.²⁴ Te meer omdat de druk om maatschappelijke participatie te realiseren groter zou kunnen worden doordat vrouwen, onder invloed van individualiseringsprocessen, in toenemende mate een beroep doen op de formele arbeidsmarkt.

De Raad stelt dat in de toekomst steeds meer burgers streven naar economische zelfstandigheid. Tevens betoogt de Raad dat de integratieve functie van formele arbeid steeds meer van belang is omdat 'de bindende kracht van allerlei integratieve verbanden aan erosie onderhevig is geraakt'.²⁵ Er wordt verwezen naar onderzoek waaruit blijkt dat minder mogelijkheden voor het beoefenen van formele arbeid leidt tot een maatschappelijk isolement, wat vervolgens weer leidt tot een hogere kans op criminaliteit.²⁶ Deze ontwikkelingen leiden er volgens de WRR toe dat de koppeling van formele arbeid, individueel burgerschap en maatschappelijke integratie in de toekomst van grote betekenis kan worden.

Door arbeid te beschouwen als dimensie van burgerschap, koppelt de WRR de openbare sferen van het systeem (de staat) en de leefwereld (politieke openbaarheid) en de daarbij behorende rollen. De Raad geeft enigszins blijk van inzicht in de genderdefiniëring van de rol van burger. De WRR stelt dat vrouwen tot voor kort vrijgesteld waren en werden van het verrichten van loonarbeid, maar dat deze taakverdeling tussen vrouwen en mannen sinds de jaren zestig in twijfel wordt getrokken. Sindsdien doen vrouwen in toenemende mate een beroep op de formele arbeidsmarkt. De 'gemedieerde afhankelijkheid' van vrouwen komt, zo meent de Raad, hierdoor in een ander licht te staan.²⁷ Dat wil zeggen dat vrouwen niet langer via hun mannen in de arbeid vertegenwoordigd willen zijn, en zelfstandig toegang tot maatschappelijke verbanden ei-

23. *Een werkend perspectief*, p. 42.

24. *Ibidem*.

25. *Ibidem*, p. 43.

26. *Ibidem*, p. 44.

27. *Ibidem*, p. 42.

sen. Impliciet zegt de Raad dat de wens van vrouwen om toe te treden tot de betaalde arbeid onder meer een uiting is van de wens om zelfstandige burgers te worden.

We hebben gezien dat de Raad de mannelijke definiëring van de rol van burger benoemt, maar wat betreft de *scheiding tussen systeem en leefwereld* blijft de vraag naar het andere deel van de leefwereld, het gezin. Heeft zorgarbeid in de visie van de Raad ook een functie voor de samenleving als geheel? De Raad doet vrijwilligerswerk af als een verouderd, en niet erg werkzaam idee om de maatschappelijke participatie te vergroten. Door deze afwijzing wordt tegelijkertijd de onderwaardering van zorgarbeid bevestigd. Impliciet stelt de Raad namelijk dat zorgarbeid, voor zover het onbetaald wordt verricht, minder functies heeft voor de samenleving als geheel dan betaalde arbeid. De WRR rept niet of nauwelijks over de economische functie van de onbetaalde zorgarbeid, laat staan over de functie van de onbetaalde arbeid voor onder meer de maatschappelijke participatie en integratie. Door zorgarbeid niet in zijn visie op te nemen wordt de scheiding tussen het economische systeem en de sociale leefwereld, die opgeheven leek te worden door de koppeling van arbeid en burgerschap, bestendigd.

De Raad geeft enigszins inzicht in de *genderdefiniëring* van de burgerrol. Maar doordat de WRR burgerschap niet verbreedt naar de informele sectoren van arbeid en dienstverlening en niet de rol van verzorgster in zijn perspectief op arbeid en burgerschap betreft, blijft de mannelijke definitie van de rol van burger in belangrijke mate gehandhaafd. Dit betekent wellicht dat de *seksesmachtsverhoudingen* in de politieke openbaarheid ongewijzigd zullen blijven. Het is de vraag of de wens van vrouwen om zelfstandig burger te worden, uitsluitend door een grotere deelname aan de betaalde arbeid gerealiseerd kan worden.

Arbeid en verzorgster

Naast een visie op de functies van arbeid in de openbare sferen van systeem en leefwereld, gaat de WRR in op vraagstukken omtrent arbeid en de privé-sfeer van de leefwereld, het gezin. De Raad stelt dat zijn visie op arbeid en de functies hiervan voor individu en samenleving resulteert in een vernieuwde visie op sociaal-economisch beleid, waarin een hogere arbeidsparticipatie centraal staat. Hierin is een belangrijke plaats ingeruimd voor de stelling dat het tijd wordt de hoge non-participatie van vrouwen in formele posities op te heffen. Hiermee koppelt de Raad de rollen van verzorgster, werknemer en daarmee ook van burger. De WRR legt uit dat het stelsel van sociale zekerheid en de verzorgingsstaat zijn afgestemd op non-participatie van vrouwen. Zowel binnen de arbeid – door gebrek aan carrière-perspectieven en onvoldoende faciliteiten voor de combinatie moederschap en beroepsarbeid – als binnen de maatschappij – door de instelling van een minimumloon gebaseerd op het kostwinnersprincipe en de

maatschappelijke omgangsvormen (openstelling van winkels en dergelijke) – worden vrouwen niet gestimuleerd deel te nemen aan betaalde arbeid.

De Raad meent impliciet dat een verandering in de arbeidsverdeling zal leiden tot het doorbréken van de genderdefiniëring van rollen binnen de verzorgingsstaat en de markt (systeem), de politieke openbaarheid en het gezin (leefwereld). Dit blijkt uit zijn stelling dat het streven naar een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen ‘opmerkelijke gevolgen’ kan hebben.²⁸ De arbeidskosten zullen lager worden, waardoor de vraag naar arbeid groter wordt. Bestaande goederen en diensten worden dan goedkoper en er zal een ‘externalisering’ optreden van produkten die voorheen binnen het huishouden verzorgd werden (zoals maaltijden, kinder- en ouderverzorging, onderhoud van het huis). Tevens kan, zo stelt de WRR, de kwaliteit van arbeidsplaatsen toenemen. Arbeid wordt niet langer gezien als uitsluitend kostwinnen, maar als mogelijkheid te participeren in de samenleving. Op de werkplek zal steeds meer rekening worden gehouden met de privé-sfeer van de werknemer. Mannelijke werknemers zullen, door de toename van vrouwen in de formele arbeid, niet langer vrijgesteld blijven van zorgtaken. Ze zullen meer in deeltijd gaan werken en meer uren in de verzorging steken. Om dit alles in goede banen te leiden acht de Raad een nieuwe afstemming in tijdsindeling noodzakelijk, evenals een groei van de zorgsector.

De Raad geeft in zijn perspectief op arbeid en gezin blijk van inzicht in de ‘vrouwelijke’ rol van verzorgster. De WRR stelt vervolgens voor om de vrouwelijke definiëring van de rol van verzorgster op te heffen, door vrouwen te stimuleren de rol van werknemer op zich te nemen. Maar werknemer blijft, zoals we hiervoor gezien hebben in de omschrijving van de WRR, een ‘mannelijke’ rol. Het omgekeerde vindt niet plaats, de Raad onderneemt nauwelijks tot geen actie om mannen voor de rol van verzorger te interesseren.

De WRR veronderstelt verder dat de verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de toekomst gevolgen zal hebben voor de *genderdefiniëring* van de begrippen werknemer, burger, consument, verzorgster en kostwinner. Met andere woorden, de Raad meent dat de toetreding van vrouwen tot de betaalde arbeid uitzicht biedt op neutralisering van alle rollen. De ‘maatschappelijke tweedeling’ tussen vrouwen en mannen, en in zekere zin ook tussen de sociale leefwereld en het economische systeem, zou zo worden opgeheven.²⁹

In de vooronderstelling omtrent de neutralisering van de rollen gaat de Raad voorbij aan *seks-machtsverschillen*. Toegang van vrouwen tot betaalde arbeid leidt namelijk niet vanzelfsprekend tot (her)verdeling van de macht. De Raad doet geen voorstellen om een aantal bestaande en nieuwe ‘tweedelingen’, ongelijkheden tussen vrouwen en mannen te voorkomen. Zo kunnen op de arbeidsmarkt en binnen arbeidsorganisaties nieuwe, laaggewaardeerde vrouwenfuncties ontstaan, omdat de rol van werknemer mannelijk blijft gedefinieerd. Tevens is het de vraag of mannen ‘vanzelf’ een deel van de zorgarbeid, dus de

28. Ibidem, p. 49.

29. Ibidem, p. 45.

rol van verzorger op zich gaan nemen. Zal een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen niet slechts leiden tot de dubbele belasting van meer vrouwen? Uit onderzoek van Tanja van der Lippe blijkt dat als beide partners betaald werk hebben, de hoeveelheid tijd die mannen in de huishoudelijke arbeid steken nauwelijks toeneemt.³⁰ Hierdoor blijft de 'vrouwelijke' rol van verzorgster bestaan. De neutralisering van de mannelijke of vrouwelijke definiëring van rollen in de onderscheiden sferen lijkt zodoende geen logisch gevolg van het perspectief van de Raad.

Wat betreft het opheffen van de *scheiding tussen systeem en leefwereld*, wordt uit de beleidsvisie van de WRR niet duidelijk welke waardering wordt gehecht aan de onbetaalde arbeid, in economische en andere zin. Het lijkt alsof de Raad onbetaalde arbeid niet als arbeid beschouwt, omdat het niet in loondienst wordt verricht. Het is een min of meer noodzakelijk kwaad, dat zo snel mogelijk moet worden omgezet in betaalde arbeid, zodat het in ieder geval economisch rendabel wordt. Vrouwen mogen vervolgens betaald gaan werken in de zorg- en huishoudelijke arbeid. In plaats van een aanpassing van het systeem aan de leefwereld, wordt in feite de leefwereld geëconomiseerd.

Besluit

Wat betekent de hierboven gereconstrueerde gender-subtekst van *Een werkend perspectief* voor de positie van vrouwen in de arbeid?

Ik heb in dit artikel laten zien dat de WRR in zijn vooronderstellingen inzake arbeid en sekse nauwelijks tot geen aandacht besteedt aan de mannelijke of vrouwelijke definiëring van rollen. Waar de Raad verschillen wel constateert, gaat hij er vervolgens van uit dat die in de toekomst worden geneutraliseerd.

Een verklaring voor deze visie is dat de Raad sekse niet problematiseert of bevraagt. Voor de WRR bestaan er twee categorieën, vrouwen en mannen, en de toename van de formele arbeidsparticipatie van de ene categorie betekent een verhoging van de bijdrage aan de onbetaalde arbeid door de andere categorie. Het probleem van een dergelijke visie is dat de Raad voorbijgaat aan de realiteit. In werkelijkheid nemen vrouwen en mannen ongelijke posities op de arbeidsmarkt in. Door uit te gaan van seksegelijkheid en te streven naar een verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen, wordt de sekse-ongelijkheid op de arbeidsmarkt bevestigd en bestendigd.

Hiermee hangt het sekse-machtsvraagstuk samen. De Raad ziet arbeid als een van de belangrijkste verdelingsmechanismen van macht.³¹ Maar hij geeft niet aan dat de machtsverdeling onder meer langs genderlijnen plaatsvindt. Het is zeer onwaarschijnlijk dat een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen zal lei-

30. T. van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Thesis Publishers) 1993.

31. *Een werkend perspectief*, p. 31.

den tot sekseneutralisering van de rollen van werknemer en verzorgster, en tot het opheffen van de sekse-ongelijkheid in de arbeid.

In feite draait de WRR zijn probleemformulering om; de Raad past niet het systeem aan, maar legt de leefwereld de eisen van het systeem (de economie) op. Het sociale leven wordt zo ingericht dat iedereen betaalde arbeid kan gaan verrichten, in plaats van het gehele netwerk aan gender-arrangementen aan te passen zodat het ten goede komt aan de kwaliteit van het leven. Een herorganisatie van de arbeid vraagt om een gender-politieke en gender-economische discussie. In deze discussie zou aandacht moeten worden besteed aan de vernieuwing van verzorgingsarrangementen, aan een visie op burgerschap waarin ruimte is voor de informele sectoren van arbeid en dienstverlening en aan de waardering voor en beloning van vrouwenwerk. Zowel in de verkiezingsprogramma's van het merendeel van de politieke partijen in Nederland, als in beleidsnota's van vakbonden wordt nauwelijks aandacht besteed aan het netwerk van gender-arrangementen en de positie van vrouwen in de arbeid. Discussies over arbeidsparticipatie gaan veelal over de toename van het aantal deelnemers aan de betaalde arbeid. In dit artikel heb ik getracht duidelijk te maken dat inzicht in de gender-subtekst, die aan het economische en politieke vertoog ten grondslag ligt, kan leiden tot een debat over arbeidsparticipatie waarin aandacht is voor gender-arrangementen in gezin, verzorgingsstaat en politieke openbaarheid. Een gender-perspectief op werk, dat uit dit debat voortvloeit, geeft mogelijkheden om tot écht nieuwe oplossingen te komen. Dus tot beleidsvoorstellen waarin wordt gestreefd naar een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen en opheffing van de sekse-ongelijkheid in de betaalde en onbetaalde arbeid.

Besprekingsartikel

Evelien Tonkens

Seksualiteit in arbeidsorganisaties: het einde van een monsterverbond¹

Jeff Hearn, Deborah L. Sheppard, Peta Tancred-Sherrif en Gibson Burrell (red.), *The Sexuality of Organisation*. Londen (Sage) 1989, 1992³

Mike Savage en Anne Witz (red.), *Gender and Bureaucracy* Oxford/Cambridge, Mass. (Blackwell Publishers/The Sociological Review) 1992

De man zit aan zijn bureau, als zijn baas vlak tegen hem aan komt staan. Uit zijn broekzak tovert de baas twee gouden ballen aan een koordje en tikt ze vlak voor de neus van zijn ondergeschikte tegen elkaar. 'Ballen moet je hebben op dit kantoor', zegt hij dreigend. 'En als je geen ballen hebt, dan flikker je maar op!'

De medewerkers van dit kantoor uit de film *Glengary Ross* hebben vermoedelijk een baan met een formeel sekseneutrale functieomschrijving en in een advertentietekst zal waarschijnlijk om m/v gevraagd zijn. Toch is het werk verre van sekseneutraal: in deze scène laat de baas zijn ondergeschikte onomwonden weten dat hij niet voldoet omdat hij niet mannelijk genoeg is. Dat doet hij bovendien in seksuele termen. Seksualiteit functioneert hier als sleutel voor de seksegebondenheid van het werk.

Dat zou eigenlijk niet moeten, vinden zowel feministische als traditionele organisatiethoretici. Seksualiteit hoort niet thuis op het werk, voor organisatie-theoretici niet omdat het de arbeidsproductiviteit verlaagt, en voor feministen niet omdat vooral vrouwen er, in de vorm van seksuele intimidatie, last van hebben. Hoe verschillend hun motieven ook zijn, in het doel kunnen ze elkaar vinden. Het zoveelste monsterverbond van feministen met mensen die op zoveel andere punten hun tegenstanders zijn? Misschien is het niet toevallig dat seksualiteit het onderwerp is waarover stevast zulke verbonden gesloten worden. Eerder gebeurde dat al met bijvoorbeeld prostitutie, porno en SM: feministen bleken ineens in hetzelfde kamp te zitten als seksvijandige confessionele reactionairen, die gruwen van de pil en van 'seks voor het huwelijk'.

Deze gelegenheidscoalities worden vroeger of later weer ontbonden. Voor porno, prostitutie en SM is dat al eerder gebeurd; sinds kort zijn er ook feministen die aan het verbond over seksualiteit op het werk zijn gaan morrelen. Ontbinding van de eerstgenoemde coalities geschiedde met behulp van drie argumenten: het opeisen van plezier, het opeisen van een seksuele subjectpositie

1. Met dank aan Margo Brouns, Alkeline van Lenning, Tsjalling Swierstra en Monique Volman.

(verzet tegen afbeelding van vrouwen als uitsluitend slachtoffers van mannelijke seksualiteit), en opeisen van kennis over betekenissen van seksualiteit en/of vrouwelijkheid en machtsprocessen.

In dit artikel bespreek ik recente literatuur waarin het monsterverbond betreffende seksualiteit en werk verbroken wordt. Ik concentreer me met name op twee bundels. In de ene bundel wordt seksualiteit op het werk als probleem gedefinieerd met als gevolg dat seksualiteit een centrale plaats krijgt in de analyse van gender en organisaties. In de andere bundel echter probeert men seksualiteit aan het bestaande onderzoek naar gender en organisaties toe te voegen. In hoeverre spelen bij het verbreken van dit verbond de genoemde drie argumenten ook hier een rol?

Seksualiteit in arbeidsorganisaties heeft het afgelopen decennium niet te lijden gehad onder een gebrek aan aandacht van feministische onderzoekers, journalisten of beleidsmakers. 'Ongewenste intimiteiten', tegenwoordig liever 'seksuele intimidatie' genoemd, zijn uitgebreid onderwerp van onderzoek en debat geweest. Mijlpalen in het Nederlandse onderzoek waren de publikaties van de Groningse Projectgroep Vrouwenarbeid² en de dissertatie van een van hen.³

Intussen zetten sommige sociaal wetenschappers in het Angelsaksische taalgebied vraagtekens bij seksuele intimidatie als *de* invalshoek voor analyse van seksualiteit in organisaties. De eerste aanzetten daarvoor zijn te vinden in een artikel van Gibson Burrell⁴ waarin hij seksualiteit in de context van de ontwikkeling van organisaties probeert te plaatsen. De opkomst van bureaucratieën ging volgens Burrell gepaard met pogingen tot 'deseksualisering van werk', onder meer door disciplineren en standaardisering van werk en werktijden, die overigens nooit goed zijn geslaagd. Seksualiteit bleef binnen de muren van organisaties werkzaam.

In 1987 schreven de Engelse sociale wetenschappers Jeff Hearn en Wendy Parkin '*Sex*' at '*Work*'. *The Power and Paradox of Organisation Sexuality*. Ze doen in dit boek een voorstel voor een nieuwe onderzoeksagenda, waarbij 'organisatie-seksualiteit' het onderwerp is. Dit begrip heeft betrekking op de schier oneindige manieren waarop seksualiteit is ingebed in arbeidsorganisaties. Ze proberen tevens een theoretisch kader voor onderzoek naar 'organisatieseksualiteit' te ontwikkelen. Drie uitgangspunten vormen daarvoor de basis. Het eerste is dat seksualiteit en organisaties elkaar vormgeven. Het tweede luidt dat organisatie-seksualiteit paradoxaal is: het is zowel manifest als onzichtbaar en

2. *Ongewenste intimiteiten op het werk. Onderzoek naar ongewenste omgangsvormen in arbeidssituaties*. Projectgroep Vrouwenarbeid Rijksuniversiteit Groningen/Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1986.

3. Greetje Timmerman, *Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties*. Amsterdam (SUA) 1990.

4. G. Burrell, 'Sex and Organizational Analysis', in: *Organization Studies* 5 (1984), nr. 2, pp. 97-118.

ongrijpbaar. Hun derde uitgangspunt is dat seksualiteit en macht elkaar constitueren.

Deze uitgangspunten werken ze uit met een theoretisch divers instrumentarium, waarbij behalve discussies uit vrouwenstudies (rond de begrippen privé-openbaar en produktie-reproductie) ook bijvoorbeeld het marxisme, de semiotiek, Foucault's theorie over macht en seksualiteit en de organisatiesociologie inspiratiebronnen zijn. De invloed van organisaties op seks is volgens hen te onderzoeken via de doelen, de ruimtelijke indeling, de arbeidsdeling en de gezagsverhoudingen. Het omgekeerde proces willen ze onderzoeken via zichtbare, geheime, ongeziene en ongrijpbare vormen van seksualiteit. Het resultaat van beide processen kan nagegaan worden via onderzoek van emoties, ideologie, taal, beelden en symbolen in organisaties.

In 1988 schreef de Australische sociologe Rosemary Pringle *Secretaries Talk. Sexuality, Power and Work*, waarin zij laat zien hoe seksualiteit is ingebed in de machtsverhoudingen tussen (zowel mannelijke als vrouwelijke) bazen en secretaresses. Pringle valt als eerste het genoemde monsterverbond regelrecht aan. Ze bekritiseert die feministen die, vaak op basis van een analyse in termen van seksuele intimidatie, een strategie van deseksualisering voorstaan: de oplossing voor seksuele intimidatie zou zijn om seksualiteit uit het werk te verbannen. Dat is volgens Pringle noch wenselijk, noch mogelijk, omdat seksualiteit een integraal onderdeel van werk en werkverhoudingen uitmaakt en betrokkenen vaak ook avontuurlijke spanning en plezier aan seksualiteit ontnemen.

In 1989 kwam Hearn samen met Deborah Sheppard en diverse andere Engelse auteurs (onder wie Burrell) met de bundel *The Sexuality of Organisation*, die sindsdien al tweemaal is herdrukt. De term 'organisatie-seksualiteit' is nu vervangen door het begrip 'de seksualiteit van organisaties', dat overigens hetzelfde moet uitdrukken. In dit boek claimen zij dat seksualiteit in belangrijke mate constitutief is voor sekse-ongelijkheid in arbeidsorganisaties.

Mike Savage en Anne Witz, ook Engelse sociologen, maken in 1992 bezwaar tegen deze claim. Seksualiteit is inderdaad een belangrijk onderwerp, vinden ze, en ze danken Hearn en anderen voor het op de agenda plaatsen ervan. Maar meer dan een aspect van gender is het niet. Het gaat in onderzoek naar sekse-ongelijkheid in organisaties om gender. Seksualiteit kan daarbij soms relevant zijn.

In het hiernavolgende zal ik deze controverse tussen Hearn c.s. en Savage en Witz nader bekijken. Hoe verbreken zij het monsterverbond: op welke wijze geven zij invulling aan onderzoek naar seksualiteit? In hoeverre spelen de drie argumenten die bij het verbreken van andere monsterverbonden gehanteerd werden (opeisen van kennis, plezier en een positie als seksueel subject) ook hier een rol?

De seksualiteit van organisaties

Gender komt in organisaties in belangrijke mate tot stand via seksualiteit, is de centrale claim van Hearn c.s. in de door hen geredigeerde bundel *The Sexuality of Organisation*. Zij stellen daarin hun visie op organisaties, *De (Re)productie van Organisatie* geheten, tegenover wat zij noemen *De Organisatie van Productie*. Met 'de organisatie van productie' doelen zij op het gedachtengoed van Max Weber, dat ondanks veelvuldige kritiek een centrale plaats in feministische organisatietheorie heeft. In Webers bureaucratie-theorie verschijnen organisaties als sekseneutrale instanties, waarin doelrationeel gehandeld wordt. Kenmerkend voor bureaucratieën is volgens Weber dat zij seksualiteit, emoties en andere 'privé'-zaken hebben buitengesloten.

De 'reproductie van organisaties' is een (impliciete) kritiek op Weber. Bekijkt men organisaties op hun interne dynamiek in plaats van op hun doelen, dan is duidelijk dat men er in organisaties helemaal niet in slaagt om gender, seksualiteit en emoties buiten de deur te houden. Mensen verdoen heel wat tijd met mijmeren en zich zorgen maken over seks, zo stellen Hearn c.s. Ook wordt seks in organisaties strategisch ingezet, bijvoorbeeld in zogenaamde humor, seksuele intimidatie en advertenties. Hearn c.s. benadrukken dat seksuele intimidatie slechts een van de vele manifestaties van 'de seksualiteit van organisaties' is. Andere manifestaties zijn: kledingcodes en -voorschriften, beschrijving van werk in seksuele termen (zoals de ballen in *Glengary Ross*), roddel, pin-ups aan de muur, de combinatie van een formeel verbod op homoseksualiteit met een informele ondersteuning ervan, enzovoort. Seksualiteit moeten we volgens hen in navolging van Foucault begrijpen als 'een aspect van de allesdoordringende "politiek van het lichaam" in plaats van als een aparte, afgescheiden serie praktijken' (p. 13). Organisaties hebben zich ontwikkeld tot 'plaatsen waar de gevaarlijke en plezierige aspecten van seksualiteit zowel kunnen worden onderdrukt als kunnen worden geëxploiteerd binnen specifieke vormen van onderdrukking' (p. 5).

Van het theoretisch kader dat Hearn samen met Parkin vier jaar eerder ontwikkelde, maken de auteurs geen gebruik; ze verwijzen slechts een paar keer naar losse elementen eruit. Dat is verwonderlijk, omdat de centrale gedachte dat seksualiteit en organisaties elkaar constitueren, is gehandhaafd. Het theoretisch kader is in hoge mate op dit uitgangspunt gebaseerd. Er zijn wel theoretische verschillen, maar die zouden best in het oude kader geïntegreerd kunnen worden. Zo zijn met name de inspiratiebronnen anders: het marxisme is van de baan en Hearn c.s. verklaren zichzelf nu postmodern. Een begrip als 'vervreemding', dat in het eerste boek een belangrijke rol speelde, past niet in het nieuwe kader, aangezien het iets authentieks veronderstelt van waaruit vervreemding gemeten kan worden. Ook ging in het eerste boek aandacht voor klasse soms ten koste van sekse. Zo werd seksuele intimidatie daar gezien als gevolg van vervreemdende arbeidsomstandigheden – waarbij natuurlijk onmiddellijk de vraag rijst

waarom alleen mannen daar met seksuele intimidatie op reageren. Dit zijn echter details die het theoretisch kader zelf niet aantasten. De reden dat Hearn c.s. het toch niet gebruiken is waarschijnlijk dat postmodernisme en theorieën voor hen geen natuurlijke bondgenoten zijn. Ze bepleiten nu pluralisme in methoden, inspiratiebronnen, probleemstellingen en antwoorden.

Het boek van Hearn c.s. bestaat voor de ene helft uit empirische en voor de andere helft uit theoretische artikelen. Ik bespreek hier voornamelijk de empirische bijdragen. Op één na (die van Gutek) zijn de theoretische bijdragen voor dit artikel niet bruikbaar, omdat ze te algemeen zijn. Van de empirische bijdragen gaat er één over seksuele intimidatie; de rest behandelt respectievelijk de plaats van seksualiteit in drie organisaties (David en Margaret Collinson), seksualiteit in intramurale zorg (Wendy Parkin), ervaringen van lesbische vrouwen in organisaties (Marny Hall), beelden en zelfbeelden van managers (Deborah Sheppard), en seksualiteit in het beroep secretaresse (Rosemary Pringle).

Het artikel over seksuele intimidatie (van Nancy DiTomasso) geeft geen blijk van de beloofde nieuwe invalshoek: seksualiteit wordt bij voorbaat beperkt tot seksuele intimidatie. Op basis van interviews met personeel van drie organisaties blijkt dat mannen seksualiteit gaan gebruiken om vrouwen hun plaats te wijzen wanneer vrouwen in 'mannenbanen' komen. Als gevolg daarvan worden vrouwen zich bewust van seksuele intimidatie. Niet duidelijk is of mannen seksualiteit meer gaan gebruiken en/of vrouwen het nu pas gaan opmerken. Beide, suggereert DiTomasso.

Zoals vaker het geval is met onderzoek naar seksuele intimidatie, komt ook hier dus naar voren dat mannen seks als machtsmiddel kunnen gebruiken. Tevens blijkt, evenals bij het genoemde onderzoek van Timmerman, dat seksuele intimidatie vrouwen alerter maakt op het gebruik van seks als machtsmiddel en dat het vaker voorkomt naarmate de machtsverhoudingen gelijkjer worden. (Volgens Timmerman neemt seksuele intimidatie bij nog verdere gelijkheid af.) Hoewel dit belangrijke bevindingen zijn, blijft seksualiteit, zoals voor onderzoek naar seksuele intimidatie gebruikelijk is, beperkt tot seksueel geweld. Over andere aspecten van seksualiteit komen we niets te weten.

In de andere artikelen is dat wel het geval. In twee daarvan domineert seksualiteit gender echter volledig. Parkin stelt dat seksualiteit in intramurale gezondheidszorg in beleid niet erkend wordt, terwijl het informeel, via ruimtelijke indeling, impliciete gedragsregels en dergelijke wel een plaats heeft in beleid. Dat koppelt ze echter niet aan gender. Hall beschrijft dilemma's van lesbische vrouwen ten aanzien van het al dan niet uitkomen voor hun seksuele voorkeur op hun werk. Ze brengt deze echter niet in verband met gender.

David en Margaret Collinson waren in onderzoeken naar selectieprocedures en naar relaties tussen management en de werkvloer niet speciaal op zoek naar seksualiteit, maar stuitte er gaandeweg op. Zo viel hun bijvoorbeeld op dat oudere en jongere mannen in laagbetaalde functies op verschillende wijze uitdrukking gaven aan hun macht over vrouwen. De ouderen benadrukten hun

macht als kostwinner, terwijl de jongeren, van wie de meesten geen kostwinner waren, zich uitputten in seksuele grappen en seksuele bravoure.

Hier lijkt seksualisering van de werksfeer samen te hangen met het ontbreken of verval van andere, traditionele manieren waarop mannen aan hun macht over vrouwen uitdrukking kunnen geven. Ook uit onderzoek van Williams naar mannen in de verpleging en vrouwen bij de marine in de Verenigde Staten⁵ kwam naar voren dat mannen hun – in dat geval door de komst van vrouwen bedreigde – mannelijkheid proberen te redden door vooral in termen van seksualiteit sekseverschil te maken. Zo zijn vrouwen verplicht tot het dragen van make-up (minimaal oogschaduw en lippenstift) en moeten zij leren op ‘vrouwelijke’ wijze te lopen. Het sekseverschil bij de marine is primair een seksueel verschil. Seks is in deze voorbeelden dus niet zozeer machtsmiddel als wel ‘identiteitsmiddel’: een manier om je identiteit te poneren.

Evenals in diverse andere bijdragen komt in het artikel van Sheppard (over beelden en zelfbeelden van vrouwelijke managers) naar voren dat vrouwen er door seksualiteit als het ware een heel takenpakket bij hebben. Zij moeten niet alleen constant *copen* met seksuele toespelingen, blikken en opmerkingen, maar ook moeten ze voortdurend een niet-bestaand midden vinden tussen te veel en te weinig seksualiteit in hun eigen presentatie. Ze moeten zorgen dat hun lippenstift goed zit maar niet te opvallend is, hun kleding netjes is, maar niet te stijf, hun manier van lopen vrouwelijk, maar niet openlijk seksueel ogend. (Het zou een aardige loonstijging betekenen als al dit soort *coping* in functiewaarderingen werd uitgedrukt.)

De asymmetrie in de controle over seksualisering is een ander probleem dat bij Sheppard en andere auteurs naar voren komt. Veel vrouwen geven aan dat het onverwachte, het je-weet-maar-nooit van seksualisering vermoeiend is. Mannen lijken, althans in de verhalen van geïnterviewde vrouwen, voortdurend in de positie om de situatie te (de)seksualiseren. Volgens Gutek heeft dit te maken met een asymmetrie in toeschrijving van seksueel gedrag. Het gebruik van seks door mannen wordt niet als zodanig opgemerkt, maar gezien als vermogen om werk gedaan te krijgen. Zoals bij de baas die met complimentjes en flirten voor elkaar krijgt dat zijn vrouwelijke ondergeschikten zich de benen uit hun lijf rennen. En zelfs als mannelijk gedrag wel als zodanig wordt opgemerkt worden de slachtoffers, niet de daders, als probleem gezien, aldus Gutek.

Een treffend voorbeeld hiervan is te vinden in het artikel van David en Margaret Collinson. In een van hun case-studies wordt een vakbondsvrouw, Sue, via seksualiteit in haar loopbaan gedwarsboomd als zij hogerop komt. Mannen die met haar concurreren om hoge functies proberen haar positie via een seksuele roddelcampagne te dwarsbomen. Sue kan echter alleen zwart gemaakt worden via heteroseksuele roddel wanneer er ook mannen in het verhaal

5. Christine L. Williams, *Gender Differences at Work. Women and Men in Non-traditional Occupations*. Berkeley/Londen (University of California Press) 1989. Dit boek wordt uitgebreid besproken in Meijer (noot 8) en Verhaar (noot 7).

voorkomen met wie ze die verhoudingen zou hebben. De vraag is mijns inziens daarom vooral: waarom wordt de reputatie van die mannen, immers net als Sue zelf hooggeplaatst in de vakbond, hierdoor niet geschaad? Het voor de hand liggende antwoord, dat er sprake is van een dubbele moraal, is onbevredigend: dat behoeft op zijn beurt weer een verklaring. Waarom is mannelijke seksualiteit vaak niet ondermijnend voor professionaliteit en vrouwelijke wel?

De oorzaak van deze asymmetrie is volgens Gutek dat mannen de instituties in onze maatschappij beheersen en daardoor in staat zijn tot macromanipulatie: manipulatie van instituties. Het gevolg is dat vrouwen zich uiteen moeten zetten met 'organisationeel gedrag' (dat voortkomt uit de structuur, het beleid en de normen van de organisatie) alsof het individueel was – zie daar weer het *copen*. Dus het lijkt alsof de relatie tussen een vrouw en haar mannelijke baas 'toevallig' seksueel geladen is, alsof het eigen is aan hun specifieke interactie, maar het heeft, aldus Gutek, met specifieke personen en hun relatie weinig te maken; de dominante instituties zitten zo in elkaar dat ze dat soort interactie voortbrengen.

Dat de controle over (de)seksualisering zo'n centraal thema is in diverse bijdragen, duidt er misschien niet alleen op dat het een groot probleem is. Sommige auteurs lijken bij voorbaat mannen in een meer actieve en vrouwen in een meer passieve rol te zien. Mannen komen stevast naar voren als initiatoren van seksualisering, en vrouwen als degenen die gedwongen worden hierop te reageren. Vaak lijkt dat ook gerechtvaardigd; in het verhaal van de vakbondsvrouw bijvoorbeeld is het duidelijk dat zij zelf niet bijdraagt aan seksualisering. Maar opvallend is wel dat bijvoorbeeld kleding alleen gesignaleerd wordt als seksualiserend (bij Adkins en bij Williams) wanneer de werkgever dat voorschrijft. Het kledinggedrag van mannen en vrouwen wordt los daarvan niet bekeken. Datzelfde geldt voor blikken en opmerkingen: ook die komen in de artikelen alleen als seksueel naar voren als mannen de actoren zijn.

Er zijn echter twee uitzonderingen. Rosemary Pringle stelt in haar artikel (een samenvatting van haar reeds genoemde boek *Secretaries Talk*) dat secretarissen ook spanning en plezier kunnen beleven aan de veelal seksueel geladen verhouding met hun baas, of dat nou een vrouw of een man is – hoewel het plezier in beide gevallen wel een verschillend karakter heeft. Het probleem is volgens haar veeleer dat vrouwen niet een subject- maar een objectpositie hebben. Plezier duidt namelijk geenszins op afwezigheid van macht: in de voetsporen van Foucault laat ze juist zien hoezeer macht positief, via plezier en via identiteitsvorming – in plaats van via ontkenning of onderdrukking – werkt. Zoals ze in haar boek zegt: 'Mannen controleren vrouwen niet alleen via verkrachting en dwang, maar ook via definities van plezier en van het zelf.' (p. 165) Feministische strategieën zouden dan ook niet gericht moeten zijn op het doen verdwijnen van seksualiteit uit werksituaties, als wel op het creëren van vrouwelijke subjectposities. Nodig zijn analyses van de wijze waarop seksueel plezier gebruikt zou kunnen worden om mannelijke rationaliteit te ondermijnen en vrou-

wen macht te geven. Daartoe is het onder meer van belang te onderzoeken wanneer en hoe vrouwen reeds subject zijn, en dus: wanneer zij actoren van seksualisering zijn en wat dat voor de machtsverhoudingen tussen de seksen betekent.

Cockburn⁶ haalt in haar analyse van de wijze waarop seksualiteit in arbeidsorganisaties gelijkheid in de weg staat, Pringle op dit punt instemmend aan. Het vrouwelijk lichaam wordt in arbeidsorganisaties geëxploiteerd, stelt ze; heel openlijk in de seksindustrie, minder openlijk in andere beroepen. Echter: die exploitatie van lichamen is lang niet altijd afgedwongen, maar correspondeert in hoge mate met onze zelfbeelden en onze definities van plezier. 'Wat moet veranderen is niet dat vrouwen sexy zijn, maar dat ze kwetsbaar zijn.' (p. 159) We moeten onze seksualiteit en ons lichaam en onze emoties op onze eigen voorwaarden opnieuw kunnen introduceren, aldus Cockburn. Ze wijst er in dit verband ook op dat vrouwelijke seksualiteit aan de ene kant door organisaties wordt geëxploiteerd, maar dat aan de andere kant de materialiteit ervan wordt miskend: menstruatie, menopauze en zwangerschap staan onder censuur.

Een nieuwe agenda

De sociologen Mark Savage en Anne Witz bekritiseren in de inleiding van de door hen geredigeerde bundel *Gender and Bureaucracy* de gedachte van Hearn c.s. dat sekseverschil vooral via seksualiteit tot stand komt. Zij beogen met hun bundel te laten zien dat organisatieprocessen van centraal belang zijn in het begrijpen van genderrelaties, en omgekeerd. Daartoe achten ze de ontwikkeling van een systematisch analysekader voor gender en organisaties (een 'gender paradigma', zoals zij dat noemen), noodzakelijk. Onderzoek naar historisch en ruimtelijk specifieke organisatievormen, die samenhangen met bepaalde genderconstellaties, moet hiervoor de basis vormen. Algemene, a-historische noties zijn voor hen uit den boze. Conform deze visie bestaat het boek voornamelijk uit case-studies. Banken, postkantoren, lokale overheden, ziekenhuizen, hotels, pretparken en vakbonden zijn de belangrijkste organisaties die, op één na in hun huidige vorm, onder de loep genomen zijn.

In het kader van dit artikel bekijk ik het boek echter uitsluitend op één aspect, namelijk de wijze waarop zij im- of expliciet met wat zij het 'seksualiteitsparadigma' van Hearn c.s. noemen, in discussie zijn. In die benadering zien zij twee gevaren: ten eerste dat de grenzen tussen seksualiteit en gender vervagen en ten tweede dat seksualiteit te veel wordt gewaardeerd. Om met het eerste te beginnen: dat lijkt een wonderlijk punt. Seksualiteit is toch iets heel anders dan gender? Seksualiteit heeft toch betrekking op verlangen, en gender op de wijze

6. Cynthia Cockburn, *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organisations*. Londen (MacMillan) 1991, met name hoofdstuk 5, 'Sexuality and difference: on whose terms?'. Een recensie van dit boek door Kea Tijdens staat in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 56, 14 (1993), nr. 4, pp. 469-471.

waarop sekseverschillen gemaakt worden? En daarbij: als ze al door elkaar zouden lopen, wat dan nog? Is dat geen puur academische kwestie? Nee, immers: wanneer seksualiteit en gender niet duidelijk onderscheiden worden is er ook geen nieuwe agenda. Gender in arbeidsorganisaties is immers al langer onderwerp van feministisch onderzoek. Voor Savage en Witz is het verschil overduidelijk: seks is een biologische categorie, gender een sociale. Aandacht voor seks vanuit vrouwenstudies vinden ze daarom wel interessant, maar ook gevaarlijk: het voert terug naar waar 'gender' vrouwenstudies nu juist van bevrijd had: de biologie.

Hearn c.s. delen deze visie niet: voor hen zijn seks en gender allebei sociale constructies, die niet verschillen in een grotere afstand tot de biologie. Ze geven netjes definities van beide: 'gender' is 'de sociale constructie van sekse en van onderscheid dat, hoe indirect ook, op sekse gebaseerd is'. Seksualiteit is 'de sociale expressie of sociale relaties die gebaseerd zijn op lichamelijke verlangens van of voor anderen of voor zichzelf' (p. 2). Dat neemt echter niet weg dat gender en seksualiteit in hun bundel vaak door elkaar lopen. Daarin staan ze echter niet alleen. Ook andere auteurs die seksualiteit in arbeidssituaties bespreken, zoals Pringle, Williams, Cockburn, Verhaar⁷ en Meijer,⁸ maken geen duidelijk onderscheid tussen seksualiteit en gender. En daar is misschien ook een goede reden voor. Immers: relaties op het werk lijken in een soort (vooral hetero)seksuele mal te belanden, waardoor er nauwelijks gender-problematiek is die niet tevens seksuele aspecten heeft. Dat komt het meest duidelijk naar voren in het artikel van Pringle in de bundel van Hearn c.s. Pringle laat zien dat mensen in een arbeidsorganisatie niet vrij zijn in het kiezen van hun gedrag en hun omgangsvormen, omdat deze worden gestructureerd door de beschikbare posities en de vigerende vertogen. Traditionele invullingen van heteroseksualiteit voeren daarbij de boventoon.

Ondanks hun kritiek op de vage grenzen tussen seks en gender zijn Savage en Witz, Hearn c.s. echter wel dankbaar voor het op de agenda zetten van seksualiteit. We mogen daarom verwachten dat ze er zelf ook in enige mate aandacht aan besteden en dat ze daarbij zelf wel duidelijk onderscheid maken tussen seksualiteit en gender in de context van arbeidsorganisaties. In twee artikelen in de bundel komt seksualiteit alleen terloops aan de orde en in slechts één artikel is het een belangrijk onderwerp.

Lisa Adkins presenteert haar onderzoek en bekritiseert het 'seksualiteits-paradigma'. Zij richt haar kritiek uitsluitend op het eerste boek, van Hearn en Parkin, alsof het tweede nooit geschreven is. Terecht bekritiseert ze de hierboven gesignaleerde sekseblindheid die het marxisme van de auteurs soms met zich meebrengt. Ze maakt het theoretisch kader van Hearn en Parker echter con-

7. Odile Verhaar, 'Over de mogelijkheid en wenselijkheid van sekseneutraal werk', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 46, 12 (1991), nr. 2, pp. 216-229.

8. Irene Costera Meijer, 'Het sex-appeal van mannenwerk. Het lichaam in bedrijf', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991), nr. 1, pp. 86-100.

sistenter dan het is door het marxisme overal in terug te zien. Daardoor ontgaat het haar dat Hearn en Parker lang niet alles zien als produkt van kapitalistische verhoudingen. Een ander kritiekpunt van Adkins is dat Hearn en Parker, door seksualiteit als bijprodukt van het kapitalisme te zien, tegelijkertijd heteroseksualiteit tot een natuurlijke en vanzelfsprekende categorie maken en miskennen dat er van gedwongen heteroseksualiteit sprake is. Ook die kritiek is onterecht: hoewel ze soms de fout begaan het over 'seksualiteit' te hebben als ze heteroseksualiteit bedoelen, vatten ze heteroseksualiteit niet op als een natuurlijke categorie. Aan 'gedwongen heteroseksualiteit' en onderdrukking van homoseksualiteit besteden ze juist expliciet aandacht, bijvoorbeeld op pp. 94-95.

In haar empirische deel betoogt Adkins dat de door haar onderzochte organisaties in de Britse toeristenindustrie structureel tegemoetkomen aan mannelijk heteroseksueel verlangen. In haar onderzoek bleek dat de vrouwelijke werknemers vrijwel uitsluitend werden geselecteerd op basis van hun uiterlijk. De nadruk op seks werd ook in het werk zelf doorgezet in de verplichting van 'sexy', gedecolleteerde kleding. Op de reacties van mannen hierop moesten de werknemers 'leuk' reageren. Deze seksualisering had mede tot gevolg dat ze ook voor hun mannelijke collega's seksueel object waren. Het werk bestond dus feitelijk uit door de organisatie gecreëerde seksuele dienstverlening en er is dus sprake van gedwongen heteroseksualiteit, aldus Adkins. Deze seksualisering ondermijnt de professionele status en macht van vrouwen in de toeristenindustrie. Terwijl mannen worden geselecteerd en gewaardeerd op beroepsvaardigheden, is seksualiteit voor vrouwen dermate dominant dat het het belang van beroepsvaardigheden teniet doet.

Dit artikel is een halfslachtige omarming van de 'nieuwe agenda': enerzijds laat Adkins zien hoe seksualiteit tot substantieel onderdeel van het werk is gemaakt en dus meer omvat dan seksuele intimidatie. Anderzijds beperkt ze haar blik ook weer tot seksuele intimidatie door alles onder de paraplu van gedwongen heteroseksualiteit te scharen. Daarbij maakt ze zelf bij voorbaat onderscheid tussen seksualiteit en beroepsvaardigheden. De vraag wat de betreffende vrouwen zelf als beroepsvaardigheden zien en welke plaats seksualiteit daarin heeft, kan daardoor niet gesteld worden.

In de resterende artikelen komt seksualiteit nauwelijks of niet aan de orde. Deze artikelen zijn stuk voor stuk interessant, maar onbevredigend. Er worden verklaringen geopperd die zelf ook verklaring behoeven. Men laat zien dat schijnbaar sekseneutrale processen en begrippen, zoals selectie en doorstroming, niet neutraal zijn. Maar onduidelijk blijft waarom ze dat niet zijn. Vragen rond seksualiteit zouden misschien aan een opheldering daarvan kunnen bijdragen. Seksualiteit is immers een van de aspecten van werk die sekseneutraliteit in de weg zitten, zoals uit het voorgaande is gebleken. Ik volsta met twee voorbeelden.

Savage laat in zijn eigen bijdrage zien dat de toename van vrouwen in het management in Engeland niet betekent dat vrouwen meer macht hebben gekregen: ze komen namelijk uitgerekend vooral in die posities waar wel veel exper-

tise voor nodig is, maar die hun weinig macht geven. De oorzaak daarvan is volgens Savage dat het management van structuur veranderd is: voorheen hadden managers van verschillende niveaus een duidelijk eigen terrein waarover zij zelfstandig zeggenschap hadden; de top controleerde alleen de financiën. 'Een serie sociale en technische vernieuwingen' (p. 147) zorgde er echter voor dat er een grotere scheiding is ontstaan tussen hogere en specialistische managers. De laatsten worden nu niet alleen financieel maar ook inhoudelijk gecontroleerd door de top. Vrouwen belanden in die specialistische functies doordat de hogere regionen, zoals Kanter⁹ al heeft aangetoond, alleen hun eigen spiegelbeelden toelaten, aldus Savage. In de tijd dat Kanter dat opschreef was dat een bevredigende verklaring, maar de enorme hoeveelheid empirisch onderzoek over vrouwen in 'männerberoepen' roept de behoefte aan meer precieze verklaringen op. Wat herkennen mannen dan precies in elkaar? Speelt seksualiteit daarbij ook een rol? Zit de seksuele lading die veel mannen (en vrouwen) aan heteroseksuele interactie meegeven, die herkenning in de weg? In dat geval zou de herkenning tussen bijvoorbeeld homoseksuele mannen en heteroseksuele vrouwen groter moeten zijn. Of moet je het positiever formuleren en is die herkenning juist (mede) een seksuele herkenning – en niet een kwestie van afwezigheid van seksualiteit? Sommige homoseksuele mannen vertellen dat seksuele herkenning de interactie in werksituaties versoepelt.

Soortgelijke vragen zouden tevens van nut kunnen zijn bij het artikel van Rosemary Crompton en Nicola le Feuvre. Crompton en Le Feuvre vergelijken de carrières van vrouwen in het bankwezen in Frankrijk en Engeland. Franse vrouwen passen zich meestal aan aan de organisationele eisen van de bedrijven aan een (mannelijke) werknemer door onder meer ononderbroken fulltime te werken. Engelse vrouwen gaan wel veel parttime werken en stoppen ook veel vaker enige tijd helemaal. Toch heeft dit verschil geen noemenswaardig verschil in carrière tot gevolg: zowel Engelse als Franse vrouwen komen vaak in minder interessante functies terecht en worden vaak uitgesloten van opleidingen, promotie en andere (in)formele rechten. Vrouwen worden ondanks hun aanpassing nog steeds als 'anders' gezien, concluderen Crompton en Le Feuvre. Eerder in dit artikel kwam naar voren dat mannen bij uitstek via seksualiteit sekseverschil maken in werksituaties. Het zou daarom de moeite waard zijn te onderzoeken in hoeverre dat hier ook het geval is.

Dat Savage en Witz toch niet veel aandacht besteden aan seksualiteit is bij nader inzien niet toevallig. Zij huldigen immers ook het standpunt dat seksualiteit een biologische categorie is. Die gedachte is echter strijdig met hun uitgangspunt dat seksualiteit een aspect is van gender (als sociale categorie). Seksualiteit als biologische categorie staat tegenover gender, en gender is een middel om aan seksualiteit en andere biologische categorieën te ontsnappen. Deze conceptuele angst voor seksualiteit maakt het logisch dat ze zich er zo veel mogelijk verre van houden en de 'nieuwe agenda' aan anderen overlaten.

9. Rosabeth M. Kanter, *Men and Women of the Corporation*. New York (Basic Books) 1977.

Conclusies

Wat levert het nu op wanneer het monsterverbond tussen feministen en organisatie-theoretici ten aanzien van seksualiteit in arbeidsorganisaties wordt verbroken? En gebeurt het net als bij het verbreken van de andere monsterverbonden via een beroep op vergroting van kennis, plezier en een subjectpositie voor vrouwen? Inderdaad zijn deze drie argumenten ook hier terug te vinden, hoewel niet in gelijke mate. Vergroting van kennis is hier het meest dominante argument. Kennis over machtsprocessen, over identiteitsvorming, impliciete functie-inhoud en arbeidssatisfactie. In onderzoek naar seksuele intimidatie wordt seksualiteit doorgaans uitsluitend geconceptualiseerd als machtsmiddel in handen van mannen. Macht is dan alleen gedefinieerd als iets wat een actor kan bezitten en op een ander kan uitoefenen. Aan de hand van de hier besproken literatuur zijn we behalve dit machtsaspect (DiTomasso) ook andere aspecten van macht in relatie tot seksualiteit in werksituaties tegengekomen. Machtsongelijkheid komt tevens tot uiting in de asymmetrie in de controle over (de)seksualisering (Gutek, Collinson en Collinson, Sheppard). Ten derde is seksualiteit soms een soort 'glijmiddel' van macht: via seksualiteit verlopen sommige machtsprocessen soepeler en blijven zij implicieter, mede doordat macht en plezier soms nauw verweven zijn (Pringle).

Bij kennis over identiteit gaat het om seks als identiteitsmiddel (Collinson, Williams) en seks als identificatiemiddel (Savage en Crompton, Le Feuvre). Daarbij moet gezegd dat het laatste slechts een suggestie is naar aanleiding van de artikelen die niet direct uit de onderzoeken zelf naar voren kwam. Bij kennis over functie-inhouden gaat het om seks als extra taak in verband met het *copen* (Sheppard) en om seks als impliciete kwalificatie (Adkins). Bij kennis over arbeidssatisfactie tenslotte gaat het om seks als tijdverdrijf, als hulpmiddel tegen verveling en sleur (Pringle).

De andere twee argumenten spelen maar bij twee auteurs een rol, namelijk bij Pringle en Cockburn. Net als bij het verbreken van vorige monsterverbonden het geval was, hoeden ze zich ervoor om de onderdrukkende aspecten van seksualiteit te ontkennen of te bagatelliseren. Ze maken daarbij dankbaar gebruik van de successen die feministen op dat terrein eerder al geboekt hebben. Zoals SM alleen door feministen kan worden opgeëist wanneer het idee dat verkrachte vrouwen wel aanleiding gegeven zullen hebben, met enig succes onderuit is gehaald, zo zijn ook de pleidooien van Pringle en Cockburn voor de erkenning van plezier in het onderhavige debat alleen mogelijk nadat seksuele intimidatie als legitiem en serieus probleem erkend is.

Het opeisen van een subjectpositie, oftewel het verzet tegen het afschilderen van vrouwen als willoze slachtoffers van mannelijke seksualiteit tenslotte, is ook alleen bij Pringle en Cockburn aan de orde. Het is bij hen nauw verweven met het opeisen van plezier: Pringle laat zien dat vrouwen, min of meer binnen de grenzen van de voor hen toegankelijke posities en repertoires, een actieve rol

spelen. Beiden pleiten ervoor te onderzoeken op welke wijze hun subjectpositie versterkt kan worden. Bij andere auteurs overheerst echter de neiging om te laten zien dat vrouwen niet alleen via seksuele intimidatie, maar ook op talloze andere manieren de klos zijn: ze krijgen door seks meer taken die niet worden erkend, ze hebben niet de controle over seksualisering, ze figureren als object van mannelijke bravoure, enzovoort.

Wordt het monsterverbond zo via een omweg toch weer hersteld en kunnen feministen en organisatietheoretici het uiteindelijk toch weer met elkaar eens zijn dat seks uit de arbeidsorganisatie verbannen moet worden? Nee. Alle auteurs belijden namelijk een soort seksueel realisme: er is geen weg terug, dat zijn ze met elkaar eens. Seks is onmiskenbaar onderdeel van arbeidsorganisaties, daar helpt geen lieve moeder aan. Daarom kun je er maar beter het beste van maken. Dus als je chef zegt dat je ballen moet hebben, dan zeg je gewoon: 'Ja inderdaad, het is belangrijk om je kwetsbaar op te kunnen stellen. Maar zelf ben ik toch blij dat mijn genitaliën beter verpakt zijn.'

Marrie Bekker en Evelien Tonkens

Inleiding bij de commentaren op de campagne tegen seksueel geweld

Sinds 1984 is er in het beleid van de rijksoverheid aandacht voor seksueel geweld. Tot 1991 was dit vooral gericht op vrouwen en meisjes; nadien zijn echter ook mannen en jongens tot de doelgroep gaan behoren. De rijksoverheid voert sindsdien een voorlichtingscampagne ter preventie van seksueel geweld, gericht op jongens en mannen, die tot 1996 zal duren. Zo zijn er twee Postbus-51-brochures, getiteld *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend* en *Let's talk about sex*, twee TV-spots en diverse radio-spots en een eenmalig tijdschrift getiteld *JongensSpecial. Jongens over liefde en seks* voor jongens tussen de 14 en 18 jaar en een bijbehorende docentenhandleiding.¹

De redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft drie deskundigen op het gebied van jongeren, voorlichtingscampagnes, seksualiteit en vrouwenstudies gevraagd om dit voorlichtingsmateriaal te analyseren en te beoordelen. Paul Vennix en Barbara Spoel zijn werkzaam als onderzoeker, Gerda de Vries is jongerenwerker. Waar bestaat het voorlichtingsmateriaal uit?

De TV-spot en de brochure

'Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend', is de slogan die in de TV-spots, de brochures en de affiches steeds terugkeert. Alle zijn ze bedoeld voor mannen en jongens van 12 tot 35 jaar. De eerste TV-spot is in 1991 en 1992 uitgezonden, de tweede in 1993 en 1994. Terwijl we het nummer van de Stones, *You can't always get what you want*, horen, zien we een jongen en een meisje na een avondje uit. Hij zoekt lichamelijk contact en gaat daar, steeds opdringeriger en bruter, mee door terwijl duidelijk is dat zij daar niet van gediend is. Zij vecht zich van hem los, einde scène. In een volgende scène zitten ze samen gezellig te praten op een terras.

Let's talk about sex heet de tweede brochure. Tekeningen van Gerrit de Jager, de tekenaar van de strip 'De familie Doorzon' prijken als affiche op stations, in bushokjes en dergelijke. Een jongen die te veel wil en een meisje dat niet zo nodig hoeft vormen het steevaste paar van deze plaatjes. Zij vond de muziek of de film wel opwindend, maar hem niet. Er wordt in klare en vlotte taal uitgelegd dat als een meisje 'nee' zegt, verbaal of non-verbaal, zij ook 'nee' bedoelt. 'Het is heel goed te merken als een meisje iets niet wil. Lichamen hebben een eigen taal die veel leuker is dan spreken, maar die je wel even moet leren.'

1. Al dit materiaal is verkrijgbaar bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Tel. 07-3334455.

En: 'Niets is zo'n afknapper als iemand die zo nodig moet', 'Denk niet dat het allemaal overdreven is. (...) Want niet minder dan één op de drie meisjes heeft voor haar zestiende ongewenste seksuele ervaringen.'

Het tijdschrift

Hoe leg je als jongen contact met een meisje? Hoe pak je het aan als je iemand wilt versieren? Deze vragen worden in de *JongensSpecial* van Jos van Hest, onder eindredactie van Jo Reinders en Marcel Linthorst uitgebracht door de rijksoverheid, aan de orde gesteld. Seksueel geweld is een onhandige en heel onaangename manier van hofmakerij, zo komt uit het magazine naar voren, hoewel seksueel geweld en hofmakerij wel als verschillende zaken worden voorgesteld. Maar er zijn ook andere manieren, die voor alle betrokkenen prettiger zijn. Jongens moeten bij het versieren leren om de grenzen van meiden te accepteren. Dan hebben ze niet minder, maar juist meer plezier en succes.

Deze boodschap wordt op verschillende manieren in het magazine uitgedragen. Niet alleen de mooie, veelkleurige opmaak maar ook de stijl maakt het tot een echt tijdschrift. Zo zijn er ingezonden brieven, interviews, een versierhandleiding, een rubriek met antwoorden op lastige vragen. Vrij centraal staat een interview met een jongen die, omdat hij zijn handen niet thuis kon houden, het bij zijn vriendin verpest heeft. Ook de vriendin en een vriend van hem komen aan het woord. Een drietal jongens gaat in op vragen over seks en liefde. Ook homoseksualiteit komt aan de orde, evenals porno.

In de versierhandleiding worden eerst zes misverstanden uit de weg geruimd. Bijvoorbeeld als volgt: jongens versieren niet meisjes, maar beiden versieren elkaar. Jongens versieren niet alleen meisjes, maar ook jongens. Dan volgt het versieren in achttien stappen. Een beetje zelfvertrouwen, zorgen dat je er goed uitziet, op iemand afstappen nadat je bedacht hebt wat je zult gaan zeggen, samen gaan dansen of 'een pilsje of colaatje drinken', enzovoort. Met als slotnoot: wel een condoom gebruiken.

In een meer zakelijke stijl komt zes pagina's lang een rechercheur van de jeugd- en zedenpolitie aan het woord. Hij vertelt welk gedrag niet mag, wat strafbaar is, wat de gevolgen voor daders en slachtoffers kunnen zijn en welke rol de politie daarbij speelt. In een apart kader wordt aanvullende informatie gegeven zoals definities van seksueel geweld, seksuele intimidatie, verkrachting en aanranding. Ook wordt uitgelegd wie seksueel geweld plegen en waarom, wat de gevolgen van seksueel geweld kunnen zijn, hoe je hulp kunt zoeken, aangifte kunt doen, wat voor straf er gegeven kan worden. Oorzaken van seksueel geweld zijn volgens dit gedeelte van het magazine vooral: machtsmisbruik uit onmacht, onder druk staan van je vrienden, de invloed van de massamedia op beeldvorming en (verkeerde) opvattingen over mannelijkheid, zoals dat stoer doen en doordrammen mannelijk zouden zijn. Ook preventie komt aan de

orde. Preventie is ook in het belang van jongens, omdat vrijwillige seks leuker is en stoer en opgefokt doen het uiten van de 'werkelijke behoefte aan intimiteit' en seksueel contact in de weg staat. 'Jongens en meiden zouden elkaar beter moeten leren kennen. Wie weet wat daar voor leuks uit voortkomt!'

Met de *JongensSpecial* wordt beoogd vanuit een positieve benadering gesprekken over seks, liefde en seksueel geweld te stimuleren. Niet alleen op school maar ook in buurtcentra, internaten, RIAGG's enzovoort.

De begeleidende brochure

'Preventie seksueel geweld. De onmisbaarheid van mannen en jongens' is een glossy uitgevoerd verzoek aan docenten en andere begeleiders van jongens in de puberleeftijd om aandacht te schenken aan seksueel geweld. Ook hier wordt uitgelegd wat seksueel geweld is, wie het plegen en waarom, vanuit een 'positieve' invalshoek: 'Wat heb je aan afgedwongen liefde? Wat schiet je ermee op altijd de sterkste te moeten spelen? Je kunt je kracht veel beter gebruiken door te helpen seksueel geweld te voorkomen.'

Om deze problematiek te behandelen zijn gescheiden groepen beter dan gemengde, legt de brochure uit. In gemengde groepen gaan jongens vaak eerst dwarsliggen, terwijl meisjes wel meewerken; niettemin nemen jongens daarna vaak de leiding over en trekken meisjes zich terug. Wel kan het goed zijn ervaringen van de gescheiden groepen in een gemengde groep uit te wisselen, zodat beide groepen elkaars visie leren kennen. Verder bevat de brochure een paar korte interviews met professionals op dit terrein, een lijst aanvullend voorlichtingsmateriaal, een literatuurlijst en adressen van relevante instellingen. Zo valt te lezen waar lespakketten over de omgang tussen de seksen, al dan niet toegespitst op seksualiteit, voor verschillende vormen van voortgezet onderwijs te bestellen zijn.

De docentenhandleiding

In het voorjaar van 1993 werd de *JongensSpecial* samen met een handleiding voor docenten onder alle scholen voor voortgezet onderwijs verspreid. De lessen moeten, zo vertelt de handleiding, niet op zichzelf staan, maar een plaats krijgen in het beleid van de school en in de lessen biologie en verzorging. De handleiding geeft een draaiboek voor drie lessen en de mogelijkheid tot uitbreiding naar vier. De docent kan een keuze maken uit didactische werkvormen. Er zijn zowel klassikale als individuele opdrachten, steeds gebaseerd op de tekst van de *JongensSpecial*. De leerlingen moeten in de lessen hun mening geven over de ingezonden brieven en de interviews, via discussies en door zelf brieven te schrijven. Het thema 'versieren' wordt in aparte meisjes- en jongensgroepen uitgewerkt; de jongens formuleren vragen voor de meisjes en andersom.

Paul Vennix

Seksuele voorlichting aan jongens uit balans

Het voorlichtingsmateriaal dat de redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* mij ter beoordeling heeft toegezonden is erg illustratief voor de stormachtige ontwikkeling die het denken over onderwijs en seksuele voorlichting aan jongens in het bijzonder de laatste paar jaar doormaakt. Alvorens op dit voorlichtingsmateriaal in te kunnen gaan, is het nodig deze ontwikkeling te schetsen.

Ontwikkelingen in het onderwijs: het TVS-model

In het denken over onderwijs dat gericht is op verbetering van de samenleving staat naast 'kennis' en 'inzicht' steeds meer het TVS-model (Toepassing, Vaardigheid, Samenhang) centraal.¹ Dit model is gebaseerd op drie uitgangspunten: het oude ideaal 'kennis omwille van de kennis' wordt ten eerste steeds meer verdrongen door het besef dat aangereikte informatie praktisch nut moet hebben, *toepasbaar* moet zijn. Daartoe moet het aansluiten bij de belevingswereld van de leerlingen. Een tweede uitgangspunt is dat in een veranderende samenleving aangereikte kennis snel verandert. Daarom wordt ervoor gepleit kennis zo veel mogelijk te vervangen door *vaardigheden* die aansluiten bij de doelstellingen van het vak. Ten derde legt het model de nadruk op projectonderwijs: verschillende vakken worden ondergebracht in één *samenhangend* leergebied rondom een bepaald thema.

Ontwikkelingen in seksuele voorlichting

Sinds de jaren zeventig heeft de vrouwenbeweging veel invloed gehad op de seksuele voorlichting, zo blijkt uit het *Verslag van de oriëntatiefase jongens, seksualiteit en AIDS* van de Rutgers-Stichting.² Hierdoor is de voorlichting geleidelijk geschoven naar de (seksuele) gevoelens van meisjes. De seksuele behoeften van jongens werden daartegen afgezet. Meisjes leerden zich weerbaar tegen mannen op te stellen: voor mannen moet je oppassen. Jongens werd bijgebracht, dat de seksualiteit van mannen niet helemaal 'kosher' is.

Specifiek voorlichtingsmateriaal voor jongens is er nauwelijks. Wat er wel is sluit te weinig aan op de belevingswereld van jongens. Een ander bezwaar is dat het voornamelijk in het teken van seksueel geweld, AIDS en ma-

1. Zie de TVS-uitgave 1993 van het Procesmanagement Basisvorming. Almere (drie delen).

2. Den Haag 1989.

cho-gedrag staat. Hierdoor wordt het negatieve imago van seksualiteit van jongens versterkt. Een derde probleem is dat de voorlichting voornamelijk door vrouwen wordt gegeven. In verband met de identificatiemogelijkheden van de jongens is het belangrijk dat de *Special* door een man wordt gegeven. Maar dan wel een man die zich èn kwetsbaar durft op te stellen èn tussen in plaats van boven de jongens gaat staan. Tenslotte: doordat seksuele voorlichting vooral op vrouwen gericht is, wordt het stereotiepe beeld bevestigd dat meisjes voorlichting nodig hebben terwijl jongens alles al wel weten. Dit laatste maakt het voor jongens extra moeilijk onzekerheden over seksualiteit aan te kaarten. Minstens even belangrijk is dat dit het beeld in stand houdt dat initiatief nemen, stoer en zelfverzekerd zijn en een rationele aanpak de ingrediënten zijn waarmee jongens seksuele contacten aangaan. Veel jongens zullen zich hier niet in herkennen, want dat is hooguit de 'buitenkant', de camouflage van de werkelijkheid. In wezen zijn jongens vaak bang en onzeker.

Omdat door de media en het feminisme mannelijke seksualiteit in een kwaad daglicht is komen te staan, lopen jongens niet meer zo met seks te koop als vroeger. 'Veel meisjes plat krijgen' heeft nu minstens een even kwade reuk als voor meisjes 'het met elke jongen doen'. Een positieve bevestiging van 'mannelijkheid' zoeken jongens nu eerder in *kwaliteit* in plaats van *kwantiteit*. Een *goede minnaar* zijn is nu belangrijk geworden. In een beginnende relatie met een vriendin proberen jongens meestal vooral niet de indruk te wekken op seks uit te zijn. Meisjes nemen even vaak het initiatief tot seks en het komt nogal eens voor dat jongens proberen de boot af te houden.³

Dit laat onverlet dat lang niet alle jongens (altijd) goede minnaars (willen) zijn. Paaieren, zeuren, opgeilen, drammen en ruziën zijn slechts een paar van de middelen in het mistige overgangsgebied tussen verleiden en verkrachten die jongens die *wel* onverbloemd 'op seks uit zijn', niet schuwen.⁴ Dit laatste maakt het noodzakelijk *ook* aandacht te besteden aan seks en geweld binnen de seksuele voorlichting en onderwijs aan jongens (en meisjes).

Pas de laatste jaren wordt onderkend dat er met de seksuele voorlichting aan jongens iets mis is.⁵ Omdat jongens zich vaak niet met de seksuele voorlichting kunnen identificeren, is het noodzakelijk dat de informatie over seksualiteit beter wordt afgestemd op de ervaringswereld van jongens. Voorlichting aan jongens dient primair door mannen te worden gegeven. Belangrijk is dat voorlichting speels en niet te zwaar wordt gebracht. Zo mogelijk dient uitgegaan te worden van vragen en van de belevingswereld van de jongens zelf. De voorlichting dient niet moraliserend te zijn en de seksualiteit van jongens constructief te benaderen. Verder dient seksualiteit van jongens geïntegreerd te worden ge-

3. P. Vennix, P. Curfs en E. Ketting, *Condomschroom, jongens over seksualiteit, anticonceptie en SOA-preventie*. Delft (Eburon) 1993.

4. J. Beelen, *Tussen verleiden en verkrachten*. Amsterdam (An Dekker) 1989.

5. *Verslag van de oriëntatiefase jongens, seksualiteit en AIDS*; Vennix, Curfs en Ketting, *Condomschroom*.

bracht. Ook de belevingswereld van meisjes en andere relevante aspecten van de omgang tussen jongens en meisjes dienen aan bod te komen. Tenslotte is het noodzakelijk eindelijk ook eens het beeld voor te zetten waar jongens zich in kunnen vinden, namelijk dat ze vaak zoekende zijn en niet goed weten hoe ze bepaalde zaken aan moeten pakken.

Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend

De brochure *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend* uit september 1991 is exemplarisch voor de oude moraliserende en generaliserende manvijandige aanpak waarbij als uitgangspunt gold: 'Een harde en confronterende aanpak, die jongens en mannen direct aanspreekt, is aan te bevelen, mits (...) deze aanpak niet al te kwetsend is voor meisjes en vrouwen.'⁶ Een paar citaten:

'Als een vrouw een kort rokje draagt, dan denkt een man al gauw dat hij haar mag betasten omdat "zij er toch zelf om vraagt".'

'Als een jongen en een meisje naar de film gaan, dan gaat hij er al gauw van te voren vanuit dat er in de donkere zaal gefriemeld mag worden.'

'Als een vrouw een zoen van een man beantwoordt, dan meent hij al gauw dat zij méér wil.'

'Als een man en een vrouw getrouwd zijn, dan vindt de man al gauw dat hij seks met haar kan hebben wanneer hij daar maar zin in heeft.'

'Mannen werd, en wordt nog steeds, geleerd dat het stoer is om vrouwen hun wil op te leggen.'

De hierboven geciteerde 'waarheden' zijn als *algemeen* geldende kenmerken van mannen achterhaald. De meeste jongens en mannen zullen zich hier niet in herkennen. Heteroseksuele Nederlandse vrouwen geven tegenwoordig hun partner als gemiddelde waardering een 7,4 – *feministische* vrouwen zelfs een 7,6 – wanneer het gaat om de aandacht die zij tijdens het vrijen hebben voor hun seksuele verlangens.⁷ Ook uit ander recent onderzoek blijkt dat het met het seksuele gedrag van mannen minder droevig gesteld is dan deze brochure wil doen geloven.⁸

Ook indien we de TVS-criteria hanteren bij de beoordeling van de brochure schiet deze duidelijk tekort. Seksueel geweld wordt niet in *samenhang* gebracht. De brochure geeft verder geen aanknopingspunten voor het ontwikkelen van positieve *vaardigheden* in het toenaderingsgedrag naar de andere sekse. Het

6. H. Spanjaard, *Verdeelde meningen, verdeeld succes. Evaluatie van een affiche voor jongens en mannen ter preventie van seksueel geweld*. Utrecht (SOMAN) 1993, p. 22.

7. I. Weeda, *Vrouwen verlangen mannen*. Baarn (Anthos) 1992.

8. Vennix, Curfs en Ketting, *Condomschroom*; P. Vennix, *Seks en sekse*. Delft (Eburon) 1989; A. Fuldauer en P. Vennix, 'De uitslag van de grote Elle-seks-enquête', *Elle*, februari 1993, pp. 15-19; G. van Zessen en Th. Sandfort, *Seksualiteit in Nederland*. Lisse (Swets & Zeitlinger) 1991; S.S. Janus en C.L. Janus, *The Janus Report on Sexual Behavior*. New York (John Wiley & Sons) 1993.

materiaal is bovendien weinig *toepasbaar*, omdat het niet goed aansluit bij de belevingswereld van de meeste jongens en mannen.

'JongensSpecial'. Jongens over liefde en seks

Pluspunten

De 'peer group education' van de *JongensSpecial* heeft als voordeel dat thema's als grensoverschrijdend gedrag, rigide rolpatronen, machtsuitoefening en dergelijke door de jongens zelf aan de kaak worden gesteld. Jongens komen hierdoor niet in het verdomhoekje van de belerende volwassenen terecht, maar zijn juist de koene ridders die het onrecht met eigen zwaard bestrijden.

'Mijn beste vriend is te ver gegaan met mijn zus! Daar heb ik behoorlijk de smoor over in. Zij is woedend op hem en op mij, en ik ben kwaad op hem. Hij moet zijn handen thuis houden. Ik ga er wat van zeggen. Hartstikke vervelend, want hij is wel een goede vriend van me.'

Hoewel ook macho-jongens in de *Special* aan het woord komen, worden groot-sprakerij en macho-gedrag in de brieven van andere jongens weer doorgeprikt. Tegelijk wordt uit de ingezonden brieven de jongens duidelijk dat zij niet de enigen zijn die niet goed raad met meisjes weten.

'Met meisjes omgaan vind ik niet zo'n probleem. Er zijn er met wie je gewoon kunt praten en dat doe ik ook. Maar het wordt anders als ik op een meisje verliefd ben. Dan weet ik niet meer wat ik moet zeggen. En als ik dan iets zeg, krijg ik een kop als een boei. Dat is heel lastig, want zo wordt het dus nooit wat.'

De manier waarop jongens in de *Special* worden aangesproken is jongensvriendelijk. Er wordt van hun eigen belevingswereld uitgegaan; andere jongens (en meisjes) vormen het referentiekader.

Ook de uitgangspunten van het TVS-model vindt men binnen de thema's impliciet in het magazine en de docentenhandleiding terug. De kennisoverdracht is beperkt. Seksueel geweld wordt in samenhang gebracht met andere belangrijke onderwerpen zoals versieren, porno, sekserollen, macho-gedrag, onzekerheden over seksualiteit, homoseksualiteit enzovoort. De informatie is praktisch en toepasbaar. Het materiaal biedt voldoende aanknopingspunten om in de lessen een aantal vaardigheden te ontwikkelen. Men leert zich te verplaatsen in de situatie van een ander en de grenzen van anderen te accepteren. Men leert na te denken over verschillende manieren van contact leggen. En juist omdat het materiaal laat zien dat heel wat jongens onzeker zijn op het terrein van seksualiteit, wordt het voor jongens gemakkelijker zaken waar zij mee zitten aan te kaarten. Verder komt ook de belevingswereld van meisjes – in het materiaal en door de klassikale discussies – voldoende aan de orde.

Ook de versierhandleiding die ik in mijn jeugd heb moeten ontberen, is opgebouwd volgens de inzichten van het TVS-model. 'Ken ik jou niet ergens van?' is stom. 'Wil je wat drinken?' en 'Hoe heet je eigenlijk?' kunnen wel. Duidelijk wordt verder in deze handleiding dat versieren iets is wat je met z'n tweeën doet.

Minpunten

Over het geheel genomen komt de *JongensSpecial* positief uit de bus. Toch zijn er ook enige omissies. Dat jongens ook slachtoffer van seksueel geweld kunnen zijn wordt met één zin afgedaan en aan vrouwen als dader wordt in het geheel geen aandacht besteed.

Een andere tekortkoming is dat anticonceptie slechts terloops wordt genoemd en dat over Seksueel Overdraagbare Aandoeningen (SOA) helemaal met geen woord wordt gerept. De *Special* beperkt zich tot het advies om bij geslachtsgemeenschap een condoom te gebruiken. Dit weten jongens wel. Jongens weten echter doorgaans niet goed hoe ze geslachtsgemeenschap, anticonceptie en SOA-preventie aan moeten kaarten.⁹ Wek ik niet teveel de indruk op seks uit te zijn wanneer ik condooms bij me heb? Hoe kom ik erachter of zij al aan de pil is? Zou ik haar van te voren moeten zeggen dat ik niet goed raad weet met condooms en zou ik haar kunnen vragen me hierbij te helpen? Hoe kom ik te weten of ze nog maagd is? Kan ik nog wel over condooms beginnen nu opeens blijkt dat ze aan de pil is, en hoe pak ik dat dan aan? Zou ik haar zo ver moeten zien te krijgen dat ze aan de pil gaat?

Een van de belangrijkste problemen waar jongens op stuiten is echter dat het preventieve draaiboek in sommige opzichten moeilijk verenigbaar is met de emotionele lading van verliefdheden, seksuele aantrekkingskracht en seksuele opwinding.

In de *Special* wordt verder met geen woord over de eerste geslachtsgemeenschap gerept. Op 16- of 17-jarige leeftijd hebben de meeste jongens hun eerste ervaring met geslachtsgemeenschap. En juist over de eerste geslachtsgemeenschap hebben jongens uit de doelgroep van de *Special* vaak òf hooggespannen verwachtingen òf ze zijn er juist als de dood voor. Wanneer er ook jongens werden geïntroduceerd die hier tegen opzien of hebben ervaren dat zo'n eerste keer niet meer is dan een wat onbeholpen verkenningstocht, zou het voor jongens gemakkelijker zijn om onzekerheden hierover met het meisje waarmee men een relatie heeft, van te voren aan de orde te stellen. En dat is nodig, want de mist van lust, spanning en opwinding die jongens tijdens een eerste geslachtsgemeenschap kan omhullen, kan hun zicht op preventief gedrag ernstig belemmeren. Dat slechts bij ongeveer één op de zeven eerste geslachtsgemeenschappen geen adequate anticonceptie wordt gebruikt, komt dan ook voor een

9. Vennix, Curfs en Ketting, *Condomschroom*.

deel doordat het meisje vaak al aan de pil is. Wanneer het meisje niet aan de pil is, wordt bij een kwart van de eerste geslachtsgemeenschappen toch geen condoom gebruikt.¹⁰ Ook deze zaken zouden in de *Special* aan de orde moeten komen.

Het effect van deze lessen staat of valt verder natuurlijk voor een belangrijk deel met de docent(e) die de *Special* geeft. De bijbehorende docentenhandleiding is echter voldoende uitgewerkt om er iets moois van te maken. Wanneer dit volgens het draaiboek in drie lesuren moet gebeuren, zie ik het echter somber in. Op deze wijze is er weinig ruimte voor reflectie en discussie. Het is aan te bevelen om bijvoorbeeld een maand na het derde lesuur nog eens gedurende één of twee lesuren op de *Special* terug te komen.

Conclusie

Met de *Special* zijn we met de preventie van seksueel geweld deels de goede weg ingeslagen. Door het accent op seksueel geweld is de *Special* echter nog te zeer uit evenwicht. Ruimte voor andere zeer relevante zaken zoals anticonceptie, SOA-preventie en de eerste geslachtsgemeenschap ontbreekt.

Omdat specifiek voorlichtingsmateriaal op het terrein van SOA-preventie¹¹ eveneens uit balans is, moet gestreefd worden naar een breder (seksueel) voorlichtingsproject, waar *onder andere* seksueel geweld, anticonceptie en SOA-preventie deel van uitmaken.

Via de S van Samenhang van het TVS-model is integratie tussen seksueel geweld en anticonceptie en SOA-preventie bovendien goed mogelijk. In de praktijk blijkt immers dat meisjes er soms wel en jongens vrijwel nooit voor moeten knokken om met een condoom te vrijen.¹² Door geen condoom te gebruiken, wanneer er kans bestaat op zwangerschap of SOA, schenden jongens al of niet bedoeld de grenzen van de partner. Het is zinvol jongens te laten inzien dat een condoom niet alleen beschermt tegen zwangerschap en SOA, maar tevens seksueel geweld kan voorkomen.

10. Ibidem.

11. Bijv. J. van Hest en D. Klut, *Lang leve de liefde: Wat jij moet weten over aids en andere soa's*. SOA-Stichting en Zorn, 1992.

12. M. Notermans, 'Kennis en attitude ten aanzien van AIDS: een enquête onder middelbare scholieren in Maastricht', in: *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg* 65 (1987), pp. 765-766; J. Rademakers, *Anticonceptie en interactie: de preventie van ongewenste zwangerschappen door jongeren in Nederland*. Leiden (IDC) 1991; R. Richard, J. van der Pligt en N. de Vries. 'De invloed van gewoontes, persoonlijke effectiviteit en gevoelsmatige reacties op condoomgebruik bij jongeren', in: *Gedrag en Gezondheid* 19 (1991), nr. 2, pp. 65-76.

Barbara Spoel

Seks als remedie tegen seksueel geweld

Twee jaar geleden genoot ik op een zonovergoten terras van het aangename gezelschap van Victor. 'Kijk', zei ik op een gegeven moment, 'daar gaat een macho-auto.' Ronkende motor, glimmende velgen, breed op de weg, ramen wijd open, stevig house-ritme. Victor gniffelde. Hij was toen pas vijf jaar oud en het woord macho maakte nog geen deel uit van zijn vocabulaire. Verbazingwekkend snel traceerde hij de betekenis van macho. Van auto's ging hij over op mensen en feilloos pikte hij er macho-mannen en macho-vrouwen uit. Macho was voor hem niet seksegebonden. In zijn beleving had macho te maken met onnodig overdreven stoerheid waar je vreselijk om kan lachen, maar die ook angstaanjagend en eng kan zijn. Victor toonde zich *avant la lettre* een modeljongen. Zonder kennis te hebben genomen van de overheids campagne ter preventie van seksueel geweld, had hij de moraal van dat verhaal al begrepen. Stoerdoenerij is aanstellerij en, wanneer er bepaalde grenzen worden overschreden, onaanvaardbaar.

In deze bijdrage zullen een aantal campagne-uitingen worden onderworpen aan een nadere lezing.¹ Daarbij gaat het om het opsporen van redeneringen en veronderstellingen over de seksen, seksueel geweld en seks in de teksten. Overheidsvoorlichting wordt daarbij opgevat als een interventiepraktijk waarin bepaalde waarheids- en machtheffecten tot stand komen die regulerend kunnen zijn voor seksuele verhoudingen.² Voorafgaand aan de brochure *Let's talk about sex* en het magazine *JongensSpecial. Jongens over liefde en seks*, zullen nu eerst de TV-spot en de brochure *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend* aan de orde komen.³

In het TV-spotje zien we een frisse jongen en een frisse meid na een avondje uit. *You can't always get what you want* van Mick Jagger schalt snerend de

1. Zie voor de theoretische connotaties van de hier gehanteerde werkwijze bijvoorbeeld José de Mare en Barbara Spoel, 'Feministische waarheid en macht in het meidenwerk', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 18, 5 (1984), nr. 2, pp. 197-220.

2. Voor het gemak wordt in dit artikel gesproken van 'de' overheid, hoewel deze als zodanig niet bestaat. De overheid is geen homogene instantie, maar bestaat uit verschillende lagen en niveaus waarin elkaar bestrijdende partijen een gevecht om waarheid en macht leveren.

3. *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend*. Publikatie van de ministeries van Justitie, Onderwijs en Wetenschappen, Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, september 1991; *Let's talk about sex. Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend*. Publikatie van de ministeries van Justitie, Onderwijs en Wetenschappen, Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mei 1993; *JongensSpecial. Jongens over liefde en seks*. Publikatie van de ministeries van Justitie, Onderwijs en Wetenschappen, Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mei 1993.

huiskamer binnen.⁴ De jongen probeert meer met het meisje, maar zij wil absoluut niks meer met h  m. De avond eindigt dramatisch. In de volgende scène zien we ze gezellig keuvelend op een zonnig terras. Einde spot. Een pregnante vraag dient zich aan: waarom heeft die frisse meid, zo op het oog de volgende dag al, een *tête-  t  te* met de knul die ze de avond daarvoor letterlijk van zich heeft afgeschud? In het nu volgende wordt geprobeerd de onverwachte wending in de spot te duiden.

De frisse meid zit in ieder geval niet op dat terras omdat diepgewortelde onnavolgbare verlangens haar, ondanks zichzelf, toch weer richting aanrander drijven. Het leven is weliswaar onvoorspelbaar en zit vol tegenstrijdigheden, maar dat is zeer zeker niet de aanleiding tot het maken van deze of welke voorlichtingsspot of -brochure dan ook. Anders zou Postbus 51 net zo goed kunnen worden opgeheven. Voorlichting is immers gebaseerd op de premisse dat mensen zelf hun gedrag en attitudes beheersen en dus ook kunnen bijstellen in een meer sociaal-wenselijke richting. Voor onberedeneerbare fantasieën, wensen en verlangens is daarin geen plaats.

Ten eerste ontmoeten die jonge vrouw en man elkaar de volgende dag omdat de stukgelopen non-verbale communicatie van de vorige avond, eerder al door de telefoon en nu op het terras, wordt geverbaliseerd. We horen niet wat ze tegen elkaar zeggen, maar aangenomen mag worden dat dader en slachtoffer 'erover praten'; getweeën het daglicht aanschouwen na zo'n nachtelijke scheve schaats is anders onmogelijk in zo'n spot. Gekozen wordt voor de strategie van de communicatie. Dat is wel zo tactisch. Thelma en Louise, uit de gelijknamige film, doen dat niet en trekken tenslotte aan het kortste eind. De spiraal van geweld waarin ze zich hebben gemanoeuvreerd eindigt in hun dood.

Ten tweede zit het stel uit het spotje op een terras, omdat de overheid weliswaar een campagne voert tegen seksueel geweld, maar beslist niet tegen seks. Omdat de seksen als gelijkwaardigen weer *on speaking terms* zijn, waardoor de verhouding dader en slachtoffer wordt uitgewist, behoort een vrijpartij, mede door het open einde van de spot, nog steeds tot de mogelijkheden. Dit spotje leert dat seksueel geweld iedereen kan overkomen. Ook mooie, frisse jongens en meisjes kunnen van het ene op het andere moment veranderen in daders en slachtoffers. Maar het spotje is niet gespeend van optimisme. Seksueel geweld lijkt niet onoverkomelijk en leidt niet per se tot een uitzichtloze *battle of the sexes*. Communicatie wordt voorgehouden als oplossing om seksueel geweld uit te bannen, en de weg vrij te maken voor seks.

De overheid is dus niet tegen seks. Is seksualiteit bij uitstek een terrein van de moraal, de rijksoverheid lijkt haar uiterste best te doen om niet te vervallen in de rol van ouderwetse zedenmeester. Ook in de folder *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend* bedrijft de overheid een politiek van plezier. Wer-

4. Een andere lezing van deze TV-spot geeft Willem Pijffers in 'Consensus tussen copulanten. Seksuele attitudes', in: Willem Pijffers, *Nederland in 20 seconden. Dubbele bodems in de Hollandse moraal*. Bloemendaal (Aramith) 1993, pp. 89-93.

vend wordt vermeld: 'Seks is leuk. Het is spannend en ontspannend tegelijk. Het is lekker.'⁵ Mannen wordt verteld dat seks nog veel lekkerder is wanneer vrouwen instemmen met seksueel contact. Dat het dan ook voor haar lekker wordt, lijkt voetstoots te worden aangenomen. In de strijd tegen seksueel geweld probeert de rijksoverheid de doelgroep op een positieve manier te benaderen. Het afzien van seksueel geweld moet de dader in spe winst opleveren. Morele argumenten, de erkenning van vrouwen als gelijkwaardig aan mannen, zijn kennelijk niet voldoende. Vandaar dat mannen worden verleid met tweemaal zo lekkere seks als ze vrouwen niet meer als lustobject gebruiken maar als subject omarmen. Via deze redenering wordt seksueel geweld voorgesteld als een praktijk waardoor mannen niet alleen het subject-zijn van het slachtoffer ontkennen, maar tevens zichzelf als subject te kort doen. Gesuggereerd wordt dat via correcte seks 's mans lusten meer bevredigd worden dan via seks die gebaseerd is op macht en dwang. Ten behoeve van hun eigen welzijn wordt mannen geadviseerd zich te onthouden van seksueel geweld.

Volgens de brochure is seks leuk. De aangegeven grenzen van seks worden bepaald door insluiting van plezier en uitsluiting van dwang en macht. De vormgeving van seks wordt voor de rest overgelaten aan de altijd heteroseksuele participanten. Overigens wordt wel geadviseerd het veilig te doen. Voor de nadere invulling van veilige seks is er de brochure *Ik vrij veilig of ik vrij niet*.⁶ In dit seksvertoog van de overheid refereert seks aan lusten en genot en niet aan het voortbestaan van de menselijke soort. De keerzijde van seks bestaat niet uit ongewenste zwangerschappen, maar uit aids en seksueel geweld.

Seks is niet alleen leuk, maar volgens de campagneslogan natuurlijk. Het gegeven dat seks wordt voorgesteld als een natuurlijke act is ongelukkig gekozen. Het begrip natuur wordt doorgaans immers gebruikt om bestaande machtsrelaties te rechtvaardigen en mensen te vrijwaren van reflectie over zichzelf en van verantwoordelijkheid voor hun daden. Seks als iets natuurlijk bestempelen kan aangrijpingspunt zijn voor seksueel geweld. De dader kan zich dan immers beroepen op natuurlijke driften en natuurlijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen, en gaat vrijuit. Dit staat uiteraard haaks op het uitgangspunt bij de campagne dat verhoudingen tussen de seksen niet vastliggen en dus voor verandering en verbetering vatbaar zijn. Juist het bestrijden van seksestereotiepe beeldvorming is altijd een belangrijk aandachtspunt geweest in het seksueel-geweldbeleid.

Ook in de brochure vormt dit een essentieel item. De vraag is of de wijze waarop mannen en vrouwen daarin verschijnen, seksestereotypen doorbreekt. Mannen worden in de folder voorgesteld als mensen met een jagersinstinct, die zich op basis van fysiek en economisch machtsoverwicht bepaalde privileges met betrekking tot seks en vrouwen toeëigenen. De identiteit van de man, zijn

5. *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend*, p. 1.

6. *Ik vrij veilig of ik vrij niet*. Projectgroep Publiekscampagne AIDS/SOA in opdracht van het ministerie van WVC, februari 1993.

gebaren en blikken naar en zijn omgangsvormen met de andere sekse staan te boek als volstrekt laakbaar. Zelfs zijn gedachten over vrouwen zijn niet vrij, ook die worden betrappt. Als een strenge opvoeder spreekt de overheid het mannelijke deel van de bevolking, jong en oud, rechtstreeks aan in niet mis te verstane taal. 'En misschien heb je zelf trouwens ook wel eens iets dergelijks in gedachten gehad.'⁷ Korte rokjes en samen naar de bioscoop zijn voor deze dumbo's al gauw aanleiding tot meer. 'Terwijl zij er alleen leuk uit wil zien' en 'Terwijl zij alleen de film wil zien'.⁸

'Zij' verschijnt op stripplaatjes in de brochure als geëmancipeerd en zeer assertief. Bijvoorbeeld: 'Zeg luister eens even ... als ik al opgewonden zou zijn, komt dat door de film en niet door jou!! Haal dus ogenblikkelijk je hand daar weg!!!' De context werpt niet alleen restricties op voor de wijze waarop mannen naar voren komen in de brochure, maar ook voor de verschijning van vrouwen. De vrouw als lustobject is passé, maar over hoe een assertieve, geëmancipeerde vrouw valt te rijmen met seksualiteit, worden in de brochure geen uitspraken gedaan. Assertiviteit lijkt eerder synoniem met a-seksualiteit dan met een bruisend seksueel leven. Terwijl mannen als uitermate seksueel verschijnen – man en seks lijken zelfs samen te vallen – worden vrouwen in de folder vooral verbeeld als ietwat tuttebollerige blauwkousen. Daarmee verdwijnen seksestereotypen niet. Maar wellicht is er sprake van een overgangsfase. Misschien is dit type vrouw slechts complementair aan de drammerige man en verdwijnt zij wanneer de drammerige man verdwijnt. Dat laatste is wel een optie, want: 'Dat zogenaamde "macho-gedrag" is niet langer van deze tijd. Je hoeft je niet meer te bewijzen als man. Je moet niet meer als man. Respecteer vrouwen. Kijk niet hoe ver je kunt gaan.'⁹

De brochure *Let's talk about sex. Seks is natuurlijk maar nooit vanzelfsprekend* kan worden gelezen als een handleiding in wat te doen met meisjes en seks. Door de concrete voorbeelden en de tactische toon waarop de overheid jongens aanspreekt, worden de contouren van de subtiele grens tussen seks en seksueel geweld inzichtelijker dan in de hierboven besproken campagne-uitingen. Er wordt op gewezen dat, mits beide partijen het willen en er veilig wordt gevrijd, rond seks alles is geoorloofd. In de concrete uitwerking daarvan zit zelfs een verwijzing naar licht geweld. 'Dan mag je zoenen tot je flauwvalt uit ademnood, dan mag je aan elkaar zitten tot er geen vel meer op je vingers zit, dan mag je de vering uit je bed vrijen.'¹⁰ Het is dus kennelijk niet per se vanilleseks die wordt gepredikt door de overheid in haar kruistocht tegen seksueel geweld. Het is maar net wat de jongen en het meisje in kwestie willen. En dat daarover overleg moet plaatsvinden wordt sterk in de brochure benadrukt (*Let's talk*

7 *Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend*, p. 1.

8. Ibidem, p. 2.

9. Ibidem, p. 5.

10. *Let's talk about sex. Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend*, p. 1.

about sex!). En communicatie betekent hier niet alleen praten, maar juist ook non-verbale communicatie. 'Als jij heel dicht met je mond bij de hare komt en zij begint te lachen en komt ook dichterbij, dan lijkt het er veel op dat ze wil zoenen.'¹¹

Minder dan in de andere brochure wordt de vrouwelijke sekse verbeeld als een a-seksuele categorie. Ook zij krijgt de ruimte om initiatieven te ontplooiën. Zij kan zelfs de positie innemen van de partij die avances maakt waar de ander, in dit geval een lid van de mannelijke sekse, niet van is gediend. Initiatieven van meisjes, zo wordt gesuggereerd, komen aan bod wanneer jongens zich minder opdringerig gaan gedragen. Ruimte voor initiatieven van meisjes maakt het voor jongens bovendien makkelijker. En wanneer jongens zich meer het gedrag van de perfecte minnaar aanmeten die alle tijd heeft, wordt het spannender, hebben ze meer succes en minder last van schuldgevoel achteraf. Ook hier is het erkennen van meisjes als gelijkwaardige subjecten dus niet het enige en belangrijkste argument om jongens op het rechte pad te brengen.

Het beeld van de jongen in deze brochure is niet zo eenduidig als dat van mannen en jongens in de andere hiervoor besproken brochure. Hij verschijnt weliswaar als iemand met neigingen tot macho-gedrag, maar tegelijkertijd wordt hij voorzien van onzekerheden en schuldgevoel die afbreuk doen aan het macho-imago en wijzen op ambivalenties ten aanzien van seksueel geweld. En precies deze nog niet vastomlijnde identiteit verschaft hem recht van spreken in het eenmalige magazine *JongensSpecial. Jongens over liefde en seks*.

In de *JongensSpecial* doen jongens in het openbaar bekennenissen over zichzelf, hun twijfels en onzekerheden, over andere jongens en macho-gedrag, hun relatie tot meisjes, over homoseksualiteit, seks, seksueel geweld en over vooroordelen met betrekking tot seksualiteit. Jongens zijn in het magazine geen homogene groep. Hoewel de meeste ruimte wordt ingenomen door het type stoere bink, nemen ook jongens met een andere identiteit het woord. Tevens is er, zij het zeer marginaal, aandacht voor etniciteit en seksueel geweld en homoseksualiteit. Ook meisjes krijgen, in reactie op jongens, in het magazine recht van spreken.

Het feit dat vooral jongeren zelf aan het woord komen zal de waarheids- en machtheffecten van het vertoog van de overheid versterken. De ultieme waarheid, zeker als het seks betreft, wordt immers vooral bij het subject zelf gelegd. De vele verhalen in het magazine geven een genuanceerder en daarom geloofwaardiger beeld van jongens en meisjes met betrekking tot seks en seksueel geweld dan de andere in dit artikel besproken campagne-uitingen, die iets korter zijn en wellicht daarom over het algemeen wat karikaturaal. Maar verschillen tussen het campagne-materiaal betreffen met name de vorm waarin de boodschap is gegoten. De inhoud kent vooral overeenkomsten. Ter afsluiting daarover nog enige samenvattende en concluderende opmerkingen.

11. Ibidem, p. 3.

‘Seks is leuk’, echoën de TV-spot, maar vooral de brochures en het magazine. Zo leuk, dat je jezelf als man (of jongen) te kort doet wanneer je overgaat tot seksueel geweld. De gelijkwaardigheid van vrouwen en het verdwijnen van traditionele sekstereotypen worden ingezet als ondersteunende argumenten om mannen te verleiden tot juiste seks. Hulpmiddelen daarbij zijn het afleggen van macho-gedrag en communicatie met de andere sekse. Dat laatste is nodig om de grens tussen seks en seksueel geweld vast te stellen. Deze is immers afhankelijk van de wil van de betrokken ‘vrijpartijen’.

Mannen en jongens als groep worden in de campagne vooral negatief afgeschilderd en komen, ondanks allerlei veranderingen om hen heen, naar voren als een starre, immobiele categorie. De individuele man daarentegen en vooral de jongen – de jeugd heeft de toekomst – verschijnen als hoopgevend subject. Hoop op verandering wordt ontleend aan een blanke pit die tot nu toe omhuld zou zijn geweest door een ruwe bolster. Mannen en jongens worden op deze wijze voorzien van een ‘waar zelf’ (de blanke pit) dat kan verschijnen als het niet-ware zelf (de ruwe bolster) verdwijnt. Enerzijds kunnen mannen en jongens via deze constructie van het zelf individueel worden aangesproken op en verantwoordelijk worden gesteld voor seksueel geweld.¹² Anderzijds biedt dit vermeende zelf, dat wordt verbonden met behoefte aan (correcte) seks, perspectieven in de strijd tegen seksueel geweld. Het lijkt een nieuwe, niet op machtsverheersing gebaseerde identiteit naderbij te brengen. Maar schijn bedriegt veelal.

De norm dat seksueel geweld onaanvaardbaar is, genereert een nieuwe norm: seks is leuk (seks is heilig!) of zelfs het allerleukste dat er is. Het is niet ondenkbaar dat het verbannen van seksueel geweld via ‘seks is leuk’ een averechts effect teweegbrengt als beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid gevangen blijven in traditionele stereotypen. De beelden uit de campagne van de op seks beluste man en de vrouw die niet zo nodig hoeft, roepen twijfels op over de gepropageerde gelijkwaardigheid der seksen met betrekking tot de leuke seks uit de campagne. De seksen lijken in de campagne niet (volledig) te kunnen ontsnappen aan de metafoor dader en slachtoffer.

En Victor? Die is inmiddels zeven jaar. Voor zijn portie macho zoekt hij zijn heil bij de beeldfiguur Superman. Hij verkleeft zich regelmatig met cape en masker en doet dan stoer. Met Superman valt niet om Superman te lachen, met Victor wel. Hoe lang macho-gedrag voor hem verbonden blijft met een masker en een cape die je aan en uit kunt doen, is de vraag.

12. Ook in overheidsvoorlichting aan meisjes wordt de truc toegepast om sekse-identiteit te vervangen door zelfidentiteit. Zie Barbara Spoel, ‘Een slimme meid bepaalt zelf haar identiteit. De overheid als opvoeder’, in: *Lover* 20 (1993), nr. 4, pp. 295-296.

Gerda de Vries

Seks is natuurlijk, maar intimiteit meer iets voor meisjes...¹

Kent u Doortje al? U weet wel, ze staat op de stripposter op het station en op de folders bij het postkantoor of de bibliotheek. Als Doortje de kamer binnenkomt om haar bezoek een kopje koffie te serveren, blijkt haar Adonis veranderd te zijn in een plork met zijn broek op de knieën. Gelukkig heeft hij nog wel zijn boxershort aan en met zijn zweetsokken in de aanslag gniffelt hij: 'Gna, gna, ik dacht, die Doortje wil vast wel iets lekkers bij de koffie.' De veertienjarige zoon van een collega heeft de stripposter op z'n kamer gehangen, maar wel het gebod 'Seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend' er netjes afgeknipt. Wat ik daarvan vond, wilde ze weten.

Vanuit mijn functie als beleidsmedewerkster bij een stichting voor jeugdhulpverlening en jongerenwerk zal ik in deze bijdrage mijn visie op de campagne geven. Ik geef leiding aan een preventieproject seksueel geweld in Tilburg, waaraan tweederde van de Tilburgse basisscholen deelneemt. Ik geef achtereenvolgens de plus- en minpunten van het magazine en de docentenhandleiding, vooral met het oog op de receptie ervan van laaggeschoolde jongens.

Dubbele moraal

Mijn voornaamste bezwaar tegen het magazine is dat het verzuimt de kern van het machtsverschil tussen de seksen op het terrein van de hofmakerij, te weten de dubbele moraal, bloot te leggen. De dubbele moraal heeft tot gevolg dat jongens in seksueel opzicht veel meer vrijheid hebben dan meisjes. Jongens met veel en snel wisselende seksuele contacten krijgen het etiket van 'stoer', meiden dat van 'hoer'. Experimenteel gedrag van meisjes wordt veel strenger gecontroleerd en beoordeeld dan dat van jongens. Dit gebeurt in jongerengroepen zelf, maar ook door de ouders ('waar ga je naar toe', 'met wie ben je daar', 'hoe laat ben je thuis'), de buurt, op school enzovoort. Daarbij gaat het niet alleen om de seksuele ervaring in engere zin maar ook om uiterlijk, keuze van vrienden en vriendinnen, wisselingen in verkering en de (onafhankelijke) houding.

Jongens hebben hierdoor eenzijdig de macht om seksueel gedrag van meisjes te veroordelen. Zij zijn de aangevers voor 'de naam' van het meisje, die dan vervolgens door anderen wordt overgenomen. Is de vrijage niet naar believen van de heren verlopen, dan is ze al snel 'een preutse trut'. Hoe diep dit

1. Met dank aan Evelien Tonkens voor haar stimulerend commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

maatschappelijk is verankerd blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat we in de hulpverlening nogal eens worden geconfronteerd met meiden die zijn weggelopen en die uit vrees voor ongewenste seksuele contacten (de verkeerde vriend, veel wisselende vriendjes) vanuit de Raad voor de Kinderbescherming of de Kinderrechter een Ondertoezichtstelling (OTS) krijgen opgelegd, waardoor hun seksuele gedrag wordt gecontroleerd. Bij jongens komt dit niet voor.

In het magazine wordt ten onrechte gesuggereerd dat 'hoerenloper' en 'watje' de mannelijke tegenpolen zijn van 'hoer' of 'slet'. Deze benamingen voor jongens zijn echter niet meer dan scheldwoorden; 'hoer' en 'slet' daarentegen zijn stigma's. Stigmatisering is een belangrijk middel om het seksuele gedrag van meisjes te reguleren. Geen wonder dat meiden tussen de veertien en zestien jaar worstelen met de vraag 'of, hoe ver en hoe vaak' ze zullen gaan in hun seksuele contacten. Als ze te ver gaan is de kans op sociaal isolement groot. Voor jongens ben je niet meer interessant of juist een 'slet die je wel even kunt pakken'. Je eigen vriendinnen gaan niet meer met je om uit angst voor het verlies van hun eigen goede naam. Overigens zijn etnische verschillen hier ook relevant. Zo hanteren mediterrane jongens in hun eigen seksuele toenaderingen veelal Nederlandse normen, terwijl als het hun zus betreft de eigen etnische achtergrond de doorslag geeft. Ze stellen zich soms als een persoonlijke detective van hun zus op. Bij islamitische meisjes zijn de maagdelijkheid en seksuele reputatie een belangrijke voorwaarde voor haar huwbaarheid en de goede naam van de familie. Uitstoting en gedwongen migratie, uitsluitend op grond van roddel, zijn sancties waarmee we in de hulpverlening worden geconfronteerd.

In het algemeen impliceert de dubbele moraal dat meiden door vaste verkering meer seksuele vrijheid krijgen, en jongens juist minder. Het magazine gaat niet serieus in op dergelijke traditionele praktijken.

Mijn tweede probleem ligt in het verlengde hiervan. In de jeugdhulpverlening worden we voortdurend geconfronteerd met het gegeven dat seksualiteit en intimiteit voor jongens en meisjes nog steeds verschillende betekenissen hebben. Meisjes leren om seks met relaties en intimiteit te verbinden. Lust om de lust zelf wordt bij hen ontmoedigd. Bij jongens is dit omgekeerd. Het gevolg is dat meisjes hun eigen seksualiteit ook zo gaan beleven en dat dus hun seksuele behoeften met behoefte aan intimiteit verknoopt raken. Daardoor gaat het in onderhandelingen tussen de seksen vaak mis; meisjes zijn vaak uit op romantiek, jongens vaker op seks om de seks. Jongens tussen de 10 en 12 jaar bijvoorbeeld zien het verwoorden van gevoelens als 'baby-achtig'. Bij doorvragen blijkt dat synoniem te zijn met meisjesachtig.

Het magazine steunt, veelal impliciet, de jongens in deze onderhandelingen. Het spoort jongens slechts zeer ten dele aan tot het ontdekken en bespreken van gevoelens van intimiteit en tot het verbinden van seks en intimiteit. De versierhandleiding vertelt wel precies wat je achtereenvolgens moet *doen* – eerst wangen tegen elkaar bijvoorbeeld en dan pas zoenen in de nek – maar over het praten over gevoelens leer je niet veel meer dan: 'het helpt om gewoon te zeg-

gen dat je onzeker bent!’ Maar hoe doe je dat? Het spoort jongens met andere woorden aan tot een traditioneel jongensachtige benadering van seks en ontmoedigt een meer traditioneel meisjesachtige.

Een derde punt van kritiek is dat in het onderwijsproject ‘Jongens over liefde en seks’ onvoldoende aandacht wordt besteed aan het probleem van afgevoerd worden. Veel laaggeschoolde jongeren vinden dat een jongen die geil is, niet meer kan stoppen. Ook menen ze dat lichamelijk contact automatisch tot seks leidt en dat een meisje haar liefde voor een jongen via seks laat blijken. Het lichaam van het meisje wordt veelal gezien als bezit van de jongen. Zo zeiden 15-jarige meiden uit een volksbuurt die deelnamen aan een cursus zelfverdediging, in reactie op de uitleg van de docente dat niemand het recht heeft aan je lijf te zitten als jij dat niet wilt, oprecht verbaasd en licht verontwaardigd: ‘Maar juf, je borsten zijn toch van je vriend?’

De poging van de auteurs van het magazine om jongens bij te brengen dat versieren stap voor stap gebeurt en dat ze daarbij meer naar de ander moeten luisteren, is prijzenswaardig. In de versierhandleiding had echter ook moeten staan hoe je kunt omgaan met afwijzing. Hoe kun je leren dat te accepteren? Hoe geef je lucht aan je gevoelens van teleurstelling, verdriet, en boosheid met respect voor jezelf en de ander? Immers: beter luisteren is nog geen garantie voor jongens dat ze krijgen wat ze willen. Het magazine besteedt aan deze problemen helaas geen aandacht.

Een vierde probleem is dat het magazine de norm dat echte vrienden elkaar niet afvallen, op verkeerde wijze inzet. De vriend van de jongen uit het dubbelinterview gelooft het stoere verhaal over ‘de verovering’ niet maar laat dit op geen enkele manier merken. ‘Dat vertel ik hem natuurlijk niet.’ Commentaar van een andere jongen hierop: ‘Prima knul, want hij valt zijn vriend niet af.’ (p. 10) De norm elkaar niet af te vallen leeft onder jongens heel sterk. In plaats van verhalen over seksueel geweld te ondersteunen had deze norm beter gebruikt kunnen worden om jongens te betrekken bij het voorkómen van seksueel geweld.

In het preventieproject waaraan ik leiding geef, leren we jongens dat je elkaar kan en mag aanspreken als je vindt dat de ander iets verkeerd doet. Je leert jezelf en elkaar er beter door kennen. Door zich in te leven in de gevolgen van seksueel geweld voor slachtoffers ligt de volgende stap ‘het elkaar aanspreken op gedrag en daarvoor verantwoordelijkheid nemen’ dichtbij. Vriendschappen onder jongens worden gekenmerkt door het ondernemen van gezamenlijke activiteiten en het vertellen van verhalen over wát ze meemaken en niet over hóe ze het ervaren. Onder invloed van traditioneel mannelijke normen als ‘zelfstandigheid, rationaliteit en concurrentie’ durven jongens zich niet kwetsbaar of afhankelijk op te stellen. Ook merken we dat ze zich heel moeilijk kunnen verplaatsen in anderen. Dat lukt eigenlijk alleen wanneer je de situatie van die ander heel dichtbij brengt. Dat nafluiten voor meisjes onprettig kan zijn, kunnen ze zich volstrekt niet voorstellen. Al iets beter gaat dat wanneer ze zich moeten

voorstellen dat hun zus of hun moeder wordt nagefloten. Zo kunnen ze ook niet inzien wat er vervelend is aan het lostrekken van bikinihesjes in het zwembad – een heel gangbare pesterij. Pas door een vergelijking met het naar beneden trekken van hun eigen zwembroek kunnen ze zich er iets bij voorstellen.

De auteurs van het magazine hebben met dit probleem te weinig rekening gehouden. De docentenhandleiding benadrukt dat de leerkracht zich moet houden aan het kader van de situaties in het magazine. Het geeft geen aanwijzingen voor de noodzakelijke vertaalslag naar de leefsituatie van jongeren in de klas.

Een gemiste kans is ook dat de rol van de media in de kennisverwerving over seks en seksualiteit van jongens niet wordt belicht. Jongens ontlenen hun kennis en normen rond seks vooral aan de 06-lijnen, porno, erotische stripboeken enzovoort. Het is verbazingwekkend hoeveel jongens een eigen TV op hun kamer hebben en afgaande op hun verhalen zijn ze bedreven 'bloot-zappers'. In groepsbesprekingen zal dit zeker aan de orde komen. Enige aanwijzingen voor docenten zouden daarbij welkom zijn geweest.

Tenslotte is het een probleem dat op de houdingsaspecten van de leerkracht in de handleiding niet wordt ingegaan. De imposante leerdoelenlijst voor de leerlingen is misschien een aardige checklist voor de docent zelf. Kan de leerkracht open praten over seksualiteit en seksueel geweld? Veel leerkrachten zijn gewend tegen leerlingen te praten in plaats van met. Ze realiseren zich dat ze voor dit project ook persoonlijk moeten durven zijn en beginnen er daarom maar niet aan. De docentenhandleiding geeft ze hierin ook geen enkel houvast. Integendeel: het bevat het advies om het gesprek niet persoonlijk te maken. Maar onze ervaring is dat een persoonlijke inbreng van de docent een voorwaarde is voor succes van de lessen. Ook maakt de docentenhandleiding geen onderscheid tussen het vertellen van ervaringen en het geven van hulpsignalen. Leerlingen die een hulpvraag hebben, proberen dit vaak buiten de les om naar voren te brengen. Ze blijven bijvoorbeeld vaak na afloop van de les in het lokaal hangen. De handleiding zou de docenten op dergelijke signalen moeten voorbereiden en hun aanknopingspunten moeten bieden om daarmee om te gaan.

Ondersteunend

Naast deze kritiek is er ook een groot aantal positieve aspecten aan de campagne. Om te beginnen ervaar ik het als ondersteunend in mijn werk dat de overheid hiermee de feministische visie op seksueel geweld uitdraagt en zich duidelijk uitspreekt over normen ten aanzien van seksualiteit. Het is overigens tekenend dat juist de campagne tegen seksueel geweld aanleiding gaf tot discussie in de Tweede Kamer (16 oktober 1991) over het aantal maar vooral het nut van de massamediale overheidscampagnes. De overheid spreekt wel vaker een moreel oordeel uit over het gedrag van haar burgers (bijvoorbeeld bij vandalisme) en dan ligt niemand er wakker van. Ook werd nu ineens naar voren gebracht dat

men het effect van voorlichtingscampagnes (sec) niet moet overschatten. Inderdaad, gedragsverandering kun je alleen bereiken in direct intensief contact. Dat neemt niet weg dat voorlichting daarbij een ondersteunende rol kan hebben. Dat geldt zeker voor deze campagne.

Het magazine slaagt er ten tweede ook in om de jongeren aan te spreken. De teksten sluiten goed aan bij de leefwereld van jongeren en zijn geschreven in hun taal zonder te moralistisch of te populistisch te worden. Uit interviews met drie jongerenwerkers/hulpverleners is mij gebleken dat in hun jongerencentra het blad de nieuwsgierigheid van jongeren wekt. Het overgrote deel van de jongens leest vooral de koppen en bladert er snel doorheen. De interesse ging met name uit naar de ingezonden brieven en de versierhandleiding. Een paar namen het stiekem mee naar het toilet om rustig te kunnen lezen. Dit laatste is een duidelijk bewijs dat de lectuur aanslaat. In deze groepen wordt weinig gelezen en het etiket 'student' is bepaald geen compliment. Een ander criterium voor succes is dat het magazine niet belachelijk werd gemaakt in de groep. Een paar jongens die het op verzoek van de jongerenwerker thuis hadden gelezen, gaven aan er 'veel van geleerd' te hebben. Vooral de norm dat je niet over de grenzen van een meisje heen mag gaan, hadden ze onthouden. 'Versieren, een handleiding' had ze aangesproken en ze waren verbaasd over de definitie van seksueel geweld. Veel laaggeschoolde jongens definiëren aanranding als nog net geen of een mislukte verkrachting. Van aanranding/verkrachting is volgens hen pas sprake als er ernstig fysiek geweld wordt gebruikt, het slachtoffer zich hevig verzet door bijvoorbeeld te gillen, er sprake is van gescheurde kleding enzovoort.

Ten derde zijn de auteurs van het magazine erin geslaagd om de keuze voor primaire preventie en de positieve benadering redelijk consequent vol te houden. Iedere opvoeder weet dat aanleren makkelijker is dan afleren. De 'versier-handleiding' biedt in die zin een vorm waarvoor de leeftijdsgroep ontvankelijk is. In het dubbelinterview in het magazine staat de problematiek van grensoverschrijdend gedrag centraal en wordt geen beschuldigende vinger naar jongens opgestoken. Gebeurt dat wel, dan haken jongens af, gaan de zaak bagatelliseren en schieten in de verdediging. Dat betekent dat ze meiden en vrouwen de schuld gaan geven ('Ze vroeg er toch zelf om?').

Ook slagen de auteurs er goed in om jongens te wijzen op de glijdende schaal tussen verleiden en verkrachten, bijvoorbeeld door jongens te wijzen op de non-verbale afwijzingen van meiden, zoals in de versierhandleiding gebeurt. Jongens die het geheel aandachtig lezen kunnen veel impliciete boodschappen uit het magazine oppikken zoals:

- jongens die stoer doen op het gebied van de hofmakerij zijn eigenlijk onzeker;
- seks is geen prestatiewedloop;
- meiden hebben last van intimiderend gedrag;
- je kunt ook tegen de stroom in te zwemmen. Liever een 'zacht ei' dan een 'brulkikker'.

Jongens zullen deze normen natuurlijk niet onmiddellijk overnemen. Maar het is al heel wat als ze zich er niet voor schamen de campagne te kennen. Zoals de zoon van mijn collega die de poster van Doortje op zijn kamer heeft gehangen. Hij heeft er geen blijkbaar geen problemen mee om met de campagne geassocieerd te worden. Leeftijdsgenoten die op zijn kamer komen zullen zich afvragen waarom hij deze poster heeft hangen en geen afbeelding uit een erotisch tijdschrift, wat niet ongebruikelijk is op zijn leeftijd. Wel reageert hij afwijzend op de betuttelende toon van de campagne. Maar dat doet zijn moeder ook. Zij heeft de cartoon van Peter van Straaten opgehangen waarop een vrouw aan een man vraagt: 'Kom je nog even mee naar boven een kop koffie drinken volgens de normen van Postbus 51?'

Proefschriftfragmenten

Mieneke Pouwelse

Haar verstand dienstbaar aan het hart

Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties
en beleid 1860-1917

Op 14 oktober 1993 promoveerde Mieneke Pouwelse aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Haar dissertatie gaat over de strijd rond de toelating van meisjes tot schooltypen die in eerste instantie voor jongens waren bedoeld, de HBS en het gymnasium, en over het ontstaan van een speciaal schooltype voor meisjes, de MMS. Het proefschrift is te bestellen door overmaking van f 37,50 op gironummer 2030091 t.n.v. W.J. Pouwelse, Tilburg. De onderstaande fragmenten zijn afkomstig uit de inleiding en de conclusie.

Fragment uit de inleiding

In 1918 memoreerde de scheidend rector van het Utrechts Stedelijk Gymnasium, N.J. Singels, de komst van meisjes op die school:

‘Onder de reeks van leerlingen, ongeveer 1500 in getal, die ik aan mijne oogen in den loop van 35 jaren zag voorbij trekken, kwamen ook meisjes voor, en wel voor het eerst in het jaar 1887. Toen deden er twee haren intocht binnen de muren van den tempel der klassieken en dat het voorbeeld, *toen* gegeven, navolging heeft gevonden, bewijst wel de schare van levenslustige, opgewekte jonge dames, (...) die (...) de Minrebroederstraat doorzwermt en vervroolijkt. Terwijl in die eerste jaren hoogstens 1/40 of 1/30 gedeelte der leerlingen tot het vrouwelijk geslacht behoorde en 3% of 4% bedroeg, steeg (ik zou haast zeggen op onrustbarende wijze) in den loop der jaren dit percentage tot ruim 20 à 30%, zoodat in de laatste leergangen het getal vrouwelijke leerlingen juist, precies op den kop af, 1/3 gedeelte bedroeg. Een hoogst merkwaardige verhouding voorzeker!’

Vervolgens ging de rector in op de maatschappelijke successen van die meisjes, nadat hij eerst een aantal succesvolle oud-gymnasiumleerlingen van het mannelijk geslacht in het zonnetje had gezet:

‘Daar zijn er onder, die in de wetenschappelijke wereld een goed figuur hebben gemaakt en nòg maken, die veel beloofden en ook veel gaven (...). Ook dáár medicinae doctores, ook daar advocaten en leeraressen. Dáár óók: brave, zorgvolle

huisvrouwen en liefhebbende moeders, de roeping der vrouw aan de zijde van Venus vervullende, Minerva verder verzakend. Maar tóch zijn er te veel onder, van wie ik moet zeggen dat zij niet bereiken konden (of niet *wilden* wellicht?) datgene wat men zich van haar had voorgesteld, dat zij zouden *moeten* bereiken. (...) Ontbreekt het de vrouw aan doorzettingsvermogen? Valt het studeeren haar op den duur te zwaar? Zijn hare geestesgaven geringer dan die van den man?

Singels geloofde niet dat men ooit een antwoord op die vraag zou kunnen geven, maar betwijfelde, voorlopig, of het zogenaamde 'zwakke geslacht' ook op 'wetenschappelijk gebied den strijd met den man niet alleen *wil* maar ook *kan* aanbinden' en of die strijd in haar voordeel zal worden beslist.

De rector toonde zich ambivalent tegenover het toenemend aantal vrouwelijke leerlingen op zijn school: hun aantal is op 'onrustbarende wijze' gestegen en hun loopbanen zijn minder glorieus dan die van veel mannelijke ex-leerlingen. Heel gelukkig scheen hij niet te zijn met zoveel meisjes op zijn school: er viel veel minder eer mee te behalen. Opmerkelijk is bovendien dat hij het door hem geconstateerde geringere maatschappelijk succes van de voormalige gymnasiastes niet verbond met hun dubbele levensloopperspectief en de moeilijk te realiseren combinatie van gezin en werk, maar met (een gemis aan) intellectuele kwaliteiten en doorzettingsvermogen.

Deze uitspraken van de Utrechtse rector raken de kern van de problematiek waarover mijn studie zal gaan: de strijd rond de toelating van meisjes tot en deelname aan het middelbaar en gymnasiaal onderwijs en de voortgaande discussies daarover, die verband hielden met opvattingen over vrouwelijkheid en de plaats van vrouwen in de samenleving. Zelfs in 1918, toen het studerende meisje al lang geen uitzonderlijk fenomeen meer was en velen hun einddiploma's van middelbare scholen en gymnasia hadden behaald, werd nog steeds getwijfeld aan het nut van die ontwikkelingen.

Fragment uit de conclusie

De in het begin van dit boek geciteerde klacht van de Utrechtse gymnasiumrector Singels dat meisjes weinig rendement uit hun opleiding haalden, lijkt dus enigszins overdreven. Het punt is dat Singels andere criteria aanlegde: het ging hem er niet om of meisjes een opleiding voltooiden of een kandidaatsexamen behaalden, maar of ze een groot deel van hun leven bleven werken en maatschappelijk succes boekten. Veel vrouwen trouwden na verloop van tijd en legden hun werkzaamheden neer of braken hun studie af. Vergeleken met mannen waren ze dan, in de ogen van Singels, minder succesvol. Deze houding van Singels is illustratief voor de verschuiving in de meningsvorming over gestudeerde meisjes: de paradox is dat Singels 'blauwkousen' wilde, een type vrouw waar velen van zijn negentiende-eeuwse voorgangers zich steeds tegen hadden afgezet.

Voor de meisjes zelf echter – en hun ouders – was maatschappelijk succes niet het enige criterium dat telde. Het ging hun, zoals ik eerder al betoogde, evenzeer om het verwerven van de kennis op zich, om de culturele bagage. Dat heeft ook te maken met het milieu waaruit de gymnasiastes afkomstig waren. De meisjes op de 5-jarige HBS'en, de MMS'en en de gymnasia waren weliswaar allen afkomstig uit de hogere burgerij, maar op de gymnasia en MMS'en zaten relatief meer dochters van intellectuelen, terwijl op de HBS'en meer dochters van ambtenaren, technici, militairen en ondernemers waren te vinden. De 3-jarige HBS'en werden bezocht door meisjes uit de middenstand, waar het van belang werd geacht dat ze snel de kost konden verdienen.

Men zou wellicht kunnen stellen, in de terminologie van Bourdieu, dat de verschillende scholen ook verschillende typen cultureel kapitaal vooronderstelden. De MMS'en en gymnasia richtten zich meer op de intelligentia, waar een algemene, brede en intellectuele vorming op prijs werd gesteld en van de meisjes niet werd verwacht dat ze hun kennis direct in de praktijk ten nutte maakten, terwijl de 5-jarige HBS'en, met hun meer 'materialistisch' en exact gerichte curriculum, appeleerden aan de behoeften van de ambtenaren, technici en de economische elite. Het economisch motief had bij eerstgenoemde groep minder prioriteit dan bij de tweede. Bij de kleine burgerij tenslotte, waar het onderwijs eerst en vooral de meisjes moest voorbereiden op het uitoefenen van een beroep, stond het economisch motief centraal.

Geconcludeerd kan worden dat het idee dat onderwijs ook meisjes op een maatschappelijke carrière moest voorbereiden, vergeleken met de voorafgaande periode, in de jaren 1888-1917 weliswaar aan kracht had gewonnen, maar dat dit motief sterker gold voor de HBS'en dan voor de MMS'en en de gymnasia.

Jet Bussemaker

Betwiste zelfstandigheid

Individualisering, sekse en verzorgingsstaat

Jet Bussemaker promoveerde op 12 november 1993 in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift verscheen bij uitgeverij SUA te Amsterdam. In dit boek gaat de auteur in op veranderingen in opvattingen over de relatie tussen individualisme en gemeenschap enerzijds en mannelijkheid en vrouwelijkheid anderzijds. Hieronder volgt een fragment uit hoofdstuk 7, 'Conclusies. Individualisme, gemeenschap en sekse in de Nederlandse verzorgingsstaat'. Het gaat om de vergelijking tussen de bijstandswet en kinderopvang.

Individualisering heeft betrekking op verschillende sferen (waaronder de individuele levenssfeer, de staat en de markt) en principes (waaronder egoïsme, eigenbelang en zorgzaamheid), en leidt tot spanningen in de sociale en politieke regulering van maatschappelijke sferen. Toenemende individualisering op het terrein van arbeid en inkomen (staat en markt) staat op gespannen voet met individualisering van zorg en dienstverlening (individuele levenssfeer en staat). Het toekennen van gelijke rechten in de openbare sfeer staat op gespannen voet met feitelijke ongelijkheid in verdeling en verantwoordelijkheid van zorgtaken in de individuele levenssfeer. Toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt en individualisering van inkomens en uitkeringen, verlangen eerder meer collectieve zorgvoorzieningen dan minder.

De aanwezigheid van een algemene voorziening voor de meest elementaire bestaanskosten vergroot ontegenzeggelijk de zelfstandigheid van burgers: het doorbreekt de grenzen van afhankelijkheid van de markt doordat mensen niet meer geheel overgeleverd zijn aan de grilligheid van werkgevers. Het doorbreekt ook de afhankelijkheid van (ex-)familieleden doordat men niet langer een beroep op hen hoeft te doen voor de noodzakelijke kosten van het levensonderhoud of zelfs gedwongen is om financiële redenen bij anderen in te trekken of daar te blijven wonen. Tenslotte doorbreekt het de afhankelijkheid van het particulier initiatief doordat deze geen of minder voorwaarden meer kan verbinden aan het bieden van sociale hulp. Niemand voorzag aan het begin van de jaren zestig echter dat de bijstand een 'toevluchtsoord' zou worden voor een zeer grote groep gescheiden vrouwen. De bijstandswet ging uit van het gezin als eenheid en van de burgerlijke staat van de ontvanger als onderscheidend criterium, maar heeft tegelijkertijd de betekenis van deze criteria ondermijnd. De grondslag van de bijstandswet is in de loop van de jaren verschoven van het streven naar zelfontplooiing en geborgenheid in gezinsverband, naar financiële afhankelijkheid op grond van affectieve banden en gemeenschappelijke huishoudingen en het benadrukken van individuele aansprakelijkheid. De burger als utilitarist heeft het eind jaren tachtig in de politieke beeldvorming voorlopig gewonnen van de burger als expressionist.

Het beleid heeft op maatschappelijke ontwikkelingen gereageerd door de regelgeving uit te breiden, te verfijnen en juridisch te differentiëren. Met name onder de noemer van 'gelijke behandeling' (van mannen en vrouwen en van verschillende leefvormen) is de regelgeving in de bijstandswet sterk uitgebreid en verfijnd. Tegenover de verzelfstandiging ten opzichte van de markt en de individuele levenssfeer staat in de bijstandswet een verlies aan zelfstandigheid ten opzichte van de staat en de richtlijnen van de uitkerende instantie. De steeds verfijndere categorisering en nieuwe onderscheidingen van begrippen in de regelgeving staan op gespannen voet met de pluriformiteit en differentiatie in maatschappelijke ontwikkelingen.

Openbare kinderopvangvoorzieningen betekenen weliswaar een individualisering van ouders/moeders ten opzichte van kinderen en ten opzichte van

door het particulier initiatief gedomineerde opvang voor bijzondere groepen, maar impliceren tegelijkertijd een vergroting van de afhankelijkheid ten opzichte van de staat en van werkgevers wat betreft de verzorging van kinderen. In de jaren zestig werd het als een gegeven beschouwd dat kinderen in het gezin door de moeder opgevangen en verzorgd moesten worden. Dertig jaar later is dat veranderd in een combinatie van gedeelde verantwoordelijkheid van ouders, de staat en werkgevers. Betaalde arbeid van vrouwen wordt niet alleen als wenselijk, maar ook als noodzakelijk beschouwd om de verzorgingsstaat op lange termijn in stand te houden. Kinderopvang wordt daartoe als voorwaarde aangemerkt. De morele benadering over kinderverzorging als onderdeel van een goed en gelukkig gezinsleven heeft plaatsgemaakt voor een zakelijke, op kosten-baten gerichte benadering.

Zowel de discussies over de bijstandswet als over kinderopvang worden steeds meer in termen van doelmatigheid en (financiële) calculatie gevoerd. De idee van de calculerende burger gaat uit van een beperkte visie op individualisering en wordt vaak onterecht hoofdzakelijk geassocieerd met hedonisme, nutsmaximalisatie en immoreel handelen. Calculatie – het maken van een kosten-batenanalyse – veronderstelt dat er sprake is van gelijksoortige grootheden die met elkaar vergeleken kunnen worden. De ‘calculatie’ betreft in de meeste gevallen echter niet een simpele (financiële) rekensom, maar een vergelijking tussen moeilijk in eenheden uit te drukken zaken als bescherming, sociale status, zelfrespect, zelfstandigheid en autonomie. De sociale en culturele componenten krijgen in de politieke discussies weinig aandacht; de economische worden daarentegen nogal eens overdreven.

Voor zover een en ander in termen van calculatie kan worden benoemd, zou dat niet alleen op het niveau van de individuele burger, maar ook op het niveau van de staat kunnen gebeuren. Begin jaren zestig werden de enkele kinderopvangvoorzieningen die bestonden, indirect gefinancierd via de bijstandswet, op grond van het noodzakelijke karakter voor bijzondere gevallen (bijvoorbeeld alleenstaande moeders). Die koppeling is al snel losgelaten omdat kinderopvangvoorzieningen hun noodzakelijkheidskarakter steeds meer verloren en in plaats daarvan het sociaal wenselijke karakter werd benadrukt. Met de voorstellen voor Herinrichting van de bijstandswet is de koppeling tussen beide voorzieningen opnieuw gemaakt. Het grote aantal alleenstaande moeders dat afhankelijk is van een bijstandsuitkering, en op grond van de zorg voor kinderen moeilijk een baan kan vinden, blijkt feitelijk als een zeer dure vorm van kinderopvang te kunnen worden berekend. Volgens de voorstellen tot Herinrichting kan bijstandsvrouwen een arbeidsplicht worden opgelegd, wanneer kinderopvangvoorzieningen mogelijk zijn. Kinderopvangvoorzieningen dienen daarin niet meer in de eerste plaats de zelfontplooiing van vrouwen of kinderen, maar een verplichte arbeidsparticipatie van vrouwen, onder inmenging van de staat in het privé-leven wat betreft de wijze waarop zorg voor kinderen wordt georganiseerd. Zonder een vergaande herstructurering van de betaalde en de onbetaalde

arbeid leidt deze nadruk op economische zelfstandigheid echter eerder tot meer plichten, gedwongen afhankelijkheid en vergaande inmenging in de privacy, dan tot individuele toenemende autonomie en zelfstandigheid.

Economische zelfstandigheid en individuele verantwoordelijkheid voor zorg gaan moeilijk samen. Pas de laatste jaren is sprake van een politieke consensus dat (bijstands)vrouwen met kinderen zo veel mogelijk in eigen onderhoud moeten voorzien. Daarvoor lag de nadruk op het uitgangspunt dat kinderen een moeder thuis nodig hebben. De combinatie van die twee opvattingen levert contradicties op in de benadering van zelfstandigheid: wanneer kinderverzorging in het geding is worden vrouwen al snel als moeders beschouwd die full-time voor hun kinderen moeten zorgen; wanneer sociale zekerheid in het geding is, worden ze beschouwd als burgers die in eigen onderhoud moeten voorzien. Er is steeds meer aandacht voor economische zelfstandigheid van vrouwen, maar voor het verdwijnen van de zorgarbeid die tot voor kort door hen werd verricht, is geen oplossing bedacht. Met name ten aanzien van de individuele levenssfeer – en de daarmee gepaard gaande veranderingen in zorgverhoudingen – zijn de consequenties van individualisering niet goed overdracht in politieke debatten. In een maatschappij die lange tijd zo sterk als de Nederlandse is gebaseerd op het full-time verrichten van zorgarbeid door vrouwen kan de nadruk op economische zelfstandigheid voor beide seksen leiden tot een ontwrichting en erosie van maatschappelijke en persoonlijke zorg. Dat leidt tot de eerste individualiseringsparadox. De toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen zal, in de huidige arbeidsorganisatie, eerder leiden tot een vergroting van het beroep op de overheid dan tot een versterking van de individuele verantwoordelijkheid en zelfstandigheid ten aanzien van zorgtaken. De nadruk op economische zelfstandigheid van alle burgers betekent in de huidige omstandigheden een toename van de afhankelijkheid van collectieve zorgvoorzieningen. De regulering van de staat die dit tot gevolg heeft leidt tot de tweede individualiseringsparadox: de staat mengt zich, om het beroep dat erop wordt gedaan te beteugelen, steeds meer in de individuele levenssfeer en verkleint daarmee de zelfstandigheid van burgers in de persoonlijke levenssfeer in plaats van deze te vergroten. Waar regulering eenzijdig wordt afgestemd op economische doelmatigheidsoverwegingen betekent dat, behalve afhankelijkheid van burgers van de staat, bovendien een grotere afhankelijkheid van de markt en een inmenging van marktprincipes in de individuele levenssfeer.

Joke J. Hermsen
 Nomadisch narcisme
 Sekse, liefde en kunst in het werk van
 Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en
 Ingeborg Bachmann

Joke Hermsen promoveerde op 26 november 1993 aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In haar proefschrift, uitgegeven bij Kok Agora te Kampen, onderzoekt zij de historische wortels van het denken van het sekseverschil en de seksuele differentie. Aan de hand van het werk van drie schrijfsters laat Hermsen zien hoezeer het heersende denkklimaat bepalend kan zijn voor iemands houding ten aanzien van het sekseverschil. De thema's liefde en kunst staan centraal in dit ideeënonderzoek. Het hiernavolgende fragment is afkomstig uit de inleiding.

De noodzaak van verandering

De reden waarom ik de problematiek van het sekseverschil en de seksuele differentie met name vanuit de liefde en de kunst benader, is niet (alleen) het resultaat van een mogelijk romantische aanleg van ondergetekende. In het werk van mijn drie auteurs blijken deze thema's bij uitstek geschikt om de verschillen tussen de seksen en de problematiek van de seksuele differentie op het spoor te komen. Hoewel Salomé, Van Zuylen en Bachmann vanuit een verschillende filosofische achtergrond spreken, hebben zij alle drie getracht een ruimte te creëren waarbinnen de 'minnende' en 'scheppende' mens tot een andere verhouding tot zijn of haar (geslachtelijke) identiteit komt te staan. Inzicht in de verhouding tussen de seksen alsmede in de mogelijkheid om deze te veranderen wordt volgens deze auteurs daarom vooral binnen het domein van de liefde en de kunst verkregen.

Dat wij juist in de liefde, ongeacht de seksuele vorm van de relatie, het terrein van het sekseverschil en de seksuele differentie betreden, lijkt een voor de hand liggende zaak. In de liefde worden wij immers door de geliefde ander, of deze nu van hetzelfde of van het andere geslacht is, bij uitstek geconfronteerd met onze ervaring van lichamelijkeheid. Deze lichamelijkeheid, die door de ander wakker geroepen wordt, is seksueel gekleurd want betrokken op ons eigen geslacht en op dat van de ander. Met andere woorden, de erotische ervaring confronteert ons met onze geslachtelijke identiteit en laat ons de verhouding tussen onze eigen identiteit en die van de ander duidelijk voelen. In de liefde, zo zou je kunnen zeggen, wordt het spel tussen de seksen dan ook op het scherp van de

snede gespeeld. Daarbij kan van verschillende ‘speelwijzen’ worden uitgegaan. Degene die meent dat de mens een afgeronde sekse-identiteit heeft, zal in de liefde slechts een bevestiging van de bestaande machtsverhoudingen tussen de seksen zoeken. Wie echter de vooronderstelling onderschrijft dat de sekse-identiteit van de mens altijd voorlopig of ‘in wording’ is, zal kunnen ervaren dat in de liefde en de erotiek juist de ruimte wordt geschapen om de eigen identiteit open te breken, waardoor er zowel een andere verhouding tot het zelf als tot de ander kan ontstaan. Als de liefde ons dus niet confronteert met statische identiteiten maar deze juist in beweging zet, dan biedt zij de mogelijkheid om aan de eigen sekse-identiteit en aan de bestaande verhoudingen tussen de seksen een andere invulling te geven.

Lou Andreas-Salomé heeft in haar filosofische en psychoanalytische geschriften een theorie ontworpen waarin de liefde als de vernieuwende motor achter het menselijk bestaan begrepen wordt. In hoofdstuk 4 zal ik laten zien hoe Salomé zowel de *Liebesrausch* als het scheppende moment in de kunst uitlegt als een soort afbrokkeling van de identiteitsgrenzen, waardoor het verliefde of scheppende subject niet alleen tot een nieuwe omgang met de wereld, maar ook met zichzelf kan komen. De liefde en de kunst openen volgens Salomé de rijke dimensie van het prebinaire narcistische zelf, waaraan het subject zich kan laven. Salomé stelt de extatische ervaring van de liefde en het creatieve moment van de kunst aan elkaar gelijk en noemt ze beide ‘narcistisch’ omdat ze het subject in contact brengen met de narcistische fase uit zijn vroege kindertijd. In deze presubjectieve fase is het kind nog niet van de moeder en de rest van de wereld gescheiden en wordt het nog niet door de subject/object- of man/vrouwoppositie bepaald. Het kind is kortom nog geen ik, maar een poly-seksueel en prebinair zelf. In de liefde en de kunst kan dit doorgaans verdrongen narcistische zelf weer aan de oppervlakte komen, zodat het voor de mens een mogelijkheid biedt om zich aan de duele orde te onttrekken en tot een hernieuwde omgang met haar/zijn (seksuele) identiteit te komen.

Narcisme is dan ook een kernwoord in het denken van Salomé. In hoofdstuk 5 zal ik aan de hand van de mythe van Ariadne en Dionysos laten zien hoe haar begrip van het narcisme overeenkomsten vertoont met het ‘dionysische’ van Nietzsche, maar ook hoe het dit als het ware voorbijstreeft. Waar Salomé – in hoofdstuk 2 komt dit naar voren – de nadruk legt op de dubbele beweging van het narcisme, de *Selbstvergessenheit* en *Selbstsucht*, en daarmee de positie van Ariadne als het ‘liefhebbende principe’ nader vorm geeft, daar leidt het dionysische in Nietzsches latere werk tot een tragische eenzaamheid en een zich terugtrekken in de duistere spelonken van de waanzin. In hoofdstuk 5 kom ik tot een confrontatie van Salomé's en Nietzsches denken, die ik mede met een nieuwe interpretatie van hun zo vaak gememoriseerde persoonlijke liefdesgeschiedenis zal illustreren. De manier waarop Salomé het narcisme van de meer alledaagse betekenis van het woord afgrenst en er een nieuwe invulling aan geeft, zal tevens van doorslaggevend belang blijken te zijn voor haar interpretatie van

het sekseverschil en de seksuele differentie. Wat de mogelijkheden zijn om met behulp van een dergelijke dualiteits- en identiteitsdoorbrekende conceptualisering van de liefde en de kunst de verhouding tussen de seksen opnieuw te denken, is een van de vragen die in het deel over Salomé aan de orde zullen komen. Omdat Salomé haar positie theoretisch het meest heeft uitgewerkt, neem ik, mede om de suggestie van historische vooruitgang te vermijden, haar werk als het uitgangspunt van deze studie, om het vervolgens met de inzichten van Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann te confronteren en aan te vullen. Zo laat ik in hoofdstuk 9 en 10 met behulp van het werk van Belle van Zuylen onder meer zien dat de 'narcistische' ervaring waar Salomé over spreekt, niet zomaar voor iedereen is weggelegd. De achttiende-eeuwse maatschappij stond de meeste vrouwen niet toe om de door Salomé beschreven inspiratie van de extatische liefde op te doen; het was een voorrecht dat voornamelijk door libertijnse mannen genoten werd. Behalve een vrijheidsbeperking inzake de liefde en de erotiek gold voor veel vrouwen ook een verbod op intellectuele of creatieve scholing en ontwikkeling. Hierdoor konden zij niet of nauwelijks de 'zelfverheffende' ervaring van de scheppende arbeid ondergaan en kwamen zij steeds meer in het keurslijf van hun sociale en seksuele identiteit vast te zitten. Overigens is het opmerkelijk hoe lang het verbod op vrouwelijke erotiek en het verbod op creativiteit en intellectualiteit gelijk zijn opgegaan; tijdens de vijftiende-eeuwse *Querelle des femmes* gingen zij al samen. Lang voordat Freud en Nietzsche een verband tussen beide legden door te stellen dat een beperking van de seksuele vrijheid gepaard gaat met een beperking van de intellectuele vrijheid, heeft dus al het besef geheerst dat deze twee domeinen aan elkaar verwant zijn. Salomé heeft een aspect van die verwantschap genoemd door ze allebei tot de narcistische ervaring te rekenen. In hoofdstuk 10 zal ik laten zien hoe het dubbele verbod tot een achttiende-eeuwse vorm van hysterie leidde, de zogenaamde *vapeurs*, waar ook Belle van Zuylen haar hele leven door geplaagd werd.

Maar als nu dankzij twee feministische golven en een twintigste-eeuwse seksuele revolutie het morele besef en de sociale omstandigheden dermate veranderd zijn dat vrouwen niet langer met een verbod op erotiek of intellectuele scholing geconfronteerd worden, maar zich vrijelijk aan 'narcistische' ervaringen te buiten mogen gaan, is dan de emancipatie van vrouwen voltooid? Deze vraag zal in deel III met behulp van het filosofische en literaire oeuvre van Ingeborg Bachmann behandeld worden. Hiermee bevinden wij ons in het hart van de feministische discussies uit de jaren zeventig en tachtig, zoals die onder meer in Frankrijk door schrijfsters van de *écriture-femme* werden gevoerd. Hoewel vrouwen zich van de traditionele identificaties kunnen losweken door zich als creatief subject te manifesteren, zullen zij dit toch binnen een cultuur moeten doen waarin de traditionele beeldvorming en stigmatisering van de vrouw als radicale ander nog overheersen. Op deze stelling van onder meer Hélène Cixous en Luce Irigaray anticepeerde Bachmann reeds in haar prozawerk uit de jaren zestig en in haar roman *Malina* door te laten zien dat vrouwen, op het moment

dat zij van zich willen doen spreken, niet om het dominante vertoog heen kunnen en gedwongen zijn dit in zekere zin te incorporeren.

Tegenwoordig mogen vrouwen dan de morele en materiële ruimte krijgen om hun onder de geschiedenis bedolven geraakte ervaringen boven water te krijgen, zij moeten zich hiertoe van een taal bedienen die door deze zelfde geschiedenis gekleurd is. Aangezien voor Bachmann de grenzen van de taal de grenzen van de wereld zijn, betekent dit dat een maatschappelijke verbetering van de positie van vrouwen niet voldoende is om een proces van seksuele differentie in gang te zetten. Heel Bachmanns prozawerk is een aftasten van de mogelijkheden om binnen de taal een ruimte te creëren waarin andere dan traditionele vrouw- en manbeelden geëxploreerd kunnen worden. Bij Bachmann is er dan ook pas sprake van verandering als het domein dat ons het meest in zijn greep houdt en het sterkst bepaalt, de taal, verandering ondergaat. Dit is een aspect waar Salomé niet zo sterk oog voor heeft gehad, onder andere omdat de ontwikkeling van de taalfilosofie en het besef dat onze werkelijkheidsconceptie een talig fenomeen is, pas in de loop van de twintigste eeuw werkelijk opgeld deed.

Verslagen van bijeenkomsten

Ton Duffhues

Vrouwen van het platteland in het verleden
Symposium georganiseerd door de
Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en
de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
Ede, mei 1993

Hoewel het historisch onderzoek naar vrouwen, landbouw en platteland de laatste jaren een flinke progressie heeft doorgemaakt, staat de geschiedschrijving van boerinnen en plattelandsvrouwen nog in de kinderschoenen. Deze constatering is de indirecte aanleiding geweest tot de organisatie van het symposium *Vrouwen van het platteland in het verleden*. De directe aanleiding was het tiendaagse bezoek van de Amerikaanse historica Joan Jensen aan Nederland. Zij heeft trendsettende publikaties op haar naam staan over boerinnen en plattelandsvrouwen in de Verenigde Staten van Amerika.

Jensen kwam als eerste aan het woord. In haar lezing over *Rural women's history in the United States* gaf Jensen eerst een korte autobiografische schets. Zij vertelde hoe zij rond 1970 de stad en de universiteit verliet om 'het echte leven' te ervaren op het Amerikaanse platteland. De dagelijkse praktijk van dit leven pakte echter anders uit dan zij in haar romantische voorstelling had gedroomd. Drie jaar later keerde zij terug naar de stad en de universiteit met één duidelijk doel voor ogen: de geschiedenis van het dagelijks leven van plattelandsvrouwen onder de aandacht brengen. Dit resulteerde onder meer in de bundel *Promise to the land. Essays on rural women* (University of New Mexico Press 1991).

Na deze persoonlijke ontboezemingen ontvouwde Jensen in hoog tempo haar visie op de geschiedschrijving van boerinnen en plattelandsvrouwen. Zij stelde in eerste instantie vast dat deze vrouwen nauwelijks de aandacht van wetenschappers hebben getrokken. De *mainstream* agrarische

geschiedenis concentreert zich volgens Jensen vooral op de economische en technische aspecten van landbouwbeoefening. Thema's als gender en *community* komen op de onderzoeksagenda nauwelijks voor. Ook in de rurale sociologie, waar van oudsher belangstelling bestaat voor onderwerpen als familie en community, ontbreekt het genderperspectief. In de vrouwengeschiedenis tenslotte ligt het accent tamelijk eenzijdig op de stedelijke samenleving. Kortom, boerinnen en plattelandsvrouwen komen er in alle opzichten bekaaid van af. Ze zijn nagenoeg afwezig in de professionele en academische geschiedschrijving. Alleen al daarom achtte Jensen een systematische en professionele aandacht voor deze talrijke en qua etnische afkomst gevarieerde bevolkingsgroep zeer gewenst.

Na een intermezzo over verschillen tussen stad en platteland, gaf Jensen een college ten beste over de epistemologische en methodologische aspecten van het onderzoek naar plattelandsvrouwen. Naar haar idee zijn feministen te weinig geïnteresseerd in methoden van onderzoek en kennisverwerving. Jensen benadrukte sterk het belang van de persoonlijke ervaringen en percepties van zowel de onderzoeker als de onderzochten. In haar opvatting is de *visioning of history* vanuit het perspectief van de vrouw van belang om inzicht te verwerven in de positie en ervaring van vrouwen.

Jensen opteerde voor een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methodieken. In haar eigen werk maakte ze gebruik van de methode van gezinsreconstructie, verrichtte ze genealogisch werk, stelde ze collectieve biografieën samen, inventariseerde ze materiële objecten, analyseerde ze het taalgebruik en de streekliteratuur, en bracht ze tenslotte de patronen van sociale interactie tussen etnisch onderscheiden groeperingen in kaart.

Na dit uitvoerige methodologische exposé restte Jensen weinig tijd om inhoudelijk in te gaan op haar zoektochten naar de wereld zowel van Midden-atlantische boerinnen in de periode 1750-1850 als van boerinnen uit het Mid-Westen in de jaren 1850-1920. Ze heeft getracht de wereld van die vrouwen zichtbaar te maken in vier domeinen, te weten het huishouden, de marktplaats, het openbare leven en tenslotte de migratie.

Als het aan Jensen ligt 'verdwijnen' boerinnen

en andere plattelandsvrouwen niet langer meer uit het verleden. Dat de toehoorders na afloop van haar lezing nauwelijks iets te zeggen of te vragen hadden, dient niet verstaan te worden als een teken van desinteresse, onbegrip of schroom, maar daarentegen eerder als een blijk van instemming, waardering maar vooral van bewondering voor zoveel informatie en enthousiasme.

In de tweede lezing liet Margreet van der Burg (Landbouwuniversiteit Wageningen) zien op welke leest de geschiedschrijving van plattelandsvrouwen in Nederland geschoeid is. Van der Burg sprak in dit verband van 'een toefje room' op zowel de agrarische als de vrouwengeschiedenis. Onder het optimistische motto 'wat in het vat zit verzuurt niet' zag ze veel uitdagingen en mogelijkheden voor onderzoek in Nederland. Is de minimale historische kennis over de levens van boerinnen en plattelandsvrouwen op zichzelf genomen al opvallend, irritant en zelfs stuitend noemde Van der Burg de gangbare beeldvorming over die vrouwen in romans, films en televisieproducties. Terecht wees zij erop dat de hedendaagse voorstellingen van 'vrouwen van het land' niet terug te voeren zijn op de realiteit van alledag, maar meestal gebaseerd zijn op de wijze waarop kunstenaars en schrijvers uit de jaren rond 1900 boerinnen en het landelijke leven in hun werk verbeeld hebben. Van Gogh is een van de bronnen. Hij roept mededogen op met de ploeters op het land; zijn vrouwen zijn grof gebouwd en staan voorover gebukt zware veldarbeid te verrichten. Hardheid en somberheid van het landelijk leven voeren de boventoon. In tegenspraak met deze beeldvorming door Van Gogh zijn de romantische beelden van de schoonheid van het landelijke leven en de ongereptheid van de (menselijke) natuur. In de hedendaagse verbeelding van vrouwen op het land zien we een vergelijkbare dualiteit, aldus Van der Burg. Boerinnen zijn hardwerkende, emotionele kens die er vooral niet elegant uit mogen zien en die het heft in handen hebben, of het zijn bedeesde, godvrezende types die stilletjes en al biddend en breiend voor zich uit zitten te staren. Boerendochters zijn onschuldige kinderen die worden verleid en misbruikt of het zijn wellustige vrouwen die uit zijn op avontuurlijke vrijpartijtjes op de hooizolder. Qua verhaal of setting is er vaak

eveneens sprake van eenzijdigheid. Het hoogst scoren 'onmogelijke' liefdes tussen boerenzoons en dienstmeiden, en generatieconflicten tussen de boer en zijn zoon/opvolger. De boerin heeft hierbij een rol op de achtergrond als echtgenote en moeder. Terecht noemde Van der Burg deze eenzijdige beeldvorming illustratief voor de waardering van de bijdragen die deze 'vrouwen van het land' hebben geleverd aan de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van agrarische huishoudens in het bijzonder.

Van der Burg pleitte vervolgens voor een systematische en gecoördineerde bewerking van het nog grotendeels braakliggende onderzoeksterrein. Onder verwijzing naar reeds bestaand onderzoek in Nederland noemde ze drie hoofdthema's van historisch boerinnenonderzoek: arbeid op de boerderij, leefomstandigheden op het platteland, vrouwen en hun netwerken. Binnen het boerenbedrijf hebben vrouwen onder meer gezorgd voor een flexibilisering van de arbeidsdeling en -inzet. Onderzocht zou daarom moeten worden welke taken boerinnen hebben verricht, hoe, wanneer en waar? Wat was en is nog steeds de betekenis van de 'inspringarbeid' van vrouwen, in het verleden op het veld tijdens seizoenspieken als oogsten en tegenwoordig per dag in de kassen? Er is wel onderzoek verricht naar deze problematiek, aldus Van der Burg, maar dit gaat voornamelijk over de recente periode. Verder wees ze op het belang van regionale differentiatie en internationale vergelijking. Hetzelfde geldt eigenlijk voor het schaarse onderzoek naar de leefomstandigheden van plattelandsvrouwen en hun betrokkenheid bij de medisch-sociale en de sociaal-culturele ontwikkeling van het platteland.

Essentieel voor de problematiek van boerinnen is de vervlechting van bedrijf en huishouden, van arbeidsorganisatie en leefruimte. In de bestaande agrarische geschiedschrijving ligt het accent op de economie van het landbouwbedrijf en de organisatie van de bedrijfsarbeid. Van der Burg pleitte voor een verschuiving van het aandachtsveld naar een economie van het huishouden, zowel op micro- als meso- en macroniveau. Niet alleen de eventuele werkzaamheden op het land en in de stal, maar ook die in huis – verwerking van producten, opvoeding van kinderen, verzorgen van eten, kleding en huis –

verdienen aandacht. Dit uitgangspunt zou centraal moeten staan in de verklaring van de opmerkelijke standvastigheid van het agrarisch gezinsbedrijf in Nederland en andere Westeuropese landen.

De lezing van Greetje Huisman (Rijksuniversiteit Groningen) over Friese kindermoorden in de rechtspraak en de literatuur in de achttiende eeuw viel enigszins buiten het bestek van het symposium. Huisman gaf dat zelf ook aan. Het hinderde haar echter niet om een boeiend verhaal te houden, waarin ze ruim aandacht schonk aan de kwaliteit van de procesdossiers als bron van onderzoek naar de leef- en denkwereld van vrouwen in de achttiende eeuw. Ook ging ze in op het zogenaamde *dark-number*-vraagstuk: hoeveel kindermoorden zijn er werkelijk gepleegd en welk percentage heeft tot een proces geleid?

Josian Strous sprak als laatste. Zij deed verslag van haar afstudeerproject: de geschiedenis van de Boerinnenbond van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond in de periode 1928-1967. Met lichtbeelden als illustratie gaf Strous een goed gedocumenteerd verhaal over de activiteiten en visies van de bond. Haar aandacht ging daarbij vooral uit naar de 'constructie van vrouwelijkheid' zoals die in woord en geschrift werd uitgedragen. Strous schetste hoe de rol en betekenis van de boerin geleidelijk anders werden gedefinieerd onder invloed van bedrijfseconomische, algemeen-maatschappelijke en kerkelijke veranderingsprocessen. Tijdens de onderzochte periode ging de aandacht vooral uit naar de dienende rol van de boerin als huisvrouw en moeder. De taken die ze in het bedrijf vervulde, werden als vanzelfsprekend beschouwd. Wel werd daar door de bond tot na de oorlog veel aandacht aan besteed, onder meer in de vorm van cursussen over de verwerking van zelfverbouwde producten. Niettemin was als tendens zichtbaar dat boerinnen zich geleidelijk terugtrokken in het voorhuis van de boerderij en zich daar concentreerden op huishoudelijke taken als inrichting van het huis en opvoeding van de kinderen.

Lag aanvankelijk de nadruk van de bond op een benadering van de boerin als collectief, na 1945 kreeg een individuele aanpak gestalte. Gelijktijdig vond een verschuiving plaats van een hiërarchisch-centralistisch werkende organisatie naar een orga-

nisatievorm met meer autonome plaatselijke boerinnenbonden. De geleidelijke ontvoogding uit de greep van de boerenbond en de kerkelijke autoriteiten paste eveneens in dit veranderingsproces. De boerin werd niet langer uitsluitend beschouwd als echtgenote van de boer en als moeder, maar ook als een individueel persoon met eigen behoeften. Zowel de boerinnen als hun bond werden voortaan eveneens aangesproken op de taken die ze te vervullen hadden in de bredere samenleving. Strous concludeerde dat de boerinnenbond dan wel geen baanbrekend emancipatiewerk had afgeleverd, maar wel zijn verdienste had als ontmoetingsplaats voor vrouwen waarin het nuttige met het aangename werd verenigd. Twee vragen lagen voor de hand. Was de geschetste 'constructie van vrouwelijkheid' specifiek voor de katholieke boerinnenbond of was er niet minstens ten dele ook sprake van een algemeen burgerlijk cultuurpatroon? In hoeverre kwam het in het ledenblad geschetste ideaalbeeld overeen met de werkelijkheid?

Symposia als deze hebben een duidelijke functie, niet zozeer als forum van discussie, maar wel degelijk als plaats waar nieuwe gezichtspunten en onderzoeksthema's onder de aandacht worden gebracht. In dit opzicht mag het symposium geslaagd heten. Het is te hopen dat het enthousiasme van de sprekers aanstekelijk zal werken en op den duur tot meer multidisciplinair vergelijkend onderzoek zal leiden naar 'vrouwen op het land'.

Ria Vogels

Out of the margin. Feminist perspectives on economic theory

Amsterdam, 2-5 juni 1993

In de afgelopen jaren zijn steeds meer economen, meest vrouwelijke, vraagtekens gaan zetten bij de uitgangspunten van de dominante economische theorie: de neoklassieke theorie. Het uitgangspunt van deze theorie luidt dat het handelen van personen gebaseerd is op rationele keuzes. Via kosten-batenafwegingen en via het spel van vraag en aanbod zou een evenwichtssituatie ontstaan waarbij

een ieder op de 'juiste' plaats zit en een 'goede' beloning ontvangt. Individuele kwaliteiten en keuzes bepalen in deze optiek de positie op de arbeidsmarkt. Het neoklassieke model wordt door economen veelvuldig toegepast, zodanig zelfs dat, zoals Edith Kuiper in haar lezing bij de opening van het congres zei, 'economisch onderzoek voor veel economen gelijk staat aan het toepassen van het rationele principe'.

Juist de onkritische houding van veel economen als het gaat om man-vrouwverhoudingen en het gebrek aan een grondige analyse van de mogelijk 'gender-biased' uitgangspunten van de theorie, vormden de aanleiding om een feministisch congres te organiseren. Feministische economie beperkt zich niet tot 'andere' onderzoeksonderwerpen waarbij nog steeds gebruik wordt gemaakt van de 'algemeen geldige' theoretische axioma's. Nee, feministische economen stellen meer en meer de axioma's zelf ter discussie. Deze conferentie, de eerste op dit terrein, beoogde behalve een inventarisatie en presentatie van feministisch onderzoek en de ontwikkeling van nieuwe ideeën, ook via discussie met de gevestigde wetenschap het belang van feministische economie aan te tonen. De organisatie koos voor de titel *Out of the margin* omdat feministische economen weliswaar beseffen dat ze zich in de marge van de economische wetenschap bevinden, maar zich daar niet bij neer willen leggen.

De plenaire sessies en workshops die ik heb bijgewoond, beantwoordden in meer en mindere mate aan het gestelde doel. De plenaire lezingen van Sandra Harding en Julie Nelson bijvoorbeeld handelden over objectiviteit in de wetenschap. Deze lezingen vertrokken vanuit een feministisch-filosofische invalshoek en alleen Nelson legde een directe link met economie. Harding bepleitte een modernisering en versterking van het objectiviteitsbegrip in de wetenschap in het algemeen en wees een middenweg tussen objectiviteit en relativisme af. Zo'n objectiviteitsmaximalisatie zou volgens Harding wel varen bij het gebruik van de *feministic standpoint theory*. Teneinde met een kritische blik te kunnen kijken naar de belangen en waarden die ten grondslag liggen aan de dominante concepten, moet het (onderzoeks)denken starten buiten de conceptuele schema's en buiten de activiteiten die

die schema's genereren. Met andere woorden, men moet het onderzoek starten vanuit de marginalen, de minder machtigen. Van daaruit kan de rest van de sociale orde op micro- en macroniveau worden verklaard. Hiermee is niet gezegd dat de onderzoekproblemen moeten worden gedefinieerd in de termen waarin marginalen hun problemen percipiëren. En hiermee is evenmin gezegd dat de enige waarheid wordt beschreven, maar wel een wereld die minder vertekend zal zijn, aldus Harding.

Nelson problematiseerde het begrip objectiviteit en pleitte voor een verrijking ervan. Feministen hebben de 'gendered' aard van het objectiviteits/subjectiviteitsdualisme blootgelegd en daarmee is het, volgens Nelson, mogelijk geworden de onlosmakelijke andere kant van het verhaal in de theorie te betrekken. Het dominante, 'masculiene' begrip afstand zou in dat geval plaats moeten inruimen voor het 'feminiene' begrip betrokkenheid. Het economisch handelen kan dan gezien worden als een interactie van mensen met de wereld waarin ze leven en ook als de wording en organisatie van de processen die het menselijk leven bepalen. Activiteiten die traditioneel aan vrouwen worden toegeschreven (en vervolgens genegeerd), zoals zorg voor kinderen, komen dan in het hart van de discipline te staan.

Daarnaast uitte Nelson kritiek op de dominante methoden van statistiek en wiskunde. Deze 'masculiene' onderzoeksmethoden schieten ernstig te kort voor een beschrijving van de werkelijkheid. Ze behoeven een aanvulling met sociologische onderzoeksmethoden zoals case-studies en open-vragen-enquêtes. Economen moeten ook weer zelf data verzamelen. Een gebruik van sociologische en psychologische inzichten zou verder de onderwerpen van economisch onderzoek kunnen verbreden. Als voorbeeld noemde Nelson onderzoek naar 'verwachtingen' van mensen. Vooralsnog hebben economen dit wiskundig benaderd en niet naar sociale en psychologische invloeden gekeken. Voor een begrip van de economische werkelijkheid achtte zij genoemde aanvullingen essentieel.

Solomon Polachek hield een verhandeling over de geschiktheid van een variant van de neoklassieke theorie, de *human-capital*-theorie, voor het verklaren van de structurele loonverschillen tussen

mannen en vrouwen die betaalde arbeid verrichten. Zijn verhaal was niet nieuw (zijn onderzoek dateert uit de jaren zeventig), maar interessant in dit kader omdat hij een van de eerste economen was die seks als verklarende variabele in de economische modellen opnamen. Zijn onderzoek (en dat van andere *human-capital*-theoretici) hebben onder meer aangetoond dat mannen en vrouwen verschillen in arbeidsmarktgedrag en dat dat gedrag vergaande consequenties heeft voor de arbeidsposities die mannen en vrouwen innemen. Onderbreking van de loopbaan van vrouwen vanwege huwelijk en de zorg voor kinderen resulteert in een verlies van *human capital* (verworven ervaring en kennis) en dat leidt vervolgens tot een lagere beloning bij terugkeer in een baan. Zijn betoog bleef evenwel, ondanks het expliciet opnemen van het arbeidsmarktgedrag van vrouwen, binnen het raamwerk van de gevestigde economische theorie: het gedrag van vrouwen blijft een afwijking van 'normaal' gedrag en volledige arbeidsparticipatie blijft de norm.

Ook in de workshops was niet altijd duidelijk of men rapporteerde/filosoferde over feministisch-economisch onderzoek of over economisch onderzoek met vrouwen als onderwerp. In de workshop rond zorg was dit wel duidelijk, daar was de eerste variant aan de orde. Allereerst werd ingegaan op de tekortkomingen van de neoklassieke theorie om zorg als een economisch principe te benaderen. Vervolgens werd verhaald over de gevolgen van het weglaten van zorg uit de theorie voor de huidige werkelijkheid van vrouwen in Oost-Europa. Tenslotte kwam de vraag aan bod hoe zorg een plaats in de theorie zou kunnen krijgen. De discussie met de zaal handelde over de (schijn)tegenstelling produktie versus reproductie en het probleem van de waardering van zorg, maar verzandde in het herverdelingsvraagstuk: hoe bereiken we dat ook mannen gaan zorgen?

In de verder door mij bijgewoonde workshops 'Human capital, discriminatie en macht' en 'Economics and the empowerment of women' werden voornamelijk op empirisch onderzoek gebaseerde resultaten weergegeven. Daarbij was gebruik gemaakt van de gangbare theorieën om de arbeidsposities van vrouwen weer te geven, maar dat leverde mijns inziens geen theoretische verdieping op.

Op de 'Ideas Exchange Market' gehouden in Paradiso, liep de discussie tussen Marga Bruyn-Hundt en Arnold Heertje uit op een welles-nietes-verhaal over de al dan niet vermeende seksneutraaliteit van de neoklassieke theorie. Dit geeft het dilemma van dit congres goed weer. Op het eerste congres van feministische economie werd vaak gerefereerd aan de tekortkomingen van de dominante theorie om de werkelijkheid in kaart te brengen of te verklaren en de noodzaak om daar veranderingen in aan te brengen. Omdat degenen die dat (nog) niet erkennen nauwelijks aanwezig waren, bleef het een beetje preken voor eigen parochie en was er niet echt sprake van een debat.

Overigens waren de deelnemers aan het congres lang niet allemaal economen. Zelf onderzoekster in de sociale wetenschappen herkende ik veel sociologen, arbeid- en organisatiepsychologen en vakbondsvrouwen, die werkzaam zijn in het veld van de arbeidsmarkt voor mannen en vrouwen. Dat maakte het congres niet alleen internationaal, maar ook interdisciplinair.

Hoe nu de tekortkomingen van de theorie overwonnen kunnen worden, is nog geen uitgemaakte zaak. Verdere uitwisseling van ideeën en samenwerking tussen onderzoekers naar aanleiding van dit congres is nodig om de feministische economie een stap verder te brengen.

Mieke de Vos

Vrouwen in de oudheid: moderne overvloed

Miniconferentie Vrouwenstudies en de klassieke Oudheid

Amsterdam, 31 augustus 1993

Women in antiquity Conference

Oxford, 1-4 september 1993

Wie zich bezighoudt met de geschiedenis van vrouwen in de oudheid heeft vaak het gevoel tot een kleine club van dames met een excentriek specialisme te behoren. Traditionele classici en oudhistorici gaan er zonder meer van uit dat er te weinig

bronnenmateriaal is om het leven van vrouwen te onderzoeken. Beoefenaars van vrouwengeschiedenis en -studies, doorgaans gespecialiseerd in de moderne tijd, delen deze opinie dikwijls.

Er is echter materiaal genoeg over vrouwen in de oudheid. Ik vraag me vaak af hoe zoveel geleerden erin slagen daar compleet overheen te lezen, hoe zoveel historici het bestaan van de talloze beelden, portretbustes en afbeeldingen van vrouwen in de toch zeer gewaardeerde antieke kunst niet schijnen te kennen. Er is in ieder geval materiaal genoeg om een uitgebreide conferentie over vrouwen in de oudheid te houden. Het viel me op dat de congressen van St. Hilda's College en het Belle van Zuylen Instituut erin geslaagd waren kleine groepjes in Harris Tweeds gestoken heren te trekken, die zich door hun uniform en ondeskundige bijdragen aan de discussies kenmerkten als classici. Hun aanwezigheid reflecteert een stijging van de status van vrouwengeschiedenis in deze traditionele wereld. Hier hield de interdisciplinariteit echter op; het publiek bestond verder uit vrouwelijke oudhistorici en archeologen.

De aanleidingen voor de congressen waren niet van vakinhoudelijke aard. St. Hilda's, binnenkort Oxfords laatste Women's College, vierde in 1993 zijn honderdjarig bestaan en organiseerde daarom een aantal conferenties op het gebied van vrouwengeschiedenis. Het Belle van Zuylen Instituut benutte de aanwezigheid van enkele prominenten op het gebied van vrouwen in de oudheid in Engeland om een middag over dat thema te organiseren.

Het was een merkwaardige bijeenkomst op 31 augustus in het Amsterdamse Bungehuis. Alles wat mis kon gaan ging mis. Een verbouwing zorgde voor een oorverdovend lawaai in de zaal. Een van de spreeksters, Marilyn Arthur, was niet komen opdagen en had om het goed te maken een kopie van haar nieuwste artikel opgestuurd. In Oxford bleek dat dit een adequate vervanging was, omdat zij er daar haast onverstaanbaar een samenvatting van voorlas. Haar afwezigheid werd in Amsterdam opgevangen met een extra lange lunchpauze, zodat de aanwezigen na een in het getimmer verloren gegane lezing van Sarah Pomeroy, auteur van het bekende *Goddesses, wives, whores and slaves*, vijf

kwartier moesten rondhangen. Daarna volgden twee lezingen over weduwen in de Romeinse keizertijd en de vroeg-christelijke periode voor een sterk uitgedund publiek. Een discussie wilde niet meer van de grond komen, zodat het geheel een uiterst onbevredigend gevoel achterliet.

Vergeleken hiermee was het congres in St. Hilda's een intellectuele explosie. Zo'n honderd specialistes uit heel Europa, de Verenigde Staten en Australië waren vier dagen lang bijeen om naar elkaars werk te luisteren en te discussiëren in een prachtige omgeving en tijdens overvloedige maaltijden. Op de eerste september werd het congres geopend met een borrel op het gazon met uitzicht over de rivier de Cherwell. De torens van Oxford lichtten op in de avondzon en toeristen punterden onhandig langs in hun bootjes. De volgende dagen maakte geen van de congresgangsters een vakantie van hun bezoek; de hele groep was bij iedere lezing present en er werd na afloop steeds hartstochtelijk gedebatteerd.

Inzet van het debat was steeds: hoe kan een integrale, overtuigende geschiedenis van vrouwen in de oudheid geschreven worden? Hoe moeten de bronnen benaderd worden, welke bronnen zijn geschikt, hoe kan hun representativiteit vastgesteld worden? Op de openingsavond gaf Beryl Rawson, hoogleraar Romeinse geschiedenis aan de universiteit van Sydney, een lezing over de huidige stand van zaken in het onderzoek en de vele, vele lacunes die nog moeten worden gevuld. Rawson pleit ervoor de antieke wereld te bekijken vanuit de optiek van een vrouw uit de oudheid. Hoe zag zij de stad? Wat had de stad haar te bieden? En de staat? Maar al te vaak wordt onze blik op antieke vrouwen versluierd door de beeldvorming van de negentiende eeuw: de zoetige schilderijen vol kwijnende vrouwenfiguren van Sir Alma Tadema, Davids afbeeldingen van vrouwen als blankarmige, geëmotioneerde wezens, altijd een kop kleiner dan hun man, of de decadente en broze Cleopatra's uit de literatuur. In de oudheid werden vrouwen als serieuze personen afgebeeld. Steden richtten monumenten op voor vrouwelijke weldoeners, de straten stonden vol beelden van waardige mannen en vrouwen uit de heersende families. Keizers en steden lieten munten slaan met de afbeeldingen van belangrijke

vrouwen. Zij kregen hun eigen graftombes en bij begrafenissen in Rome werden de portretten van alle vrouwelijke en mannelijke voorouders van de overledene meegedragen. Welk effect had deze beeldcultuur op vrouwen, mannen en hun mentaliteit?

Rawson wil archeologie een grotere plaats geven in het onderzoek. Zij stelt ook dat historici meer aandacht moeten krijgen voor regionale verscheidenheid. Tot nu toe worden vooral het leven en de politiek in het klassieke Athene (dat wil zeggen het Athene van de vijfde en vierde eeuw v.Chr.) en Rome bestudeerd, terwijl het bestaan in deze steden waarschijnlijk sterk afweek van dat op het platteland en in kleinere plaatsen. Hetzelfde geldt voor de nadruk die in het huidige onderzoek ligt op de maatschappelijke elites: ook die zijn weinig representatief voor de bevolking als geheel. Rawson pleitte ook voor meer aandacht voor mentaliteitsgeschiedenis, want dat is wat betreft de oudheid een nog nauwelijks ontgonnen onderzoeks-terrein.

De vraag is natuurlijk: hoe doe je dat? In de loop van de conferentie werd een deel van die vraag beantwoord. In de eerste plaats moeten de klassieke geschiedenis en literatuur nageplozen worden op teksten over vrouwen. Uit lezingen van Helen Foley over Penelope als vrouwelijke protagonist in het werk van Homerus en van Froma Zeitlin over Hesiodus' versie van de Pandoramythe blijkt dat antieke literatoren intensief over de verhoudingen tussen de seksen en de 'juiste' plaats voor vrouwen in de maatschappij hebben nagedacht. Zelfs de meest bekende antieke teksten leveren nieuw materiaal over vrouwen op als ze met een door vrouwenstudies aangescherpte blik worden herlezen. Susan Braund deconstrueerde een van de satires van de Romeinse dichter Juvenalis. Dit zou de enige tekst zijn van deze dichter waarin een vrouw aan het woord wordt gelaten en wel om een groep mannen uit te schelden. Braund demonstreerde dat de vrouw geen vrouw is, maar een alter ego van de dichter, en dat haar verschijning in de tekst tot doel heeft het onderwerp van de satire, een aanval op passieve homoseksuele mannen, kracht bij te zetten. De vrouw jaagt de mannen weg met haar gekijf, dus zijn het geen echte mannen. Geen

tekst over een vrouw dus, wel een prachtige bron van visies op mannelijkheid, vrouwelijkheid en seksuele moraal.

Een aanzet tot regionale geschiedschrijving kwam van Elaine Fantham, hoogleraar in Princeton, die een groep vrouwen uit de elite van Romeins Noord-Afrika in de tweede eeuw onderzocht. Deze vrouwen hadden zo'n belangrijke plaats in hun gemeenschap dat een van hen alle conventies kon negeren en met een veel jongere man trouwde.

De tweede voorwaarde voor een complete en evenwichtige geschiedschrijving van vrouwen uit de oudheid is een grondige bestudering van de archeologische bronnen. Uit lezingen van Lisa Nixon en Natalie Kampen werd duidelijk dat ook hier nog een grote hoeveelheid materiaal ligt te wachten. Nixon bestudeerde de cultus van de godin Demeter, een vruchtbaarheidsgodin die vooral door vrouwen werd vereerd. Deze cultus was een van de zogeheten mysteriegodsdiensten uit de oudheid, waarover de ingewijden niet mochten praten en die daarom tot op de dag van vandaag een mysterie zijn. Niemand kwam echter op het idee van Nixon, om alle resten van tempels en offergaven te bestuderen. Bij de Demetertempels werden bizarre beeldjes van vrouwengestalten gevonden. Ze zijn slechts enkele centimeters hoog en geven een vrouwenlichaam zonder hoofd weer. Het gezicht is getekend op de plaats van de borsten en de buik. Er werden biggen geofferd aan de godin en dat is een ongebruikelijk offerdier. Verder werden er bij de Demetercultus kruiden en planten gebruikt die ook als anticonceptiva en middel tegen menstruatiepijn bekend stonden. Op grond van deze bevindingen meent Nixon een vrouwelijke tegencultuur op het spoor gekomen te zijn. Nixons onderzoek verkeert helaas nog in het beginstadium. Haar conclusie leek mij interessant, maar voorbarig. Kampen vond bij een kleine rondgang door het Vaticaanse Museum een aantal voorbeelden van 'cross-dressing' in de oudheid: beelden van de held Heracles in vrouwenkleren. Hij wordt daarbij geflankeerd door koningin Omphale, een vrouw in wapenrusting. Volgens de mythe was Heracles tien jaar lang de slaaf van Omphale en dwong zij hem met haar van kleding te ruilen. De kunstenaars namen revanche op

de mythe door de dominante Omphale ondanks haar zwaard en schild als een vrouwelijke vrouw af te beelden. Heracles, de man in vrouwenkleren, verliest echter ook zijn mannelijkheid in hun representatie. Een man werd vrouwelijk door verlies van status, een vrouw bleef een vrouw, wat er ook gebeurde.

De conferentie in St. Hilda stemt optimistisch over de geschiedschrijving van vrouwen uit de oudheid. Een veelomvattend overzichtswerk is nog ver weg, maar het lijkt niet langer onmogelijk dat het er ooit zal komen. Natuurlijk kampt deze tak van vrouwengeschiedenis met een tekort aan bronnen, maar vergeleken met wat men ooit dacht dat er aan materiaal bestond is een overvloed aan bronnen opgegraven. In ieder geval is er een overvloed aan capabele en gedreven onderzoeksters. Het grootste probleem vormt het gebrek aan bekendheid, waardering, prestige en geld. Het zou mooi zijn als er binnen vrouwenstudies meer belangstelling zou komen voor de oudheid, de periode die maatgevend is geweest voor het denken over sekse van het vroege christendom tot ver in de negentiende eeuw.

Anna Aalten

Landelijk Congres Vrouwen/Genderstudies
Verslag van het eerste landelijk congres vrouwen/genderstudies, georganiseerd door het SISWO, het Nederlands Genootschap voor Vrouwenstudies en de Werkgemeenschap Vrouwenstudies en Emancipatie Onderzoek

Amsterdam, 28-29 oktober 1993

In de jaren tachtig hadden we de zomer- en winteruniversiteiten vrouwenstudies, grote landelijke bijeenkomsten waar iedereen die iets met vrouwenstudies deed haar werk en ideeën kon presenteren. Docenten en studenten vrouwenstudies ontmoetten elkaar, maar ook de vrouwen uit het zogenaamde werkveld. Allerlei verschillende vrouwenorganisaties en -actiegroepen waren aanwezig. Iedereen kon binnenlopen om een paper te presenteren, een rol-

lenspel te beginnen of een discussie op touw te zetten. Alle bijeenkomsten waren open, inschrijfgeld werd niet gevraagd. De organisatie van die bijeenkomsten was in handen van een coördinator die daarvoor werd betaald met wat geld uit her en der bijeengegaaarde subsidies en die werd bijgestaan door een grote schare vrijwilligsters. Na de laatste zomeruniversiteit in Groningen in 1987 werd duidelijk dat deze organisatievorm zijn tijd had gehad; het ontbrak aan fondsen en vooral aan vrijwilligsters met de benodigde hoeveelheid tijd.

Niet alleen in die zin was het eerste grote, landelijke en interdisciplinaire congres Vrouwen/Genderstudies een logisch vervolg op de zomer- en winteruniversiteiten van toen. De professionele congresorganisatie, het SISWO, inschrijfgelden van f 145,- tot f 180,-, themacommissies die beoordeelden of ingediende papervoorstellen konden worden geaccepteerd en een van tevoren vastgesteld maximum aantal congrespapers maakten duidelijk dat het hier ging om een echt congres zoals dat past in de jaren negentig. Ook in vrouwenstudies slaat de professionalisering toe. Het karakter van dit congres was, om in de woorden van de congresorganisatie te blijven: 'een wetenschappelijke "markt", waarop onderzoekers de resultaten van recent onderzoek presenteren en discussiëren met vakgenoten en collega's uit andere disciplines'. Getuige het gebruik van zowel vrouwen- als genderstudies in de titel, met dat geheimzinnige, voor velerlei uitleg vatbare schuine streepje ertussen, stelde men zich open voor bijdragen uit verschillende theoretische hoeken, met als doel onder meer het opmaken van de balans: 'een inventarisatie en strategische verkenning van vrouwen/genderstudies in Nederland'.

Met die inventarisatie en het interdisciplinaire karakter dreigde het al vóór het congres mis te gaan. Vanuit verschillende disciplines met een indrukwekkende traditie op het gebied van vrouwenstudiesonderzoek en -onderwijs, zoals letteren en culturele antropologie, werd begin dit jaar geprotesteerd tegen de teksten in de *call for papers* die een uitleg moesten vormen bij de drie congres thema's, 'Generaties en overdracht', 'Macht en marginaliteit' en 'Materie en constructie'. Hoewel deze drie thema's op zichzelf voldoende ruimte boden

aan onderzoek vanuit verschillende disciplines, wekten de begeleidende teksten de indruk dat men vooral geïnteresseerd was in sociologisch en politologisch getint onderzoek. Naar alle waarschijnlijkheid speelde de samenstelling van de themacommissies de congresorganisatie hier parten. Het programmaboek met samenvattingen, dat voorafgaand aan het congres verscheen, doet de bestaande diversiteit echter minder onrecht dan aanvankelijk werd gevreesd.

Tijdens de officiële opening door voormalig staatssecretaris mevrouw Ginjaar-Maas vielen voor het eerst de woorden die in de loop van dit congres in alle toonaarden en varianten zouden worden herhaald: vrouwen/genderstudies zijn volwassen geworden. Bij de uitreiking van de Kenau Simonsdochter Hasselaarsprijs aan Petra Brocke, waarmee congresvoorzitter Jeanne de Bruijn twee dagen later afsloot, werd duidelijk tot welke onverwachte situaties dit proces van volwassenwording ook kan leiden. De Kenau Simonsdochter Hasselaarsprijs, een bedrag van 1500 gulden en publikatie van het paper, was bedoeld voor de beste congresbijdrage van een auteur die ten tijde van het congres nog studeerde of korter dan twee jaar geleden was afgestudeerd. Van de in totaal tachtig paperschrijfters bleken er echter slechts vijf te voldoen aan deze kwalificatie van 'jonge' wetenschapper. De overige vijfenzeventig liepen kennelijk al wat langer mee in het wetenschapsbedrijf.

Margo Brouns ging in haar openingslezing eveneens in op de groeiende volwassenheid van vrouwenstudies en zij liet zien dat dit proces zich voltrekt onder specifiek Nederlandse omstandigheden. Aan het begin van haar verhaal stelde Brouns de vraag of het beeld van de nomade – momenteel populair in de vrouwenpers – voor vrouwenstudies aantrekkelijke perspectieven biedt. Immers, de nomade kan kritiek leveren op bestaande misstanden en weer vertrekken vóórdat zij kan worden ingekapseld. En inkapseling, dat was nu juist waar wij in de jaren zeventig en tachtig zo bevreesd voor waren. Vervolgens schetste Brouns de ontwikkeling van vrouwenstudies in Nederland, gekenmerkt door een universitaire traditie waarin alles kan en niets moet. Zij illustreerde dit onder andere aan de hand van de titel van het congres waarin duidelijk

ruimte was voor verschillende theoretische posities. Eveneens specifiek voor vrouwenstudies in Nederland zijn de aanwezigheid van een overheid die nadrukkelijk aanwezig is met een ruim subsidiebeleid, en de sterke inhoudelijke oriëntering op het buitenland. Brouns constateerde dat vrouwenstudies in Nederland mede als gevolg van die internationale oriëntering een zeer pluriform karakter heeft en bovendien aardig geïntegreerd is in het wetenschappelijk bedrijf. Zij waarschuwde daarbij wel voor twee reële gevaren die hiervan het gevolg kunnen zijn. In de eerste plaats kan een sterke internationale oriëntering ertoe leiden dat waardevolle inzichten uit eigen land worden verwaarloosd. Ten tweede is er het gevaar van een groeiende hiërarchisering binnen vrouwenstudies waarbij alleen machtsposities tellen en discussie tussen vakgenoten verloren dreigt te gaan. En het gevaar van inkapseling? Dat kan alleen worden bestreden door middel van een voortdurende reflectie op de eigen praktijken en op de omgeving waarin men werkt; niet als nomade, maar als feministe en wetenschapper.

Na afloop van Brouns' lezing verspreidden de ongeveer driehonderd congresgangers zich over de verschillende zaaltjes waar Christien Brinkgreve, Jenny Goldschmidt en Maaïke Meijer hun inleidingen op de drie centrale thema's presenteerden. Omdat ook ik mij niet kan opsplitsen beperk ik mij in het vervolg van dit verslag tot die bijeenkomsten waarbij ik aanwezig was.

Maaïke Meijer verwoordde in 'De tekst als daad, reflecties over de materialiteit van representaties', de inleiding op het thema 'Materie en constructie', haar ongemak met het denken in dichotomieën. Aan de hand van een sprekend voorbeeld waarin werkhandschoenen en te zware zakken cement de hoofdrol speelden stelde zij dat de materiële wereld een vorm krijgt die de beelden van haar vormgevende subjecten weerspiegelt. Omdat de bouwwereld lijdt aan de megalomanie van mannelijke zelfoverschatting, is een standaardzak cement eigenlijk voor iedereen te zwaar; het gevolg is rugklachten bij bouwvakkers, géén aanpassing van de cementzak. Niets is materieel wat niet eerst als taal en representatie circuleert; hierbij vervalt de vraag naar de verhouding tussen

taal en werkelijkheid. Referent Annemarie Mol koos ervoor om de inleiding van Meijer aan te vullen met een betoog over de betekenis van een röntgenfoto. Uit haar verhaal werd duidelijk dat sekse op vele verschillende manieren kan worden gerepresenteerd; het gaat erom te kijken naar de verschillen in die representaties en naar de wijze waarop betekenissen transformeren.

Het grootste deel van het congres was ingeruimd voor in totaal veertig sessies waar papers werden gepresenteerd. Door de strakke programmering (niet meer dan twee papers per sessie, presentaties van ten hoogste een kwartier en een kort commentaar van een referent) was er steeds voldoende ruimte voor discussie. In de sessies die ik bijwoonde werd hiervan volop gebruik gemaakt en was het peil van de discussies over het algemeen hoog. In een sessie binnen het thema 'Macht en marginaliteit' werd gesproken over individuele macht- en onmachtstrategieën van vrouwen in relatie tot de strijd voor een meer algemene positieverbetering. Bij 'Materie en constructie' waren papers over voedingsvoorlichting en over de seksespecifieke constructie van psychische problemen aanleiding tot een gedachtenwisseling over de wenselijkheid van sekseneutrale standaarden. In andere sessies werd uitvoerig ingegaan op het gebruik van de concepten 'sekse' en 'gender' en stond de houdbaarheid van het onderscheid tussen beide begrippen ter discussie.

De tweede dag van het congres werd afgesloten met een forum waar zou worden gedebatteerd over 'de actuele en gewenste verhouding tussen wetenschap, vrouwenbewegingen en beleid'. Renée Hoogland opende de discussie met een pleidooi voor meer erkenning van vrouwenstudies als wetenschappelijke praktijk, waar men zich weliswaar bedient van een voor buitenstaanders niet altijd begrijpelijk eigen jargon, maar die daarom nog niet kan worden beschouwd als politiek vrijblijvend. Theorievorming en fundamenteel onderzoek kunnen minstens zo politiek geëngageerd zijn als toegepast onderzoek en jargon is nu eenmaal een gevolg van ontwikkeling. Zo legde Hoogland op elegante wijze haar eigen versie van het idee dat vrouwenstudies volwassen is geworden aan de congresgangers voor. Karin Adelmund, vice-voorzitter van

het FNV, mocht kennelijk in haar eentje de stem van de vrouwenbewegingen en het beleid laten horen, hetgeen later tijdens de discussie leidde tot een wat onfris heen en weer gepraat over de aantrekkelijkheid van de vakbeweging versus die van de wetenschap. Jeanne de Bruijn deed haar best om de partijen met elkaar te verzoenen door keer op keer te benadrukken dat ook fundamenteel wetenschappelijk onderzoek uiteindelijk maatschappelijk nut kan hebben. Het is jammer dat men bij congressen de behoefte aan een plenaire afsluiting vaak meent te kunnen bevredigen met zoiets als een forum. Het eerste landelijke congres Vrouwen/genderstudies werd met dit forum niet gediend; dat we de middag toch niet geheel als verloren konden beschouwen was te danken aan het prachtige optreden van Mathilde Santing.

In plaats van een forum had de organisatie er beter aan gedaan aan het eind van het congres ruimte te creëren voor een eerste poging om datgene te doen waar het uiteindelijk allemaal om begon: het opmaken van de balans. Nu vertrokken de congresgangers met het onbevredigde gevoel dat er van een inventarisatie, een inhoudelijke 'state of the art' weinig terechtgekomen was. Mijn eigen indruk uit de sessies die ik bijwoonde en de handvol papers die ik las is dat zo'n poging zeker niet tot mislukken gedoemd zou zijn. Ondanks de enorme variëteit in onderwerpen en de vele verschillende theoretische invalshoeken tekenden zich binnen vrouwenstudies in Nederland wel degelijk gemeenschappelijke lijnen af. De pluriformiteit viert inderdaad hoogtij, maar duidelijk is dat het (de)constructiedenken binnen nagenoeg alle disciplines grote invloed heeft. Verder wordt er, naar goed Nederlands gebruik, weinig getheoretiseerd om de theorie alleen, maar wordt voortdurend geprobeerd theoretische begrippen toe te passen in empirisch onderzoek en tekstanalyses. En tenslotte kenmerkt het meeste onderzoek zich door een zekere mate van interdisciplinariteit; ook als het onderzoek zich afspeelt binnen de eigen discipline worden vaak begrippen 'geleend' van andere disciplines of inzichten toegepast die van buiten komen. Op het congres leverde die interdisciplinariteit af en toe moeizame discussies op met allerlei spraakverwarringen, maar het stimuleerde ook en

zorgde regelmatig voor 'eye-openers'. Het is te hopen dat deze verworvenheden terug te vinden zullen zijn in de selectie uit de papers die te zijner tijd zal worden gepubliceerd. Ik zie daarbij uit naar de inleiding op deze bundeling waar, naar ik aanneem, de verwachte inhoudelijke balans van vrouwen/genderstudies in Nederland wèl zal worden opgemaakt.

Recensies

Liesbet van Zoonen

Video Playtime: the gendering of a leisure technology

Ann Gray

Londen/New York (Routledge) 1992

269 blz., ong. f 35,-

Zo'n vier jaar geleden kocht ik een videorecorder. Toen het apparaat thuisbezorgd werd, verbood ik mijn toen gloednieuwe verloofde er met zijn vingers aan te zitten totdat ik zelf precies had uitgevonden hoe alles werkte. Ik herinnerde me een artikel van Ann Gray over het gebruik van videorecorders in verschillende soorten huishoudens¹ waaruit bleek dat ook deze technologie in de regel door mannen wordt geannexeerd en dat vrouwen vaak weinig ruimte krijgen of moeite doen om zich het apparaat eigen te maken. Ik herkende in de verhalen van Gray's respondenten mijn eigen technologische luiheid en dwong mezelf als eerste de video onder controle te krijgen, wetende dat het er anders nog maar moeilijk van zou komen. Inmiddels ben ik een competente en blijde videogebruiker.

Het artikel van Gray maakte destijds ook om andere redenen indruk op me. De gesprekken met vrouwen uit de omgeving van Birmingham onthulden dat ogenschijnlijk neutrale 'amusementstechnologieën' zoals de televisie en de videorecorder een duidelijk seksespecifiek karakter hebben. Gray kwam daar achter door haar respondenten te vragen om verschillende taken en technologieën in het gezin te voorzien van kleurcodes; roze voor taken en technologieën die tot het eigen domein behoorden, blauw voor die van de echtgenoot. Met die inventieve methode slaagde ze erin onzichtbare vanzelfsprekendheden van het gezinsleven boven water te krijgen. De afstandsbediening bleek diepblauw, de 'play'- en 'rewind'-knoppen van de video waren een soort lila, maar de timer was opnieuw diepblauw.

Gray stelde tevens in navolging van Morley²

vast dat vrouwen in traditionele gezinsverhoudingen een afstandelijke verhouding tot de tv en video hebben. Deze apparaten zijn er voornamelijk voor man en kinderen; vrouwen kijken meestal alleen voor de gezelligheid mee. De eigen voorkeuren van de vrouwen uit Gray's onderzoek gingen uit naar romantische genres zoals soaps die de gezinsleden met spot en soms afschuw vervulden. Een kleine groep onder Gray's respondenten gebruikte de video daarom om hun favoriete series op te nemen en deze later in gezelschap van vriendinnen en buurvrouwen te bekijken. Gray concludeert dat videogebruik een vrouwencultuur kan construeren waarin het persoonlijk leven van de kijksters, de tv-karakters, alledaagse problemen en roddel belangrijke onderdelen vormen.

Dergelijke inzichten behoren inmiddels tot de doorsnee kennis uit de feministische mediastudies,³ maar destijds waren dit soort resultaten nog vrij nieuw en was de hardnekkigheid waarmee seksverhoudingen ook in de 'onschuldige' praktijken rond tv en video bleken door te dringen op zijn minst verrassend. Gray's artikel is in later onderzoek veelvuldig geciteerd, en het boek dat onlangs als eindresultaat van haar onderzoek is gepubliceerd, werd dan ook met gespannen verwachtingen tegemoet gezien.

Gray probeert met haar onderzoek veel verschillende vragen over seksspecifiek gebruik en interpretatie van de video te beantwoorden. Deze variëteit verbindt Gray in haar onderzoek met verschillende tradities, zoals studies naar de sociale constructie van technologieën, onderzoek naar de betekenis van populaire cultuur in het dagelijks leven. Met haar methode heeft Gray 'ethnografische intenties' (p. 32), in de zin dat ze zo veel mogelijk probeert aan te sluiten bij de manier waarop vrouwen zelf betekenis geven aan de videorecorder. Ze laat de dertig vrouwen waarmee ze diepte-interviews heeft gehouden in het boek dan ook uitgebreid aan het woord. Dat levert een helder maar geen nieuw inzicht op in de wijze waarop in traditionele gezinsverbanden (man heeft fulltime baan, vrouw is huisvrouw of heeft een parttime baan) de huiselijke taken verdeeld zijn. Vrije tijd is daarin voor de meeste vrouwen niet af te bakenen en een onbekend gegeven. De videorecorder als vrijetijds-

medium is dan ook compleet ingebed in de voortdurende onderhandelingen die vrouwen aangaan met hun omgeving en zichzelf over hun tijdsbesteding. Bij sommige vrouwen is bijvoorbeeld sprake van een 'calculated ignorance' ten opzichte van de videorecorder, omdat ze geen nieuwe taken erbij willen hebben: 'Nee, dat ga ik niet proberen. Ik heb een keer geleerd een stekker te maken en nu kan ik dus altijd de stekkers maken.' (p. 168) Alleen vrouwen die economisch onafhankelijk zijn, blijken minder moeite hebben om tijd voor zichzelf te claimen binnen hun gezin. Zij kunnen verwijzen naar 'echt werk' om hun aanspraak op vrije tijd te legitimeren en kennen bovendien een duidelijke scheiding tussen hun werk en hun huis.

Het probleem van deze resultaten en de talloze andere die ik hier niet kan behandelen, is dat ze uiteindelijk niet in een coherent raamwerk worden geplaatst. In haar conclusie probeert Gray de materiële verhoudingen (met name de taakverdeling) in huishouden in verband te brengen met de culturele verhoudingen. Ze beschrijft daarin opnieuw hoe de verantwoordelijkheid die vrouwen hebben en voelen voor hun huishouden en hun gezin een ongecompliceerde verhouding tot vrije tijd en tot het gebruik van amusementstechnologieën in de weg staat. Ze blijft daarbij heel beschrijvend en verwijst naar vooral oud werk van Chodorow (1978) en Barrett (1980) om de resultaten te interpreteren. Als lezer blijf je daardoor na afloop met de vraag zitten wat nu eigenlijk de portee van Gray's verhaal is. In Gray's boek ontbreekt een theorie over gender (iets waar overige onderzoeken op dit terrein overigens ook onder lijden).⁴ Gray zegt met name geïnteresseerd te zijn in het videogebruik van vrouwen, maar waarom dat interessant zou zijn blijft onduidelijk. Het boek wordt daardoor te veel een verzameling van antwoorden op losse vragen waarin de onderlinge samenhang ontbreekt. De waarde van het boek ligt dan ook vooral in het empirisch materiaal.

Uit Gray's verslag en interviewvragen blijkt dat ze plezier heeft gehad in de gesprekken met haar respondenten. Ze toont zich ook een ware feministische etnograaf door de vrouwen uitgebreid aan het woord te laten en wat ze zeggen met respect te behandelen. Daarmee sluipt echter ook enige vrij-

blijvendheid in het onderzoek. Na vele citaten begon ik sterk te verlangen naar een interpretatieve ingreep van de schrijfster. Hoe moeten we al dit materiaal begrijpen? Veel feministische etnografen worstelen met het evenwicht tussen de eigen betekenissen van de respondenten en de interpretaties van de onderzoekster. Morley⁵ heeft dat ooit 'the burden of authorship' genoemd waaraan je niet kunt ontsnappen. De alledaagse belevingen van respondenten worden altijd gereconstrueerd middels de interpretatieve en narratieve activiteiten van de onderzoekster. Gray ontloopt haar auteurschap echter en laat daarmee de lezeres gefrustreerd achter: in alle door haar aangehaalde uitspraken wordt iets gezegd, maar wat precies?

Ook hier wrekt zich het gebrek aan theoretisch kader. Respondenten geven met hun uitspraken niet alleen iets weer van hun leven, maar bewerkstelligen ook iets; de taal als 'speech act'. Gray interpreteert de uitspraken van haar respondenten als weergave van hun ervaringen, maar problematiseert ze in het geheel niet. Met name in de gesprekken over technologische competentie laat ze daardoor enorme kansen liggen om de constructie van sekse-identiteiten te analyseren. Ze stelt vast dat vrouwen zich om verschillende redenen – waaronder de al genoemde 'calculated ignorance' – afzijdig houden van de videorecorder en bespreekt vervolgens de negatieve consequenties van die afzijdigheid. Vrouwen maken zich daarmee afhankelijk, zo stelt Gray. Sherry Turkle⁶ heeft ooit in een onderzoek naar het gebruik van computers een vergelijkbare terughoudendheid waargenomen. Zij verbond daaraan niet een negatieve conclusie – vrouwen blijven niet bij – maar suggereerde dat een afkeer van computertechnologie voor haar respondenten ook een positieve betekenis had in de zin dat ze daarmee een 'goede' vrouw werden. Vrouwen ontberen dus niet iets omdat ze op afstand van computertechnologie blijven, maar construeren daarmee een deel van hun sekse-identiteit. In Turkle's optiek is gender instabiel en onderhevig aan onafgebroken onderhandeling en verandering. Omdat Gray gender nergens ter discussie stelt, blijft onduidelijk of de ervaringen en uitspraken van haar respondenten misschien ook te interpreteren zijn vanuit de vraag of en hoe de omgang van

vrouwen met de video functioneert als onderdeel van de constructie van hun sekse-identiteit.

Uiteindelijk blijft een tamelijk vlakke beschrijving van het videogebruik van vrouwen over waarvan het meest interessante de herkenbare en soms onherkenbare, maar verrassende ervaringen van de respondenten zijn. Ik ben bijvoorbeeld gefascineerd door Susan, een 29-jarige getrouwde receptioniste in een kapperszaak. Susan huurt regelmatig horror-films en kijkt ze het liefst in haar eentje: 'Ik hou echt van die enge dingen met geesten en zo. Ik kan mezelf echt gek van angst maken.' (p. 148) Ik herken de frustratie van Shirley die geen tijd heeft om alles wat ze opgenomen heeft te bekijken en ik voel mee met Julie die door een klein bedieningsfoutje de favoriete tape van haar verloofde wiste. Voor wie geen genoeg kan krijgen van dat soort dagelijkse verhalen is *Video Playtime* een aanrader.

Noten

1. A. Gray, 'Behind closed doors: women and the video', in: G. Dyer en H. Baehr (red.), *Boxed In. Women and Television*. Londen (Pandora) 1987.
2. D. Morley, *Television, audiences and cultural power*. Londen (Routledge) 1992.
3. Zie het besprekingsartikel van Liesbet van Zoonen, 'Sekse en Populaire Cultuur', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 51, 13 (1992), nr. 3, pp. 386-397.
4. Ibidem.
5. Morley, *Television*.
6. S. Turkle, 'Computational reticence: why women fear the intimate machine', in: C. Kramarae (red.), *Technology and women's voices: keeping in touch*. Londen (Routledge) 1988.

Saskia Poldervaart
Over liberaal- en radicaal-feministische
geschiedschrijving

*Feminism and the women's movement.
Dynamics of change in social movement,
ideology and activism*

Barbara Ryan
New York/Londen (Routledge) 1992
203 blz., f 47,50

*Women in movement. Feminism and social
action*

Sheila Rowbotham
New York/Londen (Routledge) 1992
370 blz., f 28,50

In 1992 zijn er bij dezelfde uitgever twee boeken over de vrouwenbeweging verschenen die een geheel verschillend beeld van het feminisme als sociale beweging geven. Ryan behandelt de Amerikaanse vrouwenbeweging volgens de *resource-mobilization*-theorie. Centraal in deze benadering staat de wijze waarop een beweging ondersteuning voor haar doeleinden schept. Volgens dit uitgangspunt gaat het bij bestudering van sociale bewegingen om zichtbare structuren, om aantallen, om waarneembaarheid (bijvoorbeeld in de media). Een consequentie hiervan is dat ideeën en ideologische verschillen worden verwaarloosd, of, zoals bij Ryan, grotendeels worden ontkend. Tegelijkertijd levert Ryan kritiek op deze benadering omdat deze te veel gericht is op structuur en te weinig op ideologie en symbolische betekenissen. Laatstgenoemde elementen wil zij ook aandacht geven, maar hierdoor blijft zij in haar boek voortdurend hinken op twee gedachten. Enerzijds wil zij een lans breken voor het liberale feminisme, hetgeen nauw aansluit bij de *resource-mobilization*-theorie omdat dit feminisme volgens haar altijd de meerderheid van de participanten van de Amerikaanse vrouwenbeweging heeft gevormd. Anderzijds wil ze de ideologische ontwikkeling van de vrouwenbeweging aangeven. Dit laatste is echter juist met een benadering waarin het gaat om aantallen, niet goed mogelijk.

Met name haar eerste twee hoofdstukken over

'de eerste golf' zijn teleurstellend en leveren alleen de bekende clichébeelden op: van 'equal rights' naar 'suffrage'. Ideologische verschillen tussen feministen werden volgens haar niet bediscussieerd; deze kwamen pas na 1920 naar buiten en veroorzaakten dan ook het uiteenspatten van de vrouwenbeweging. Toch is er volgens haar ook nadien voortdurend sprake geweest van een vrouwenbeweging, namelijk van vrouwengroepen die werkten aan de verbetering van de rechtspositie van vrouwen. Het feminisme dat in de jaren zestig ontstond kon hierop voortbouwen. Ryan bekritiseert de opvatting dat de vrouwenbeweging voortkomt uit de sociale bewegingen van de jaren zestig, want deze kijkt ontkent volgens haar het vele basiswerk dat verricht is door de feministische activisten van vóór 1960. Hiermee suggereert ze echter dat *New Left* en de burgerrechtenbeweging wel plotseling uit de lucht zijn komen vallen. Bovendien komt ze later op dit standpunt terug door erop te wijzen dat de sociale bewegingen uit de jaren zestig het radicaal-feminisme hebben opgeleverd.

Haar antipathie tegen dit feminisme blijft niet verborgen. Geheel in lijn met de *resource-mobilization*-benadering maakt Ryan voor de jaren zeventig onderscheid tussen *mass-movement*-feminisme en *small-group*-feminisme. Volgens haar bestonden er tussen deze twee feminismes nauwelijks ideologische verschillen, maar werd dit door de *small-group*-feministen wel zo genoemd om zich van het andere feminisme te onderscheiden. Het is duidelijk dat Ryan het bestaan van deze verschillende typen feminisme (verschillen die volgens haar wel bestonden qua structuur, stijl, strategie en methoden – alsof deze los staan van ideologie) betreurt: waarom kozen vrouwen niet voor hun 'similar feminist foundation' (p. 41)? Het antwoord hierop blijft Ryan schuldig. Ze beperkt zich tot opmerkingen als 'in de kleine groepen waren vele leiders "so thoroughly left wing that for them feminism included socialism"' (p. 47). Omdat de *small-group*-feministen uit het jaren-zestig-activisme waren ontstaan, ging hun maatschappijkritiek vooraf aan hun geïnvolveerdheid met het feminisme. Hun feministische theorie diende niet om vrouwen te verbinden, maar leidde tot 'destructive distinctions'. Ryan spreekt zelfs over 'karaktermoord' van het radi-

caal-feminisme tegenover de feministische beweging (p. 62). Voor de jaren 1975-1982 onderscheidt Ryan politiek activisme (gericht op effectiviteit, op macht binnen het systeem, op compromissen sluiten) en discursief activisme (gericht op het stimuleren van feministische principes, op het willen leven volgens feministische waarden, op persoonlijke en culturele veranderingen). Maar in tegenstelling tot de periode ervoor, bestond er in de vrouwenbeweging een grotere tolerantie voor verschillende opvattingen; de twee soorten activistisme vertoonden dan ook veel overlappingsen en vormden geen elkaar uitsluitende categorieën. Pas na 1982, na het verlies van de Equal Rights Act (ERA) (toen bleek dat, ondanks de grote feministische mobilisatie hiervoor, niet alle staten de wet op gelijke behandeling wilden ratificeren), valt de beweging weer uiteen in elkaar bestrijdende partijen en ontstaat opnieuw een vorm van cultuurfeminisme, terwijl publieke feministische acties afnemen.

Ryans worsteling met de *resource-mobilization*-theorie blijkt met name uit haar conclusies. Enerzijds blijkt ze nog steeds uit te gaan van het bestaan van 'de' feministische ideologie, anderzijds stelt ze dat deze zich ontwikkelde vanuit uiteenlopende feministische oriëntaties, gebaseerd op verschillende filosofische 'beliefsystemen' (zonder deze verder te benoemen). Tegelijkertijd wijst ze erop dat als ideologische verschillen geen deel uitmaken van feministische discussies, de beweging na het bereiken van een doel (het vrouwenkiesrecht) of van het mislukken ervan (de ERA) uiteen zal vallen. Volgens haar bestaat een van de lessen die de eerste golf heeft geleerd eruit dat het mobiliseren van mensen niet voldoende is: sociale bewegingen moeten ook bestaande ideeën mobiliseren. Hiermee bekritiseert ze niet alleen de *resource-mobilization*-theorie, ook gaat ze er kennelijk van uit dat de eerste golf geen ideeën mobiliseerde. Hierna stelt ze echter weer onmiddellijk dat één unificerende ideologie noodzakelijk is voor het mobilisatieproces (van alleen mensen?, *S.P.*). In haar conclusies merkt Ryan voor het eerst iets positiefs op over de rol van het radicaal-feminisme. Want hoewel dit feminisme andere feministen in diskrediet heeft gebracht en daarmee een afname van de vrouwenbeweging heeft bewerkstelligd, 'was het juist het ra-

dicaal-feminisme dat de feministische verbeelding vergrootte en de inspiratie verschaftte voor vrouwen om actief te worden voor hun eigen zaak' (p. 157). Het behoort volgens haar tot de aard van de kleine groepen om zich te organiseren en weer te verdwijnen in een betrekkelijk korte tijdsperiode; het stadium van kleine groepen en de veranderde aard van hun relatie tot de rest van de beweging dienen als indicator van de eb en vloed van bewegingscycli. Ook stelt ze nu dat een massabeweging haar beperking kent, namelijk het gericht zijn op de publieke opinie. Dit in tegenstelling tot de kleinere groepen die de vrijheid namen deze opinie uit te dagen. Juist de combinatie van zo'n massabeweging en de kleine groepen levert volgens Ryan een meer coherente en dynamische beweging op. Toch eindigt ze haar boek met een kritiek op het radicaal-feminisme: radicale experimenten zullen volgens haar slechts zelden tot een veranderde maatschappij leiden, want juist voor de vrouwenbeweging vormen 'niet-feministische' vrouwen een belangrijke component om feministische doeleinden te bereiken.

Rowbotham daarentegen belicht vooral het 'uitdagende' feminisme. Haar boek wil een introductie zijn op de ideeën, organisaties en activiteiten van diverse emancipatiebewegingen van vrouwen van de late achttiende eeuw tot nu, verspreid over vele landen in zowel het Westen als in de 'Tweede' en Derde Wereld. Volgens Rowbotham is 'personal self-realization' niet alleen iets van het radicaal-feminisme rond 1970, zoals Ryan stelt, maar is dit in het feminisme altijd een vitaal element geweest. Feminisme heeft altijd een vermenging ingehouden van uit de christelijke ethiek voortkomende morele hervorming met het idee van universele rechten, naast het idee van de 'nieuwe' vrouwen die zich inzetten om sociale conventies aan te vallen en bereid waren onrespectabiliteit te riskeren (p. 10). Vele ideeën van de huidige beweging zijn dan ook in de vroegere vrouwenbewegingen terug te vinden. Volgens Rowbotham worden de behoeften van vrouwen niet alleen door hun sekse bepaald en hebben vrouwenacties ook vaak acties rond het dagelijks leven ingehouden die meer dan alleen sekse-relaties betroffen.

Rowbothams feminisme ziet er dan ook heel anders uit dan dat van Ryan, ook waar ze het over de

Verenigde Staten heeft. Komen bij Ryan de radicale ideeën van Amerikaanse feministen als Francis Wright, Margaret Fuller, Victoria Woodhull, Chrystal Eastman en Charlotte Perkins Gilman niet of nauwelijks aan de orde, Rowbotham gaat hier uitgebreid op in; ging het volgens Ryan in de eerste golf voornamelijk om 'equal rights', Rowbotham toont aan dat reeds vanaf 1820 werd ingezien dat de emancipatie van vrouwen een transformatie van de cultuur vereist, een transformatie die meer inhoudt dan het verkrijgen van toegang tot de bestaande cultuur. Omdat Rowbotham juist op de uiteenlopende ideeëngeschiedenissen ingaat, geeft ze veel duidelijker het gecompliceerde karakter van de vrouwenbeweging aan dan Ryan. Ze schetst de invloed van het 'respectabeler' worden van de arbeidersklasse, de beperkingen en voorzichtigheid van het liberale feminisme, de dilemma's van de verzorgingsstaat, de breedte van veel feministische maatschappijkritiek en de cruciale relatie tussen zelf-emancipatie en sociale emancipatie. Er is echter in haar boek geen enkele theoretische notie te vinden die deze interessante ideeën met elkaar verbindt. Zelf zegt ze hierover dat categorieën weliswaar behulpzaam kunnen zijn bij 'sorting out strands of thought' van gedifferentieerde vormen van acties en organisaties in sociale en politieke bewegingen (p. 15), maar dat het erom gaat te onderzoeken hoe deze categorieën historisch veranderd zijn. Inderdaad, maar omdat ze niet aangeeft welke categorieën ze hanteert, blijft de historische verandering ook onduidelijk. Haar materiaal blijft bijzonder belangwekkend, maar je zou haar boek eigenlijk moeten lezen vanuit een theoretisch kader dat je zelf aan dit materiaal oplegt.

Is Ryans boek beperkt door haar statische, positivistische *resource-mobilization*-theorie (die goed aansluit bij haar liberale uitgangspunt), Rowbothams studie roept de verzuchting op of ze nu uiteindelijk eens haar interessante beschrijvingen en soms rake analyses theoretisch met elkaar zou willen verbinden.

Mieke Lunenberg

Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS

Tipje van de sluier 7

Karin den Dekker, Willy-Anne van der Heijden, Hetty Lucassen en Monique Walboomers (red.)

Zutphen (Walburg Pers) 1992

184 blz., f 24,90

Het zevende deel van *Tipje van de sluier*, de reeks van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, bestrijkt niet alleen – zoals de ondertitel aangeeft – bijna drie millennia, maar daarnaast ook twee werelddelen: Europa en Azië.

De eerste twee artikelen gaan over perioden die in de geschiedenis van het Europese meisjesonderwijs nog relatief onbekend zijn: de Griekse oudheid en de vroege middeleeuwen. In het eerste artikel concentreert Willy-Anne van der Heijden zich op het meisjesonderwijs in de Griekse oudheid. De *paideia*, vorming van de totale persoonlijkheid, stond centraal. Van der Heijden werkt dit uit voor het onderwijs aan aristocratische meisjes op Lesbos, in Sparta en in Athene en laat zien dat de structuur van de *polis* (stadsstaat) tamelijk bepalend was voor de vorm en inhoud van dat onderwijs. Petty Bange geeft een aanzet tot onderzoek naar meisjesonderwijs in de middeleeuwen. Op basis van brieven van de kerkvader Hieronymus (omstreeks 400), de Angelsaksische geestelijken Bonifacius en Beda (omstreeks 700) en de Frankische edelvrouwe Dhuodo (omstreeks 850), concludeert zij voorzichtig dat religieuze opvoeding, waarbij het kunnen lezen en schrijven van Latijn, een belangrijke plaats innam in het onderwijs aan meisjes die werden voorbereid op het kloosterleven. Meisjes uit de aristocratie, die niet van plan waren om in te treden in een klooster, kregen soms ook enig onderwijs. Waar Van der Heijden er goed in lijkt geslaagd om voor drie plaatsen in het oude Griekenland het meisjesonderwijs in kaart te brengen, is de keuze van het bronnenmateriaal van Bange tamelijk willekeurig naar tijd en plaats.

Mineke van Essen, Janny Poelstra en Dolly

Verhoeven beschrijven in hun artikelen elk een aspect van het meisjesonderwijs in het Nederland van de negentiende eeuw. Van Essen gaat in haar artikel na hoe de Franse scholen en de 'nieuwe' middelbare meisjesscholen (MMS) een bijdrage leverden aan 'het kweken' van vrouwen. Beide typen scholen richtten zich met algemeen voortgezet onderwijs op meisjes uit de gegoede burgerij. Op de Franse scholen waren Frans en handwerken de centrale vakken. Daarnaast werden, veelal op een laag niveau, vakken als Nederlands, aardrijkskunde en geschiedenis gedoceerd. Een duidelijk curriculum was er niet. Ook de MMS ontbeerde een duidelijk leerplan en erkend diploma. Toch was de opleiding breder en het niveau hoger dan van de Franse scholen. Het valt op dat het MMS-programma evenmin als dat van de Franse scholen, huishoudelijke vakken omvatte.

Janny Poelstra bespreekt in haar artikel het onderwijs voor arbeidersmeisjes in de negentiende eeuw. De zorg van de burgerij, vooral verwoord door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, was dat arbeidersmeisjes niet voldoende voorbereid waren op de huishoudelijke taken, die zij als volwassen vrouwen, meestal naast werk buitenshuis, moesten vervullen. Daarom stimuleerde het Nut de oprichting van naai- en breischolen waar meisjes na schooltijd en na hun lagere-schoolperiode konden leren naaien en breien. Daarnaast werd in 1878 het handwerkonderwijs voor alle schoolgaande meisjes verplicht, zij het dat de minister de mogelijkheid openliet de lessen na schooltijd te geven. Dolly Verhoeven onderzocht de samenhang tussen onderwijsparticipatie van meisjes en verzuiling in Oost-Brabant. Zij beschrijft hoe met de komst van rooms-katholieke meisjesscholen in de streek de deelname van meisjes aan het onderwijs steeg. De oprichting van de zusterscholen leidde ertoe dat meisjes de openbare scholen verlieten en er een seksscheiding in het onderwijs ontstond. Op deze scholen werd naast de bovengenoemde vakken ook veel aandacht besteed aan godsdienstonderwijs en handwerken. Of dit het niveau waarop meisjes lezen, schrijven en rekenen leerden verlaagde, is nog maar de vraag, aldus Verhoeven. De zusterscholen werden door de meisjes veel trouwer bezocht dan de openbare school.

Hoewel 'verhalen' over meisjesonderwijs in de negentiende eeuw me altijd weer intrigeren, onder meer omdat de wortels van onze tijd er zo duidelijk liggen – welk meisje dat vóór de Mammoetwet naar school ging herinnert zich niet de klamme, groezelige breikatoen die verwerkt moest worden terwijl de jongens buiten speelden? – bevatten deze artikelen helaas nogal wat reeds bekende informatie.¹

Willy Jansen, en Dorothee Bindels, Esther Jacobs en Gerda Lamers gaan in hun artikelen in op het meisjesonderwijs in twee Aziatische landen: Jordanië en Indonesië. Jansen doet verslag van een onderzoek in Husn, een plaatsje in Noord-Jordanië. De meeste invloed op de ontwikkeling van het meisjesonderwijs in Jordanië hadden de Zusters van de Rozenkrans, een orde waar alleen Arabische meisjes lid van konden worden. De Zusters richtten in 1902 een school in Husn op, waar in het Arabisch les werd gegeven in taal, rekenen, aardrijkskunde en huishoudelijke vakken. Daarnaast leerden de meisjes Engels. Ondanks de Arabische achtergrond van de zusters was de lesinhoud westers. Zo leerden de meisjes wel breien, maar niet spinnen en weven. De toenemende vraag naar opgeleide vrouwen, gecombineerd met het vrouwenoverschot, maakte dat meisjes uit Husn relatief snel carrière maakten als docent, maar later ook als artsen en dergelijke.

Dorothee Bindels, Esther Jacobs en Gerda Lamers bespreken in hun artikel de betekenis van het Sint-Melania-Werk. Gefinancierd vanuit Nederland, en onder supervisie van veelal blanke vrouwen uit de gegoede klasse op Java, werd in 1926 de eerste Melaniaschool opgericht, die meisjes uit de Javaanse volksklassen moest opleiden tot goede katholieke huisvrouwen voor bekeerde Javaanse mannen. Op de meeste scholen gaven Javaanse onderwijzeressen les in rekenen, de eigen taal en huishoudelijke vakken. Met name het koken was aangepast aan de Javaanse situatie: men kookte buiten op een comfoor. Ook werden lessen in batikken en weven gegeven. De artikelen van Jansen en Bindels e.a. geven beide een heldere en boeiende beschrijving van het transport van Europees meisjesonderwijs naar Azië.

In de laatste vier artikelen van de bundel wordt

de overstap naar Nederland in de twintigste eeuw gemaakt.² Margreet van der Burg en Ine van Huet beschrijven in hun artikel de ontwikkeling van het onderwijs voor agrarische vrouwen in de periode 1850-1940. Zij beschrijven hoe de vrouwen via de agrarische identiteit (werken in een agrarisch huishouden) en de plattelandsidentiteit (de leefomgeving) indirect werden aangesproken op hun vrouwelijke identiteit. Hun verantwoordelijkheid lag, zo was de achterliggende gedachte in het landbouwhuishoudonderwijs, bij specifieke, aan het huishouden gekoppelde taken in het bedrijf (zuivelbereiding, verzorging van het pluimvee, groenteteelt voor eigen gebruik) en bij de zorg voor de omgeving (bijvoorbeeld door het toepassen en uitdragen van moderne opvattingen over kinderverzorging en hygiëne).

Annemieke van Drenth beschrijft in haar bijdrage aan de bundel hoe in de Philipsfabrieken in de eerste decennia van deze eeuw de vraag naar en de zorg voor vrouwelijk personeel vorm kregen. Fabrieksarbeid werd als weinig geschikt voor meisjes beschouwd. Het was zwaar, het zou de puberale ontwikkeling van meisjes negatief beïnvloeden en haar zedelijkheid werd er – door de samenwerking met mannen en getrouwde vrouwen – bedreigd. In navolging van de katholieken startte Philips – en met name de dames Philips – in 1916 met huishoudonderricht aan de meisjes in de avonduren. Van Drenth benoemt deze activiteiten als ‘zorgende macht’, macht die werkt via bezorgdheid voor opvoeding en ontwikkeling.

Monique Walboomers behandelt in haar artikel de werkwijze van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes in Amsterdam in de periode 1925-1950. Anders dan de MMS-en leidde deze school op voor het HBS- of gymnasiumdiploma. De rectrix in deze periode had een uitgesproken opvatting over meisjesonderwijs. Omdat de ontwikkeling van meisje tot vrouw in een veel kortere periode verliep dan die van jongen tot man, moest het meisje in deze periode in een rustige en evenwichtige omgeving zijn. Bovendien, zo stelde zij, werd buiten schooltijd meer van meisjes dan van jongens gevraagd. Negentig procent van de meisjes ging na het eindexamen naar een vervolgopleiding, ruim vijftig procent koos voor de universiteit. Daar bleek de

omgang met jongens niet altijd even gemakkelijk te verlopen: de meisjes waren in de ogen van de jongens wat ‘preuts en peuterig’.

De bundel besluit met een artikel van Saskia Grotenhuis over de overgang van MMS naar HAVO, die met de Mammoetwet tot stand kwam. Grotenhuis geeft aan dat in 1968 het verzet tegen coëducatie, het langst volgehouden door de rooms-katholieke bevolkingsgroep, verdwenen was. Over het algemeen accepteerde men de verandering als behorend bij de tijd, bij de ‘moderne’ samenleving. Met het verdwijnen van de MMS verdween echter de sekse-ongelijkheid niet uit het onderwijs. Het curriculum, de inhoud van leermiddelen en de houding van docenten zijn niet sekseneutraal.

Om een historische en geografische breedte als in deze publikatie te kunnen verantwoorden, is een duidelijke vraagstelling nodig. En die ontbreekt helaas in dit boek. De redactie stelt in de inleiding weliswaar de vraag of meisjesonderwijs zelfstandigheid bevordert of juist tegenwerkt, maar beantwoordt deze niet. De vraag lijkt me ook niet te beantwoorden. In de vier jaar die liggen tussen de themadag ‘En Marie werd wijzer... Culturele verschijningsvormen van meisjesonderwijs in heden en verleden’ – die in 1989 werd gehouden en startpunt voor deze publikatie vormde – zijn met name over de negentiende en twintigste eeuw nogal wat artikelen en boeken verschenen die deze vraag nuanceren naar tijd, plaats en klasse.³ Dat betekent dat een aantal artikelen in deze bundel als mosterd na de maaltijd komt.

Een invalshoek die aan al bekend materiaal nieuwe vragen stelt, zou interessant zijn geweest. Een thematiek, die niet alleen bij lezing van deze bundel, maar ook al bij de presentaties van de sectie Geschiedenis van de meisjesopvoeding van het Fourth International Interdisciplinary Congress on Women (New York 1990) en van de sectie Onderwijs en opvoeding van de First International Conference on Girls and Girlhood (Alice in Wonderland, Amsterdam 1992) naar voren kwam, is bijvoorbeeld een vergelijking tussen de uitwerking van westerse ideeën over meisjesonderwijs in de landen waar deze ontstaan zijn en landen waarnaar ze geëxporteerd zijn.⁴ Zo bleek in New York dat in de negentiende eeuw in de gekoloniseerde Zuidameri-

kanse landen de scheiding tussen meisjes- en jongensonderwijs veel stringenter was dan in de Europese landen van herkomst. De artikelen van Jansen en Bindels e.a. in deze bundel laten zien dat in het ene Aziatische land het geïmporteerde curriculum meer westers bleef (breilessen waar dat weinig nut had) dan in het andere (aan de Javaanse situatie aangepaste kooklessen). Nadere exploratie van overeenkomsten en verschillen tussen westers meisjesonderwijs in land van herkomst en landen waar dit onderwijs door missie, zending of kolonialisme naar overgedragen is, lijkt mij de moeite waard.

Een tien voor vlijt maakt duidelijk dat onderzoek naar de geschiedenis van het meisjesonderwijs een nieuwe fase in zal moeten gaan: naast het ontsluiten van nog steeds onbekende terreinen zal het stellen van nieuwe, meer overstijgende vragen aan de schat van materiaal die in de afgelopen vijftien tot twintig jaar al boven tafel gekomen is meer aan bod moeten komen.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld het overzicht dat Mineke van Essen schreef over meisjesonderwijs, *Opvoeden met een dubbel doel*. Amsterdam (SUA) 1990.
2. Voor deze artikelen geldt eveneens dat ze weinig echt nieuwe informatie bevatten, zie noot 1.
3. Zie het verslag van Mieke Lunenberg en Hélène Vossen, 'Meisjesonderwijs en internationalisering van vrouwen geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 41, 11 (1990), nr. 1, pp. 65-68.
4. Zie voor een verslag van het congres in New York: Mieke Lunenberg, 'Meisjesonderzoek. Internationaal perspectief', in: *Tijdschrift Jeugdonderzoek* (september 1990), nr. 3, pp. 22-25. Naar aanleiding van de conferentie 'Alice in Wonderland' is een bundel verschenen onder redactie van Mieke Lunenberg en Marion de Ras, *Girls and girlhood*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1993.

Lies Wesseling
Romancing the postmodern
 Diana Elam
 Londen/New York (Routledge) 1992
 206 blz., ong. f 44,-

De verhouding tussen het postmodernisme en het feminisme heeft aanleiding gegeven tot grote theoretische bedrijvigheid. Dit geldt al evenzeer voor de intense wederzijdse betrokkenheid tussen het postmodernisme en de geschiedenis. Diana Elam waagt zich aan de gedurfde onderneming om deze twee relaties om te smeden tot een driehoeksverhouding. In *Romancing the postmodern* ontstaat een *romance* tussen het feminisme, het postmodernisme en de geschiedenis. De Engelse term *romance* laat zich eigenlijk niet goed in het Nederlands vertalen en betekent veel meer dan een liefdesgeschiedenis. Het is tevens een genreconcept. In de achttiende eeuw werd de term *romance* gangbaar als tegenpool van de *novel*. De roman werd door toedoen van auteurs als Samuel Richardson en Henry Fielding dienstbaar gemaakt aan het realisme, dat wil zeggen de gedetailleerde weergave van alledaagse gebeurtenissen uit het leven van gewone mensen. De *romance* daarentegen bewoog zich op het gebied van het wonderbaarlijke, het avontuurlijke en het exotische. Deze exotiek werd vooral in de verre regionen van het verleden gezocht, in overeenstemming met het bekende adagium: *The past is a foreign country*. In Elams studie vormt de *romance* de ontmoetingsplek waar de geschiedenis, het postmodernisme en het feminisme een relatie met elkaar aangaan. Maar voordat het zover kan komen moet Elam eerst afrekenen met een aantal cliché-opvattingen over de hoofdrolspelers in deze affaire.

De verbeelding van het verleden in de *romance* kan volgens haar niet zomaar worden afgedaan als pretentieloos escapisme. Verder komt het postmodernisme niet simpelweg na het modernisme en is het niet a- of anti-feministisch, ondanks de opvallende afwezigheid van vrouwen in de postmoderne canon van grote denkers en schrijvers.

Wat heeft het postmodernisme dan wel met het feminisme? En het feminisme met de verbeelding

van het verleden? En hoe kan de *romance* drie zulke uiteenlopende figuren bij elkaar brengen? Elams antwoord luidt ongeveer als volgt. Het genre van de *romance* heeft van oudsher een vrouwelijke, pejoratieve signatuur. Frivoliteit, ongebreidelde fantasie, geschiedvervalsing, escapisme, dat zijn zo een paar negatieve connotaties die het genre aankleven. Elam vat de *romance* daarentegen op als een genre waarin het conflict tussen verschillende historische ontwikkelingsstadia tijdens één chronologisch tijdvak wordt uitgebeeld. De *romance* wordt zo in het teken van de *Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen* gesteld, een visie die overigens reeds door andere letterkundigen is ontwikkeld, zoals George Dekker in *The American historical romance* (1987). Deze opvatting maakt een verbintenis met het postmodernisme mogelijk. Het postmodernisme wil het vooruitgangsgeloof en de daaraan gepaard gaande lineaire ontwikkelingsmodellen bekritisieren door 'de ironische coëxistentie van verschillende tijdelijkheden' (p. 13) zichtbaar te maken en vindt daarom een geschikte context in de *romance*. Hiermee wordt tevens een opwaardering van de vrouwelijk geconnoteerde *romance* bewerkstelligd. Zo kan Elam allerlei complexe verwickelingen tussen de drie gegadigden onsceneren: 'Door de *romance* van het vrouwelijk verlangen te herwaarderden als "post-modern" in plaats van domweg "onrealistisch" of "stupid" wil ik het feminisme verbinden met de manier waarop het postmodernisme kritische vraagtekens plaatst bij de gevestigde conventies van historische en culturele representatie. Als het realisme alleen maar met de vrouw om kan gaan door haar te verwijzen naar de *romance*, als de echte geschiedenis het eigendom van mannen is, en als de vrouwengeschiedenis alleen maar toebehoort aan de fantasieën van de historische *romance*, dan biedt de postmoderne culturele analyse van de (historische) "werkelijkheid" een manier om het vrouwelijk discours te herwaarderden.' (pp. 2-3)

De *romance* maakt het mogelijk dat de geschiedenis, het feminisme en het postmodernisme elkaar eindelijk krijgen. Elam geeft gedetailleerde beschrijvingen van deze alliance in een serie hoofdstukken over respectievelijk Umberto Eco, Sir Walter Scott, Joseph Conrad, George Eliot, Jacques Derrida en Kathy Acker, allen schrijvers van *romances*.

Aldus worden de meest uiteenlopende schrijvers onder één noemer gebracht. Elam schaaft Scott zonder blikken of blozen onder de postmodernen. *Bien étonnés de se trouver ensemble!* Zelfs gaat zij zo ver de gehele *romance* tot een per definitie postmodern genre uit te roepen. Dit alles is geheel in overeenstemming met haar uitgangspunt dat de term postmodernisme niet in chronologische zin moet worden opgevat. Het postmodernisme volgt het modernisme niet op, maar is altijd al onderdeel geweest van de moderniteit als een kritische onderstroom, een sceptische reflectie op de categorieën van 'de' geschiedenis en 'de' werkelijkheid. Hieruit volgt dat de *romance* als het postmoderne genre bij uitstek ook deel uitmaakt van deze continuïteit. Dit maakt het mogelijk om zulke verschillende auteurs in elkaars armen te duwen.

Maar wacht even, niet zo snel! Hoe overtuigend zijn deze verbintenissen eigenlijk? Zou de liefde van Sir Walter Scott voor Jacques Derrida echt wel zo groot zijn? En wat te zeggen over de duurzaamheid van een alliantie tussen Kathy Acker en George Eliot?

Eliam werkt met slechts twee termen, moderniteit en postmoderniteit. De premoderniteit bestaat kennelijk niet voor haar. Dit resulteert in een dichotome manier van denken die merkwaardig aandoet voor iemand die haar instemming met deconstructie betuigt. Het maakt mijns inziens echter een belangrijk verschil uit of de moderniteit wordt geproblematiseerd vanuit normen en waarden die stammen uit een periode die aan technologie, secularisatie, individualisering en kapitalisme voorafgaat (zoals Scott dat doet), of vanuit een perspectief dat incalculeert hoe het Verlichtingsproject bij tijd en wijle in zijn tegendeel is verkeerd. Elams benaderingswijze heeft als nadeel dat historische ontwikkelingen die mede hebben bijgedragen tot de kritiek op het project van de moderniteit, zoals dekolonisatie en vrouwenemancipatie, geheel worden genegeerd. Dit heeft misschien tot voordeel dat het vervalijde genre van de *romance* wordt gerehabiliteerd, maar ten koste van de veronachtzaming van saillante verschillen.

Ook het postmodernisme en het feminisme worden te snel en te gemakkelijk geharmoniseerd in *Romancing the postmodern*. Het moge zo zijn dat

een forse injectie postmodernisme het feminisme kan behoeden voor naïeve *identity politics*, maar dat wil nog niet zeggen dat deze twee stromingen volledig in elkaars verlengde liggen. Volgens Elam impliceren het postmodernisme en het feminisme elkaar in hun gemeenschappelijke belangstelling voor 'the figure of woman': 'De "figure of woman" verwijst naar een feminisme binnen de postmoderniteit, net zoals de *romance* een postmoderniteit binnen het feminisme mogelijk maakt.' (p. 18) Ik durf het te betwijfelen. Een al te snelle omarming van het postmodernisme door het feminisme kan gemakkelijk ontaarden in een bevestiging van 'the myth of postfeminism', zoals Tania Modleski het noemt.¹ Het postmoderne visioen van een versplinterd subject kan ten onrechte de suggestie in de hand werken dat het feminisme als politieke beweging een anachronisme is geworden. Bovendien bestaat er een verschil tussen 'the figure of woman' en concrete, historisch gesitueerde vrouwen, zodat uitvoerige aandacht voor het eerste niet noodzakelijkerwijs leidt tot een verbetering in de positie van de tweede.² Hiermee wil ik geenszins suggereren dat postmodernisme en feminisme geen boodschap aan elkaar hebben, maar dat deze relatie veel complexer is dan men op kan maken uit Elams boek.

Hoewel de door Elam gearrangeerde driehoeksverhouding niet helemaal is geslaagd, kan *Romancing the postmodern* op bepaalde punten toch boeien. Zo bevat dit boek de mooiste apologie voor het postmoderne spel met de geschiedenis die ik tot nu toe heb gelezen. Met hun speelse en onconventionele representaties van historische episodes hebben postmoderne schrijvers zich dikwijls het verwijt van kritiekloos en vrijblijvend eclecticisme op de hals gehaald. Elam beargumenteert daarentegen dat postmoderne reflecties op historische representatie het verleden juist onvergetelijk maakt. Het geloof in de mogelijkheid om het verleden objectief en waarheidsgetrouw te representeren impliceert dat we op kunnen houden ons met de geschiedenis in te laten wanneer we deze eenmaal adequaat hebben beschreven. De postmoderne houding echter benadrukt dat het verleden altijd aanwezig blijft: 'Het verleden in deze zin onvergetelijk te maken, betekent dat men benadrukt dat het onmogelijk is om het verleden volledig terug te roepen in de herinne-

ring, om er definitief mee in het reine te komen.' (p. 15) Zo lang de representatie van de geschiedenis een probleem blijft, kunnen we het verleden niet van ons afschudden.

Noten

1. Zie Tania Modleski, *Feminism without women. Culture and criticism in a 'postfeminist' age*. Londen (Routledge) 1991.
2. Zie o.a. Rosi Braidotti, *Patterns of dissonance. A study of women in contemporary philosophy*. Cambridge (Polity Press) 1991.

Erica van Boven
Romanticism and gender

Anne K. Mellor

New York/Londen (Routledge) 1993

275 blz., ong. f 40,50

De Romantiek in de literatuur staat te boek als een mannelijke aangelegenheid. Er was een periode dat men dat als een natuurlijke zaak beschouwde. Zo meende de Nederlandse literatuurgeschiedschrijver W.L.M.E. van Leeuwen in 1936 dat Romantiek een actief en daarom mannelijk verschijnsel is, waarvoor vrouwen met hun aangeboren passiviteit niet geschikt zijn. Vanuit een meer sociologische invalshoek is vaak opgemerkt dat Romantiek te ver afstaat van de leefwijze en mogelijkheden van vrouwen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het realisme dat voor vrouwen kennelijk toegankelijker was.

Ook in de Britse literatuur wordt de Romantiek traditioneel geassocieerd met mannen, vooral met de dichters Wordsworth, Coleridge, Blake, Byron, Shelley en Keats. De Amerikaanse hoogleraar Anne K. Mellor neemt met deze situatie geen genoegen en stelt zich ten doel aan te tonen dat het geldende Romantiekconcept is gebaseerd op onbewuste gender-vooronderstellingen. Wanneer de teksten van vrouwelijke auteurs uit de periode van de Romantiek (1780-1830) in het beeld worden betrokken, zo stelt zij, ontstaat er een heel andere in-

vulling van de Britse literaire Romantiek. Het gaat dan om zo'n twintig eens veelgelezen en invloedrijke schrijfsters (een fractie van het totale aantal schrijfsters uit deze periode): Mary Wollstonecraft, Jane Austen, Mary Shelley, Dorothy Wordsworth, Frances Burney, Ann Radcliffe, en een aantal nu totaal in vergetelheid geraakte auteurs. Deze worden door Mellor bij voorbaat, dus niet als resultaat van onderzoek, samengebracht onder de noemer *feminine romanticism*. Datgene wat wij gewend zijn Romantiek te noemen, heet daarmee voortaan *masculine romanticism*. Met deze op gender gebaseerde literaire tweedeling – waarvan zij wel toegeeft dat die geen recht kan doen aan de complexe praktijk – is de opzet van haar boek bepaald. Zij zet de teksten van vrouwen tegenover het werk van de mannelijke romantische dichters en komt tot een beeld van *feminine romanticism* dat haaks staat op wat in de literair-historische praktijk onder Romantiek wordt verstaan – waarmee haars ondanks het beeld wordt bevestigd dat vrouwen aan 'de' Romantiek geen aandeel hebben geleverd.

In het eerste deel onderzoekt zij de rol van gender in de romantische teksten van mannelijke auteurs. Zij wijst hierin een verholde seksuele politiek aan, een seksistische ideologie. De als vrouwelijk voorgestelde natuur die in romantische poëzie een grote rol speelt, wordt door de mannelijke dichter tot zwijgen gebracht; bovendien eigent hij zich vrouwelijke eigenschappen en kwaliteiten toe, zoals gevoeligheid, emoties of moederschap. Mellors woordkeus drukt een duidelijke visie uit: de mannelijke dichter 'usurps', 'colonizes', 'cannibalizes' het vrouwelijke. Mijns inziens wrekt zich hier dat Mellor (in de hele studie) primair geoccupeerd is met gender-ideologie. Zij heeft te weinig oog voor de artistieke kant van de zaak, voor de literaire doelstellingen van de Romantiek. Bepaalde topoi, metaforen of stijlmiddelen die tot de literaire romantische conventies behoren, zouden eerst in dat licht moeten worden gezien, voordat duidelijk kan worden in hoeverre ze een gender-ideologie uitdrukken. Daarnaast laat Mellor zich leiden door een overmatig sterk ontwikkeld gender-bewustzijn, hetgeen ertoe leidt dat haar ideologische interpretaties in historisch opzicht niet altijd overtuigend zijn.

In het tweede, meest uitvoerige deel worden de uitingen van het *feminine romanticism* onderzocht. Mary Wollstonecrafts essay *A Vindication of the rights of woman* (1792) dient als basis voor het vaststellen van een *feminine romantic ideology*. In dat licht onderzoekt Mellors een heterogeen corpus van teksten: romans, gedichten, essays, brieven, dagboeken. Literair gezien vormen deze teksten in geen enkel opzicht een eenheid; wat ze gemeen hebben bevindt zich op ideologisch niveau. Het door Mellor geïntroduceerde *feminine romanticism* is dan ook geen literair, maar een ideologisch ingevuld begrip. Op alle punten blijkt het *feminine romanticism* in oppositie te staan tot zijn mannelijke tegenhanger. Terwijl het *masculine romanticism* de rationele Verlichting verwierp, baseerde de vrouwelijke Romantiek haar pleidooien voor de rationele vrouw juist op de Verlichtingsideeën. Het revolutionaire elan van de mannelijke romantici is bij de vrouwen afwezig; zij pleiten voor een geleidelijk en rationeel veranderingsproces. De poëzie van de mannelijke romantische dichters bevat seksistische trekken, terwijl de vrouwen in hun werk juist uitdrukking geven aan een gelijkheidsideologie gebaseerd op familiewaarden en huiselijke deugden. Bij de vrouwen vinden we niet het typisch romantisch streven naar eeuwigheids- en eenheidservaringen in de natuur (die volgens Mellor gebaseerd zijn op mannelijke macht). Zij bezien de natuur niet met schrik en ontzag, zoals de mannelijke dichters, maar als een vertrouwde vriendin, en mijmeren niet over sterfelijkheid of creatieve mogelijkheden, maar zijn huiselijk. De beste en meest overtuigende gedeelten van deze studie behandelen de romantische begrippen *the sublime* en *the beautiful* bij mannelijke en vrouwelijke dichters; daar worden – in tegenstelling tot in de rest van het boek – vergelijkbare zaken in vergelijkbare teksten (poëzie) vergeleken en ook in een meer literair-historische romantische context geplaatst.

De studie maakt duidelijk dat de behandelde vrouwelijke auteurs nauwelijks romantische trekken vertonen. Het begrip Romantiek in de gebruikelijke zin is niet op hen van toepassing, sterker nog, zij vormen daarmee (op Emily Brontë na, die dan ook 'masculine' heet) een contrast. Daarmee stuiten we op de fundamentele vraag die dit boek

oproept: waarom zouden we het werk van deze schrijfsters, wier werk in literair opzicht uitermate heterogeen is, bij wie alle typerende literaire conventies van de Romantiek ontbreken, en die op ideologisch niveau tegen de Romantiek opponeren, als *feminine romanticism* benoemen? Wat betekent het begrip Romantiek nog, wanneer het zodanig wordt opgerekt dat de rationalistisch essayiste Mary Wollstonecraft of de vaak anti-romantisch genoemde Jane Austen of gelegenheidsdichteressen eronder vallen? Het begrip verliest zo elke literair onderscheidende werking en wordt eigenlijk een nietszeggende periode-aanduiding: alles wat tussen 1780 en 1830 is geschreven, heet *romanticism*. Die kant gaat Mellor uiteindelijk ook op, getuige de slotparagraaf van haar boek. Zij is overigens niet duidelijk in haar terminologie en de begripsverwarring die toch al rond Romantiek bestaat, wordt met dit werk alleen maar groter. Soms spreekt zij van 'literary Romanticism', soms van 'Romantic ideology', 'Romantic spirit of the age' of 'Romantic period'. Het inzicht in de 'British literary Romanticism' wordt door haar studie niet vergroot, omdat ze haar aandacht eenzijdig richt op de gender-ideologische aspecten van de teksten van deze periode en te weinig oog heeft voor literaire conventies en ontwikkelingen. Het probleem is dat deze gender-ideologie niet speciaal aan de literaire Romantiek is gebonden, maar aan een bepaalde historische periode. Over wat en hoe er in die periode 1780-1830 door vrouwen werd geschreven, geeft de studie van Mellors veel nieuwe en interessante informatie. Het is mijns inziens echter helemaal niet nodig en alleen maar verwarrend om al die teksten bij de Romantiek onder te brengen.

Maaïke Meijer
Off-centre. Feminism and cultural studies
 Sarah Franklin, Celia Lury en Jackie Stacey (red.)
 Londen (Harper Collins) 1991
 334 blz., f 54,25

Cultural studies is terecht in opmars. Het leuke ervan vind ik dat er geen onderwerp meer veilig is voor kritische academica's m/v. Van Camel-advertenties tot het neonationalisme, van de toespraken van Lubbers tot het ('jong, snel, wild!') Veronicajargon, van graffiti tot de inrichting van dierentuinen, van autobiografieën tot de Lundia-catalogus, van body-builder-foto's tot New-Age-taal: onder de noemer *cultural studies* is een lawine van nieuwe objecten binnen academisch bereik gekomen. Al die objecten zijn relevant voor de studie van betekenisgeving en subjectiviteit, voor de studie van de produktie van macht en van de invoeging van het individu in sociale hiërarchieën. De nietsvermoedende moderne letterkundige die zich een tijdje aan *cultural studies* blootstelt komt daar onvermijdelijk veranderd vandaan. Hij/zij zal zich zeker gaan afvragen of die beperking tot gecanoniseerde Literatuur niet wat fetisjistisch is. Of het niet tijd wordt ook eens te kijken naar wat de cultuur (met kleine c) te bieden heeft, en hoezeer de Canon is ingebed in ruimere culturele houdingen en conventies. Ook de cruciale feministische vragen, hoe 'mannen' en 'vrouwen' worden gemaakt, en hoe maatschappelijke macht naar gender wordt verdeeld, zijn goed binnen culturele studies te beantwoorden.

Een Engelse academische bundel over feminisme en *cultural studies*: dat is dus een boek om naar uit te kijken. Engeland heeft immers een toonaangevende traditie op het gebied van culturele en media-studies, en een zeer actieve en politieke vrouwenbeweging. *Off-centre* probeert de relaties tussen *cultural studies* en feminisme systematisch en theoretisch te exploreren. In hun inleiding wijzen de samenstellers op het gelijktijdig opkomen van zowel feminisme als *cultural studies*. Beide manifesteren zich als nieuwe takken van wetenschap. Beide hebben radicale politieke wortels buiten de

universiteit; beide zijn interdisciplinair, en als zodanig een uitdaging aan de conventionele discipliniegrenzen en academische machtsstructuren; beide verbinden ervaring met theorie. Beide ondergingen gedurende de laatste twintig jaar vergelijkbare epistemologische revoluties: op het marxisme en de Frankfurter Schule als inspiratiebron volgden semiotiek, psychoanalyse, poststructuralisme en postmodernisme. Zowel feministen als beoefenaren van cultural studies problematiseren het essentialisme van noties als 'ervaring' en 'identiteit', en zoeken naar manieren om recht te doen aan de complexe rol van cultuur in de reproductie van ongelijkheid. Via een verschillende route hebben zowel feminisme als cultural studies zich tenslotte bevrijd van het economisch determinisme en zijn ze aangekomen bij vragen naar de culturele dimensies van macht.

Maar er gaapt ook een kloof. Enerzijds wordt het gender-perspectief vaak schandelijk verwaarloosd door mannelijke beoefenaars van cultural studies, anderzijds zouden feministen hun debatten ook beter kunnen onderbouwen wanneer ze wat meer aansluiting bij cultural studies zouden zoeken. Zo wordt, zeggen de samenstellers, het pornodebat vaak te geïsoleerd gevoerd. Het zou profiteren van aansluiting bij een algemene theorie over effecten van cultuur, en over de culturele constructie van betekenissen en identiteiten.

Hoe keurig dit inleidend overzicht ook is, hoe volledig, hoe dik doorspekt met de juiste driehonderd literatuurverwijzingen: het is wel saai en abstract. Het had een onsje minder gekund. Dat is meteen mijn eerste bezwaar tegen dit dikke boek als geheel: het is vaak zo netjes, zo volledig, zo 'collectief' geschreven. Het bevat veel interessants, maar ook veel herhalingen van eerdere posities. Soms lijkt het wel een zwaar becommentarieerde bibliografie over elk van de vele onderwerpen die erin aan de orde komen. Ook handig, daar niet van, maar vast niet echt de bedoeling.

Na de inleiding, deel I van het boek, volgen er drie delen van meer concrete studies, achtereenvolgens over populaire cultuur, bèta/bio-wetenschappen (*science*) en technologie en tenslotte Thatcherisme en ondernemerscultuur. Al die verschillende onderwerpen maken *Off-centre* zeer heterogeen. De

meeste gebruikers zullen dan ook alleen die artikelen lezen die thematisch hun interesse opwekken. Dat vind ik toch een gemiste kans. Mijns inziens is de kracht van culturele studies haar gebruik van tekstuele en visueel-technische analysemethoden voor teksten en beelden van allerlei herkomst. Het object van studie biedt de eenheid niet (het object kan immers van alles wezen), noch de discipline, maar wel de methodes waarmee al die verschillende objecten kunnen worden bestudeerd. Van centraal belang lijken mij retorica, narratologie, filmtheorie en vertooganalyse. Cultural studies is in mijn opvatting een interdisciplinaire kritiek van representatie, vanuit de veronderstelling dat representatie relatief zelfstandig is en produktieve kracht bezit. Er had veel meer eenheid in de bundel kunnen komen wanneer de 'editors' zich hadden gericht op die gedeelde basis: de gemeenschappelijke methoden. Jammer genoeg ontbreekt een dergelijke methodische rode draad.

Niettemin zijn de afzonderlijke concrete studies soms zeer de moeite waard. Deel II, *Representation and identity*, gaat over cultuurvormen die al vrij goed bestudeerd zijn onder de vlag van feministische *cultural studies*: (film)melodrama uit de jaren vijftig, muziekbladen voor tieners, *gendered television*, de moderne vrouwen-autobiografie, etnografie van jongens uit de lagere klasse. Hier overlappen feminisme en cultural studies elkaar op voorbeeldige wijze. Angela Partingtons 'Melodrama's gendered audience' (hoofdstuk 1) is een boeiend onderzoek naar de wijze waarop vrouwen uit de arbeidersklasse in de jaren vijftig hebben gekeken naar Hollywood-melodrama's als *Ruby gentry* en *All that Heaven allows*. Partington verbindt filmkijken met de toen gestimuleerde cultuur van winkelen: de kijksters lazten, tegen het manifeste filmverhaal in, via de kledingcodes een heel ander verhaal. In *Ruby gentry* dingen de dames Ruby en Tracy bijvoorbeeld beiden naar een man. Ruby, arm, en de *bad girl*, is nonchalant gekleed en rijdt auto met een sportzonnebril en brandende sigaret in de mondhoek. Tracy, die de competitie wint, ziet er preuts en tuttig uit (wit kraagje, witte handschoentjes, avondjurk met pofmouwen). Ook al wint Tracy de competitie, in het 'tegenverhaal' is Ruby de stoute moderne heldin. Arbeidersvrouwen ei-

genden zich de film-melodrama's toe door er op een rebelse, anti-huisvrouwelijke manier naar te kijken. Ze leefden in dat kijken de grootstede repertoires van vrouwelijkheid uit, die ze zich hadden eigengemaakt in hun winkelcultuur. Dit artikel is trouwens ook voorbeeldig interdisciplinair. Het verbindt filmreceptietheorie met filmgeschiedenis, economische geschiedenis en sociologie.

In dezelfde sectie geeft Joyce Canaan, 'Is "doing nothing" just boys' play?' (hoofdstuk 5) een huiveringwekkend verslag van de wijze waarop arbeidersjongens het stadsterritorium met de bijbehorende meisjes onderling verdelen. Zij geeft terrechte kritiek op de cultural-studies-interpretaties van het vechtgedrag, die uitsluitend in het teken staan van de *klasse*positie die ermee wordt uitgedrukt. Canaan laat zien hoe belangrijk het veroveren van *mannelijkheid* via vechten is. Sekse wordt in veel studies over arbeidersjongens (bedrieglijk jongeren geheten) ten onrechte genegeerd. Aandacht voor de positie van de meisjes die verdeeld worden is er al helemaal niet bij.

Deel III, *Science and technology*, brengt een voor cultural studies nieuw werkgebied keurig in kaart. Het inleidende hoofdstuk (6) bespreekt het werk van Sandra Harding (*The science question in feminism*), Emily Martin (*The woman in the body. A cultural analysis of reproduction*) en Donna Haraway (*Primate visions*) en handelt verder over reproductiepolitiek, de wijze waarop de media die brengen en (erg uitvoerig) over abortus. Het interessantste artikel vond ik dat van Sarah Franklin, 'Fetal fascinations', dat de verwoording analyseert van een nieuwe medische visie op de foetus als de actieve, primaire partner in de zwangerschap. Er is sprake van een projectie van mannelijke avonturenheroïek, separatiedrang en individualisme op de foetus, die een vrouwenvisie op zwangerschap blokkeert.

Deel IV tenslotte handelt over *Thatcherism and the enterprise culture*. Maureen McNeil schetst (in hoofdstuk 8) de sekse-politiek van het Thatcher-tijdperk. Die sekse-politiek werd zelden expliciet gemaakt (het is zoeken naar een manifest dat nooit verscheen) maar was vanuit feministisch standpunt desastreus. Zelf presenteerde Thatcher zich als vrouw die het in haar eentje en zonder vrouwen-

problemen, máákte. McNeil analyseert de implicaties van haar retoriek ('as every housewife knows'; en 'fighting against the nanny state'). Het is ironisch dat Thatcher een beroep deed op het huisvrouwelijk gezond verstand in een periode dat er bijna geen fulltime huisvrouwen meer waren. Dezelfde Thatcher dwong de huisvrouwen uit werken om de eindjes aan elkaar te knopen. Bovendien richtte Thatcher zich niet direct tot de huisvrouwen, maar tot een mannelijk publiek. De metafoor van de *nanny state* impliceert 'dat mensen "echte mannen" moeten zijn en voor zichzelf dienen te zorgen. De metafoor construeerde een serie dichotomieën: verzorgingsstaat, socialisme, vrouwelijkheid, afhankelijkheid en toegeeflijkheid versus de markt, *laissez-faire*-waarden, mannelijkheid, onafhankelijkheid en strengheid.' (p. 226) Thatcher zette het gezin weer op de troon, als belangrijkste actor binnen een kapitalistische economie, als domein van onafhankelijkheid, vrijheid en zelfexpressie. De *new oppressed* die haar regering wenste te erkennen waren ouders, vaders, zwoegende belastingbetalers en ongeborn vruchten. De interessantste observatie in dit hoofdstuk is, dat het Thatcher-programma in feite op alle punten een debat met het eraan voorafgaande feminisme is geweest. Een *indirect* debat, want 'a direct assault on feminism and women was no longer possible'.

Door heel deel IV blijkt nu deze belangwekkende rode draad te lopen: dat feministen en homo-activisten hun succes kunnen afmeten naar de *indirecte* tegenaanval, die op allerlei fronten plaatsvond en -vindt. Ook wanneer feministen en homo-activisten niet direct worden toegesproken dan wel weerlegd, blijkt er een grootscheepse integratie annex aanvechting van hun gedachtengoed gaande te zijn. De aardigste demonstratie daarvan is wel hoofdstuk 12, 'Promoting normality' over de beruchte *Clause 28* uit 1988, waarin wettelijk verboden werd 'om homoseksualiteit te bevorderen of materiaal ter propagering van homoseksualiteit te publiceren'. In feite erkenden de wetgevers hiermee impliciet het standpunt van de activisten: dat homoseksualiteit geen kwestie was van natuur of geaardheid, maar van sociale omgeving en keuze. De wetgevers toonden openlijk hun paniek bij de gedachte aan een geaccepteerde open kennisma-

king met deze leefwijze. Hier werd even expliciet dat het aanzienlijke propaganda en dwang vereist om de heteroseksuele norm te handhaven.

In hoofdstuk 9 leest Janet Newman ('Enterprising women: images of succes') een stapel carrièreboeken voor vrouwen. Het zijn die razend populaire werkjes van het type *Competitive woman. A survival guide for the woman who aims to be boss*, die resoluut de boodschap van de individuele oplossing verkondigen. Politieke problemen van uitsluiting, tegenwerking en vooroordelen bestaan in deze boekjes nauwelijks. Elke vrouw die wil, die de juiste strategische beslissingen neemt, niet zeurt over ongewenste intimiteiten en haar privé-leven onderwerpt aan een even kordaat management als haar ondergeschikten, die kan het maken. Het cultiveren van een gepaste portie 'vrouwelijkheid' is een belangrijke vereiste voor een geslaagde carrière. Newmans analyse is interessant en kritisch. Zij wijst op het heteroseksisme van deze lectuur: geslaagde carrièrevrouwen zijn onveranderlijk hetero. Zo blijft hun 'vrouwelijkheid' gegarandeerd. Zij wijst ook op de klasse-blindheid ervan: arme witte en zwarte vrouwen gaan in toenemende mate het verzorgend en ondersteunend werk doen voor de, hoofdzakelijk witte, carrièrevrouwen, die ondanks hun carrière evengoed wel verantwoordelijk blijven voor hun huishoudens. Dan is er ook een schrijnende contradictie tussen het feit dat enerzijds de boodschap der gelijkheid wordt uitgedragen – gender-barrières zijn geslecht – terwijl anderzijds het bewaren van de vrouwelijkheid een sleutelstrategie in het bereiken van succes is. Deze boeken kunnen ook weer gelezen worden als een discussie met het voorafgaande feminisme. Ze incorporeren, reviseren en de-politiseren fundamentele feministische kwesties. Ze zijn nog liberaal-feministisch in hun nadruk op het recht van vrouwen op werk, macht en gelijkheid. Ze vermengen deze noties echter met een individualistische ondernemersideologie, en tenslotte wordt succes afhankelijk van het afzweren van elke vorm van feministisch verzet en onderlinge solidariteit.

Estella Tincknell (hoofdstuk 10) gaat in op een roman over een zakenvrouw, *A woman of substance*. Deze roman, een gigantische bestseller in de jaren tachtig, hielp de onstilbare behoefte vervullen

aan 'fat paperbacks crammed with female triumphs' (p. 260). Tincknells narratologische analyse is minimaal en slordig. Daar wrekt zich toch weer dat gebrek aan aandacht voor de *methodes* van cultural studies, dat het hele boek kenmerkt. Datzelfde geldt voor het artikel van Evelyn Reid over de zwarte filmmakers die bezig zijn met een eigen 'politiek van representatie'. De nieuwe zwarte films passeren uitsluitend in vogelvlucht de revue. Mijn letterenhart verneemt echter liever veel over één film dan weinig over zeven. Spreken over een 'politiek van representatie' betekent voor mij laten zien hoe die representatie dan in elkaar zit. Vaak had ik het gevoel dat de in *Off-centre* geanalyseerde teksten en beelden slechts uit de verte worden bekeken, vanachter een scherm, generaliserend tot het punt van nietszeggendheid en met rubber handschoenen aan. *Off-Centre* was een leuk experiment. Maar experimenten willen wel eens gedeeltelijk mislukken.

Magda Michielsens
Was Simone de Beauvoir een
(oorspronkelijk) filosoof?

Filosofie als passie

Karen Vintges
Amsterdam (Prometheus) 1992
292 blz., f 39,90

Het is duidelijk dat het boek van Karen Vintges over het werk van Simone de Beauvoir op de Nederlandstalige markt hartelijk is ontvangen. Er is over Simone de Beauvoir zoveel geschreven en Simone de Beauvoir heeft zelf zo'n rijk en toegankelijk oeuvre nagelaten dat het nauwelijks opviel dat een standaardwerk over Simone de Beauvoir in Nederland ontbrak. Karen Vintges heeft goed ingeschat dat de bekendheid van Simone de Beauvoir als feministe niet inhield dat de filosofische betekenis van het werk ook goed werd bestudeerd en beoordeeld. Zij zette zich aan het werk om 'Het denken van Simone de Beauvoir' te analyseren en te

interpreteren. Vintges groeide uit tot een betrouwbaar Beauvoir-specialiste en haar teksten vormen hiervan de overtuigende neerslag.

Filosofie als passie heeft niet de bedoeling om een algemene presentatie van het denken van Simone de Beauvoir te brengen. Het is een werk met een duidelijke eigen vraagstelling: 'Is Simone de Beauvoirs werk filosofisch van aard?' Deze vraag is richtinggevend voor de opbouw van het hele boek. Ze biedt Vintges ook de verantwoording voor het schrijven van het werk. De meeste andere studies over Simone de Beauvoir gaan over haar persoon en concentreren zich niet op de filosofische kwaliteiten van haar werk. Geen enkele studie onderzocht tot dusver het gehele oeuvre van Beauvoir op zijn filosofische merites. Op de eerste pagina's van haar boek stelt Vintges dit duidelijk. Het is de bedoeling om uit te tekenen in welke mate Simone de Beauvoir een oorspronkelijk filosoof was. Heeft Simone de Beauvoir – weliswaar binnen het existentialisme – een positie ingenomen en onderbouwd die zich onderscheidt van die van Jean-Paul Sartre? Geen Beauvoir zonder de onvermijdelijke Sartre – maar wat is het eigene van Beauvoir? Zijn enkel haar vrouw-zijn en het over vrouwen schrijven binnen het amoureuze en filosofische kader van Sartre haar specifieke verdienste? De analyse wordt moeilijk gemaakt door het feit dat Beauvoir zichzelf vaak als een coherentere Sartrianse existentialist opwierp dan Sartre zelf. Als epigoon, niet als systeembouwer. Zichzelf als oorspronkelijke filosoof profileren – in vergelijking met en naast Sartre – bleek voor Simone de Beauvoir een onmogelijke opgave. Zij ambieerde dat niet. Sartre was de filosoof, zij was de schrijfster; haar terrein was de literatuur.

Voor Vintges is het belangrijk – hoewel ze niet echt zegt waarom – uit te zoeken en uit te maken in welke mate en op welke wijze Simone de Beauvoir een (oorspronkelijk) filosoof was. Niemand is Vintges daar ooit in voorgegaan. Integendeel, er zijn vele tegenkrachten die Simone de Beauvoir een andere weg op duwen. In de academische filosofische canon heeft Beauvoir nauwelijks een plaats; feministen schermen met de emancipatorische verdienste van *De tweede sekse* maar verhouden zich niet tot de filosofische aspecten van het totale oeuvre;

literaire critici zien enkel de schrijfster Beauvoir en laken de literaire tekorten van de teksten; Beauvoir zelf zag zich niet als actieve filosoof.

Karen Vintges neemt in haar studie dus een moeilijke taak op zich. Hoe gaat ze te werk? In de inleiding wordt onder het kopje 'Heuristiek' een tipje van de sluier over de aanpak opgelicht. Het is echter slechts een klein tipje. In feite wordt vooral de term 'bestaansethetica', ontleend aan Foucault, toegelicht. Dit levert echter meer een voorgift op de conclusies dan een inzicht in de aanpak. Vintges laat ons in het ongewisse over de door haar gebruikte methode van analyse en interpretatie en zij geeft in de inleiding ook geen verantwoording over de presentatiewijze van de resultaten. In de loop van de lectuur wordt duidelijk hoe Vintges haar resultaten ordent. Het boek doorloopt het oeuvre van Simone de Beauvoir. De belangrijkste werken worden samengevat, de filosofische draad wordt door heel het werk getrokken. Meestal lijkt het erop alsof de auteur ervan uitgaat dat de lezer nog nooit een woord van Beauvoir heeft gelezen. Zelfs klassiekers als *De tweede sekse* en *De mandarijnen* worden zorgvuldig gesynthetiseerd. Door de presentatie van de werken heen schept Vintges kansen om het filosofische kader, waarin Beauvoir werkt en schrijft, uiteen te zetten. Ze benut die kansen ten volle; middels terechte herhalingen en college-achtige exposés sleept ze de lezer mee in het doorgronden van de filosoof Beauvoir.

Het was Simone de Beauvoirs inzet om haar leven te stileren als het leven van een intellectuele vrouw. Het klinkt eenvoudig, maar aan het einde van Vintges boek is het duidelijk dat dit een aanhoudende filosofische inspanning veronderstelde. De stilering gebeurde in de vorm van teksten, die steeds dicht bij de dagelijkse ervaring van de werkelijkheid – als intellectuele vrouw – staan. Zij bouwde geen grote filosofische systemen. Het geheel van het oeuvre vormt een neerslag van een intellectuele Karen Vintges een 'theoretisch praktizijne' noemt. 'Praktizijn' is een oud-Nederlands woord, dat verwijst naar diegene die zich bezighoudt met 'de praktijk van eenige kunst over wetenschap van eenig vak of handwerk'. De verbeteren intellectuele aard van Beauvoirs praktijk maakt het mogelijk om 'praktizijne' nog eens extra te ver-

binden met het adjectief 'theoretisch'. 'Niet alleen heeft zij als intellectueel een soort levensarts willen zijn, voor zichzelf en anderen, ook heeft zij (rechts)bijstand verleend aan anderen door praktisch politieke steun te bieden. Daarnaast heeft zij intellectualiteit tot een praktische levensstijl uitgebouwd en een zelfstandige praktijk als intellectueel opgezet en uitgeoefend. (...) Zij was geïnteresseerd in de praktijk van het leven zelf en in haar intellectualisme een praktisch mens bij uitstek.' (p. 216)

Centraal in het boek staat de ethische dimensie. Op directe (in haar filosofische teksten) en op indirecte (in haar literaire teksten, essays en politieke activiteiten) wijze heeft Beauvoir zich intensief met ethiek bezig gehouden. In Vintges' analyse worden de verschillen tussen Sartre en Beauvoir op dit punt helder. Het existentialisme van Simone de Beauvoir gaat niet zo 'ver' dat zij relaties met anderen onmogelijk acht. Integendeel. Voor Sartre was dat wel het geval. Het bijproduct van Beauvoirs interrelationaliteit is dat ethisch denken en handelen mogelijk is en dat liefde mogelijk is. Beauvoirs morele code is principieel inhoudelijk leeg: de dubbelzinnigheid van het bestaan laat iedereen toe zijn of haar ethische beslissingen te nemen, zonder de (mogelijke) aanwezigheid van absolute richtlijnen.

Filosofie als passie is een zeer degelijk boek. Het kan iedereen worden aanbevolen, onder voorwaarde dat men een grondige introductie wil in het werk van Beauvoir (wat niet de eigenlijke doelstelling van het boek is) en men reeds vertrouwd is met Beauvoir als persoon en feministe. Het werk is ingenieus opgebouwd; de spanning en de samenhang van de complexe materie worden tot op het einde vastgehouden.

Enkele onopgeloste vraagstukken blijven mij verwarran. Wat is het bedoelde lezerspubliek? Enerzijds is het boek begripsmatig tamelijk moeilijk – hoewel goed geschreven – maar anderzijds veronderstelt het een filosofisch niveau nul (wat zeer verbazend is als dissertatie in de filosofie). Alles wordt uitgelegd. Het gevolg is dat de voor filosofen interessante discussies te veel verzinken en niet ten volle worden uitgewerkt.

Vintges karakteriseert helder de vorm van filosofie waarin Simone de Beauvoir bedrijvig was. Het is duidelijk dat dit voor Vintges een legitieme

vorm van filosofische activiteit is – hoewel ze het soms (verdoezelend) 'intellectualiteit' noemt. Er wordt echter niet bediscussieerd wat de criteria zijn om teksten 'filosofisch' te noemen. Aan het einde van het boek blijft het de lezer nog steeds vrij om te concluderen dat Simone de Beauvoir géén filosoof was. In de hele studie werd geen poging gedaan om op argumenten in deze discussie te anticiperen.

In de slotpagina's komen verregaande interpretaties naar voren. De diepe roerselen van Simone de Beauvoir lijken in de loop van het onderzoek voor Vintges duidelijk geworden. Simone de Beauvoir zou te optimistisch zijn geweest inzake de maakbaarheid van haar eigen identiteit door middel van een levenskunst. Er blijven angsten, obsessies en trauma's die haar leven en werk mede sturen: de relatie met Sartre, het verlies van de liefde van Sartre, de afwijzing door haar vader, angst voor ziekte en ouderdom, angst niet als vrouw te kunnen bestaan. Vintges gaat, op het einde van een boek dat over de filosofische merites van het werk van Beauvoir gaat, ver, methodologisch onverantwoord ver in de psychologische interpretatie van de persoon De Beauvoir. Het besluit is echter wel interessant. Vintges beklemtoont niet zozeer Beauvoirs afhankelijkheid van Sartre en haar krampachtige pogingen om zichzelf als vrouw te construeren, dan wel het overdraagbare inzicht dat uit dit kluwen ontstond. 'Zij [Deirdre Bair – De Beauvoirs biografie] heeft niet gezien dat De Beauvoir zich juist oriënteerde op haar oriëntatie op Sartre. Haar werk en leven draaien om een problematisering van de relatieve identiteit van de vrouw, en juist die thematisering maakt er de originaliteit van uit.' (p. 238)

Véronique Mottier

Op zoek naar de genderbewuste politieke vrouw

Gender Consciousness and Politics

Sue Tolleson Rinehart

New York/Londen (Routledge) 1992

195 blz., f 45,-

Een van de meest constante resultaten van naorlogs behavioristisch onderzoek naar politieke mobilisatie was dat vrouwen op dit gebied over het algemeen minder actief waren dan mannen. Aangezien deze bevinding aansloot bij het heersende idee van vrouwen als nogal a-politieke wezens, stond men bij deze sekseverschillen verder weinig stil. Sinds het einde van de jaren zeventig is er nogal wat verandering in dit beeld gekomen. Aan de ene kant wordt er in de meeste recente studies gestreefd naar meer bevredigende verklaringen van eventuele sekseverschillen in politisering, aan de hand van met name structurele, contextuele en socialisatiefactoren. Aan de andere kant blijken de kwantitatieve verschillen in vooral politieke participatie vaak vrijwel geheel verdwenen te zijn: vrouwen zijn tegenwoordig over het algemeen net zo politiek actief als mannen, wier gedrag impliciet als norm wordt beschouwd. Er blijken echter significante sekseverschillen te zijn met betrekking tot partij-, kandidaten- en beleidsvoorkeur. Huidige studies schenken dan ook meer aandacht aan deze kwalitatieve aspecten van een eventuele *gender gap* in politieke mobilisatie. Ook wordt er meer naar onderlinge verschillen tussen vrouwen gekeken.

Het boek *Gender Consciousness and Politics* van de Amerikaanse politicologe Sue Tolleson Rinehart sluit aan bij deze ontwikkelingen in het onderzoek naar gender en politieke mobilisatie. Rinehart behandelt in haar studie zowel de kwantitatieve als de kwalitatieve aspecten van politieke mobilisatie van vrouwen in de Verenigde Staten gedurende de laatste twintig jaar. Zij gaat echter een stap verder. Volgens Rinehart zijn de sekseverschillen in politiek gedrag namelijk niet te verkla-

ren door alleen naar gender te kijken, en naar de verschillen in socialisatie die met de sociale constructie van het man- of vrouwzijn samenhangen. Zij claimt dat politiek gedrag niet zozeer door gender wordt beïnvloed, maar door *genderbewustzijn*. De erkenning van het feit dat iemands status, rollen en gedragspatronen samenhangen met de manier waarop een bepaalde cultuur tegen gender aankijkt, zou tot gevolg hebben dat men zich met gelijksoortigen identificeert. Het genderbewustzijn leidt tot positieve gevoelens ten opzichte van deze groep van gelijksoortigen, en tot een gevoel van onderlinge afhankelijkheid. Vanuit cognitief oogpunt gaan deze gevoelens gepaard met de evaluatie van de voor- en nadelen van de groep, hetgeen mobiliserend kan werken daar er op basis van deze evaluatie politieke eisen kunnen worden geformuleerd. Deze politiserende processen zijn volgens Rinehart echter alleen aanwezig bij vrouwen; ik kom hier later op terug.

Het is belangrijk om te onderstrepen dat de genderbewuste politieke vrouw niet noodzakelijkerwijze feministisch is. De politieke mobilisatie die uit het genderbewustzijn voortkomt kan er eveneens op gericht zijn om een vermeende bedreiging van traditionele vrouwenrollen tegen te gaan. Hier zijn verschillende voorbeelden van te geven, zoals de vrouwen van Nieuw Rechts, anti-abortusactivisten, of Ku-Klux-Klan-vrouwen in de jaren twintig.

Rinehart werkt in haar studie het centrale idee van de invloed van genderbewustzijn op politieke mobilisatie uit. De eerste vier hoofdstukken van haar boek zijn gewijd aan haar theoretische en methodologische constructie van het concept genderbewustzijn. Zij onderscheidt twee componenten in het genderbewustzijn, die ieder specifieke analytische problemen oproepen: *genderidentificatie* en *genderrollenideologie*.

Genderidentificatie betreft het feit dat genderbewuste vrouwen zich met vrouwen als groep identificeren. De vraag is echter of men met betrekking tot vrouwen in het algemeen wel van een groep kan spreken, laat staan van een groepsbewustzijn. Rinehart denkt van wel, en zij beargumenteert dit via een kritische bespreking van heersende groepstheorieën. Haar conclusie is dat men vrouwen als groep kan zien, omdat zij fundamentele genderrollen met

elkaar delen. Hierdoor kunnen vrouwen zich ondanks grote onderlinge verschillen toch met elkaar identificeren. Dat dit ook echt het geval is, wordt vervolgens aangetoond met behulp van gegevens van de American Election Studies. Haar analyse van 'group closeness items' geeft aan dat veel vrouwelijke ondervraagden zich inderdaad met 'de groep vrouwen' verwant voelen. Rinehart noemt hen de *geïdentificeerden*, en zij noemt de vrouwen die zich niet met andere vrouwen identificeren de *individualisten*; een mijns inziens nogal misleidende benaming want in deze categorie zitten ook ondervraagden die zich niet zozeer met vrouwen, als wel met andere groepen verwant voelen. Mannen blijken overigens veel minder genderbewustzijn te hebben dan vrouwen, hetgeen Rinehart verklaart door het feit dat mannen zich zelden in een minderheidspositie bevinden, een positie die het genderbewustzijn kan bevorderen. Interessant genoeg voelen mannen zich wel veel vaker verwant met vrouwen, dan omgekeerd het geval is.

Het tweede aspect van genderbewustzijn, genderrollenideologie, betreft de meningen die vrouwen hebben over hun eigen rol in de samenleving, waarvoor in de American Election Studies eveneens een item bestaat. Haar analyse van deze gegevens leidt Rinehart tot het onderscheiden van drie groepen vrouwen: de *egalitaristen*, die denken dat mannen en vrouwen dezelfde rollen moeten hebben; de *geprivatiseerden*, die menen dat de plaats van de vrouw thuis is; en de *ambivalenten*, die tegenstrijdige ideeën hierover hebben.

Door vervolgens de begrippen genderidentificatie en rollenideologie te combineren, ontwikkelt Rinehart een typologie van zes soorten genderbewustzijn: geïdentificeerd/geprivatiseerd, geïdentificeerd/egalitairistisch, enzovoort. Het is deze combinatie van genderidentificatie en rollenideologie die het concept genderbewustzijn breder maakt dan dat van feministisch bewustzijn. Dit is een belangrijk voordeel van de manier waarop Rinehart haar concept construeert, want in de rest van haar studie wil zij het verband laten zien tussen genderbewustzijn en verschillende types van politieke mobilisatie. Haar claim is namelijk dat zowel feministisch als anti-feministisch politiek handelen uit genderbewustzijn voortkomt.

In de laatste twee hoofdstukken van haar boek wordt deze stelling empirisch onderzocht, weer met behulp van de American Election Studies, van 1972 tot 1988. Gekeken wordt naar de manier waarop de verschillende soorten genderbewustzijn zowel de kwantitatieve aspecten van politieke mobilisatie, zoals politieke participatie, als de kwalitatieve kanten (politieke voorkeuren) structureert. Omgekeerd wordt eveneens onderzocht welke factoren bijdragen tot het vormen van de verscheidene genderbewustzijnsvarianten.

Het centrale idee dat met betrekking tot politieke mobilisatie niet zozeer gender, maar meer genderbewustzijn van belang is, is op zich interessant. Zoals de omslag van Rineharts boek trots vermeldt, wordt dit idee vanuit theoretisch oogpunt beargumenteerd met behulp van elementen uit de politieke filosofie, psychologie, geschiedenis, feministische theorieën en de literatuur. Hoewel deze uiteenlopende bijdragen vaak op intelligente en creatieve wijze worden gebruikt, is het betoog tegelijkertijd helaas niet altijd even helder. Dit is gedeeltelijk te wijten aan het feit dat Rinehart zoveel dingen tegelijk in haar argumentatie wil stoppen, dat sommige passages beslist te oppervlakkig zijn. Zo wordt met name de historische achtergrond van haar probleemstelling wel erg snel afgewerkt: als je de middeleeuwen in vier zinnen samenvat, kan je het er net zo goed niet over hebben (p. 116). Het is ook nogal storend dat, hoewel zij claimt dat genderbewustzijn een potentieel universeel concept is (wat op zich te verdedigen valt), de theoretische discussie uitsluitend op de Engels-Amerikaanse culturele en wetenschappelijke traditie is gebaseerd.

Het empirisch onderzoek is tamelijk teleurstellend. Zoals bekend hebben psychologische factoren als attitudes en meningen over het algemeen een sterker explicatief potentieel dan 'zware' sociologische variabelen als sekse. Om deze reden is de keuze van het psychologische concept genderbewustzijn als onafhankelijke variabele in plaats van een sociaal begrip als gender – waarvoor de sekse meestal de enige indicator is – interessant. De correlatiecoëfficiënten die Rinehart presenteert zijn desondanks over het algemeen bedroevend laag, terwijl dit niet op te maken valt uit de tekst waar (te) sterke, weinig genuanceerde conclusies worden

getrokken. Zoals in de tabellen te zien valt, zijn de statistische analyseresultaten bovendien vaak weinig (p 0.1) of niet significant (bijvoorbeeld tabel 5.4, p. 137).

Rinehart stelt zich overigens tot doel om de invloed van het genderbewustzijn op de politieke mobilisatie eveneens door de jaren heen (1972-1988) te onderzoeken. De tabellen presenteren de resultaten dan ook voor ieder verkiezingsjaar afzonderlijk, en geven soms belangrijke verschillen aan. Zo zijn er jaren waarin een bepaald type genderbewustzijn wel significant is met betrekking tot bijvoorbeeld politieke voorkeuren, en andere jaren waarin dat niet het geval is (tabel 6.8, p. 167). Jammer genoeg gaat zij in de tekst vaak aan deze verschillen voorbij, zodat men zich af kan vragen wat het nut van een longitudinale benadering is als er verder weinig mee wordt gedaan.

Mijn conclusie is dat Rineharts onderzoek niet-temin van waarde is. Het empirische gedeelte laat de indruk achter dat er inderdaad tendensen te bespeuren zijn die het de moeite waard maken om de invloed van genderbewustzijn op politieke mobilisatie nader te onderzoeken, als men over gegevens beschikt die dat toelaten. De studie van Rinehart is ondanks alle tekortkomingen een interessante stap in deze richting.

Margreet van der Burg

Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij

Sabine de Rooij

Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1992

227 blz., f 45,-

'Mijn vrouw heeft belangrijke bedrijfstaken maar ze krijgt geen loon, dan zou ze een knecht zijn. Wel kan ze onbeperkt beschikken over mijn geld. Hoewel, ik zou het afremmen als ze onzinnige dingen zou kopen en geld over de balk zou smijten. Maar dat doet ze niet.'

Dit citaat uit de dissertatie van Sabine de Rooij verwijst sprekend naar de bijzondere positie van getrouwde vrouwen in het agrarisch gezinsbedrijf. De

Roos laat overtuigend zien dat de ongelijkwaardige arbeidsverhouding tussen de getrouwde man en vrouw in het gezinsbedrijf wordt gestructureerd door sekse als orderingsprincipe. Ze bestrijdt daarmee de opvatting dat deze ongelijkwaardigheid inherent zou zijn aan de aard van het agrarisch bedrijf. Voor het onderzoek zijn 69 boerinnen onder-vraagd die allen in Midden-Nederland als getrouwde vrouw ongeveer 20 uur per week bedrijfsarbeid op een melkveehouderij leveren. Deze informatie was de basis voor de analyse van de kwaliteit van hun bedrijfsarbeid, hun inbreng in de besluitvorming en hun zelfbeelden.

In het boek worden concepten uit de arbeidssociologie toegepast om sekseverhoudingen in de arbeidssituatie in het agrarisch gezinsbedrijf zichtbaar te maken. Taakbeschrijvingen zouden alleen aantonen dat vrouwen ander werk doen dan mannen in het gezinsbedrijf. Door de taakinhoud naar arbeidsdeling en arbeidstaakbeheersing binnen de gehele arbeidsorganisatie te analyseren heeft De Roos ook de mate van autonomie kunnen bepalen bij de uitvoering, voorbereiding en evaluatie van vrouwentaken. Ze stelt vast dat de vrouwen vooral bedrijfstaken met een geringe arbeidstaakbeheersing in hun takenpakket hebben. Naast vaste taken verrichten boerinnen ook ondersteunende arbeid als dat zo uitkomt: 'inspringarbeid'. Door het onverwachte tijdstip en het incidentele karakter zijn dit bij uitstek werkzaamheden met een zeer lage arbeidstaakbeheersing. Evenwel bestaan er interessante verschillen tussen vrouwen op zelfkazende bedrijven en zoetleverende¹ bedrijven. De onder-vraagde zelfkazende vrouwen deden voornamelijk bedrijfswerk in de kaastak, waaraan duidelijk meer arbeidstaakbeheersing was verbonden dan aan het bedrijfswerk van de zoetleverende vrouwen. Deze studie verdient navolging in de bedrijfsanalyses in het agrarisch sociologisch onderzoek en de adviezen van agrarische voorlichtingsdiensten, alwaar men tot nu toe blijft steken bij de constatering dat vrouwen ander of geen bedrijfswerk doen.

Het begincitaat doet al vermoeden dat een analyse van de arbeidssituatie in het gezinsbedrijf niet met onderzoek naar de bedrijfswerkzaamheden kan volstaan. De Roos wijst dan ook op het specifieke van boerinnenarbeid. Dit is arbeid in een gezinsbe-

drijf, dat een produktievorm is waarin bezit, eigendom en arbeid, werken en leven niet gescheiden zijn. De discussies over betaalde versus onbetaalde arbeid, thuis of buitenshuis werken, mannelijke en vrouwelijke domeinen zijn niet van toepassing op de agrarische arbeidsverhoudingen. Verder vergt het agrarisch produktieproces grote flexibiliteit vanwege de afhankelijkheid van de seizoenen, het weer en het levend produktiemateriaal. Hierdoor zijn pieken en slappe tijden onvermijdelijk. Via de interne arbeidsorganisatie worden deze opgevangen. Juist omdat de arbeidsverhoudingen in het gezinsbedrijf zijn ingebed in de gezins- en familie-verhoudingen, kenmerken de aldaar heersende man-vrouwverhoudingen ook de arbeidsverhoudingen.

Voor vrouwenstudies biedt dat interessante aanknopingspunten die De Rooij helaas niet expliciet maakt. In haar keuze voor een actor-gerichte benadering en voor sekse als categorie – door sekse als sociaal construct te erkennen dat op alle levensgebieden uitwerking heeft en dat uitdrukking geeft aan man-vrouwverhoudingen als dominantieverhoudingen – beroept zij zich nauwelijks op Nederlands onderzoek. Naar de wel gebruikte literatuur, Komter en De Bruijn, koppelt zij haar conclusies niet meer terug. Wel is de constatering interessant dat complementariteit tussen de getrouwde man en vrouw in het agrarisch bedrijf de leidraad vormt voor de reflectie van boerinnen op hun eigen functioneren. Dat De Rooij de vrouwbeelden in termen van sekseverhoudingen heeft geformuleerd, verdient navolging. Voor vervolgonderzoek wordt dan juist de vraag interessant: zou de boer een zelfde perspectief hebben? Mijn idee is dat de boer minder geneigd is zijn functioneren te plaatsen in complementariteit ten opzichte van zijn vrouw.

De Rooij biedt ook een mogelijke uitwerking voor een verdere vergelijking door twee vormen van complementariteit te noemen, één gebaseerd op een sekse-sequentiele arbeidsverdeling en de ander op een sekse-gesegregeerde arbeidsverdeling. Bij de eerste is er sprake van een verticale verdeling van taken in een zelfde domein. Er zijn mannen- en vrouwentaken, die in het produktieproces na elkaar dienen te worden afgewerkt. Zij zijn veelal zodanig opgesplitst, dat de mannen in het arbeidsproces de taken met meer arbeidstaakbeheersing verrichten.

De sekse-gesegregeerde verdeling is een horizontale arbeidsdeling waarbij een produktielijn geheel mannen- of vrouwenwerk is. Er is dan sprake van mannen- en vrouwenarbeidsdomeinen. Door de zorg voor de kaastak werken de zelfkazende boerinnen in een meer sekse-gesegregeerde arbeidsdeling dan de zoetleverende boerinnen die in een meer sekse-sequentiele arbeidsdeling werken. Niettemin bestaat in beide soorten bedrijven een duidelijk sekse-gesegregeerde arbeidsverdeling op het hoogste niveau: bedrijf en huishouden. Dat geldt ook voor meermansbedrijven waar de bedrijfsvoering niet is gebaseerd op een huwelijksvereenkomst maar op een man-manpartnerschap. Ook dan staat in het algemeen mannelijke bedrijfsarbeid naast vrouwelijke huishoudelijke arbeid. Voor de bedrijfsarbeid wordt echter wel anders dan op gezinsbedrijven expliciet een horizontale arbeidsverdeling nagestreefd. Het zogenaamde 'inspringwerk' wordt tot een minimum gereduceerd. Er zijn vaste beltijden, bezoekers komen op afspraak en te verwachten knelpunten worden ingepland. Acute nood wordt wederzijds opgevangen. Bovendien is er vaak sprake van een 'roulerende' arbeidsdeling: een takenpakket wordt regelmatig geruild. Deze meer gelijkwaardige bedrijfsarbeidsdeling bij man-manpartners in vergelijking met gezinsbedrijven geeft voor adviesdiensten vele aanknopingspunten om in die richting een reorganisatie te begeleiden.

Waarom een dergelijke arbeidsdeling niet in gezinsbedrijven bestaat en wat de knelpunten bij doorvoering daarvan zouden zijn, is een hieruit logisch voortvloeiende vraag. De Rooij wijst op een aantal mogelijke samenhangen, die verdere systematische uitwerking behoeven. Verborgen lees ik de hypothese dat het beroepsbeeld van de boerinnen zelf daarmee verband houdt. De Rooij stelt vast dat zelfkazende vrouwen meer dan zoetleverende boerinnen een van het bedrijfswerk afgeleid beroepsbeeld hebben. Dat zou wellicht zelfkazende boerinnen bewegen het werk met grote arbeidstaakbeheersing voor zich te houden terwijl ze taken met geringe arbeidstaakbeheersing in zowel de bedrijfstak als de huishouding uitbesteden. De invloed die de arbeidsrelaties tussen generaties en met het personeel – uitgesplitst naar sekse – hebben op de arbeidsorganisatie, is naar mijn idee een

interessante vraag voor verder onderzoek. Voorwaarde is dan wel dat alle arbeid in het gezinsbedrijf consequent in de analyse wordt betrokken. Dergelijke aanbevelingen voor onderzoek en suggesties voor het toetsen van de resultaten bij een uitgebreidere onderzoeksgroep heb ik in de conclusie gemist. Mijns inziens is De Rooij dan ook te verwijten dat ze haar onderzoek een exploratief onderzoek noemt, terwijl ze dat zelf uiteindelijk niet serieus neemt. Prijzenswaardig is dat zij dikwijls de mogelijke tegenwerpingen van de lezer in noten reeds zelf aangeeft, maar hoe kan zij dan toch eindigen met stellige conclusies?

Tenslotte moet ik vaststellen dat De Rooij zich beter tot haar vakgebied (sociologie) had kunnen beperken met de vraag of schaalgrootte en mate van specialisatie samenhangen met de arbeidssituatie van boerinnen in gezinsbedrijven. Omdat deze twee variabelen als de kenmerken van recente landbouwmodernisering gelden, plaatst ze haar eigentijdse vergelijking in een veranderingsperspectief. Ze beweert dat toenemende schaalvergroting en specialisatie de ongelijkwaardigheid in de arbeidssituatie van vrouwen vergeleken met die van mannen op het gezinsbedrijf vergroten. Maar haar onderzoek reikt niet verder dan de door haar onderzochte momentopname in een beperkt onderzoeksgebied: Midden-Nederland. En daarin is de keuze van de onderzochte groepen boerinnen historisch onjuist verantwoord. Het geciteerde onderzoek van Verstoep² had de toegang tot de relevante literatuur kunnen ontsluiten. Interpreteert De Rooij namelijk de zelfkazende bedrijven als overblijfsel van gemengde bedrijven, van oudsher staan deze juist als gespecialiseerde bedrijven te boek. Door de belangrijke inbreng in het hoofdproduct hadden deze boerinnen een bijzondere positie. Onterecht stelt De Rooij hen op een lijn met de boterboerinnen van gemengde bedrijven. Daar was de akkerbouw de hoofdtak, waarnaast ook wat vee voor mest en trekkracht werd gehouden. De melk van de enkele koeien werd door de boerinnen tot boter verwerkt, waarmee zij wat geld of waar verdienden voor de dagelijkse uitgaven.

Door het door De Rooij ingebrachte veranderingsperspectief wordt bovendien ongemerkt de veronderstelde sekseneutrale karakterisering van

agrarische modernisering overgenomen. Nu zij concludeert dat sekse een structurerend principe in de arbeidssituatie is, is het inconsistent de veranderende arbeidssituatie uitsluitend als gevolg van een sekseneutraal gedefinieerd veranderingsproces met objectieve kenmerken als schaalgrootte en specialisatie te handhaven. Een logische conclusie is dat juist de interactie tussen de bedrijfsstructuur en sekse van belang is voor onderzoek en definiëring van veranderingsprocessen in de agrarische sector. Dit geldt voor de historische invalshoek, maar ook voor de beleidsgerichte invalshoek. Daar moeten immers de relevante aspecten voor gewenste veranderingen worden geselecteerd, inclusief die in de door haar genoemde economische, sociale en politieke omgeving.

Concluderend wil ik opmerken dat dit boek het waard is om geheel gelezen te worden. De Rooij biedt voor het nog nauwelijks ontgonnen onderzoeksveld geen grote antwoorden, maar wel vele vragen en aspecten voor verder onderzoek. Is ze er niet in geslaagd deze helder in de conclusie te verwoorden, de doorzichtige presentatie met de zelf gesignaleerde beperkingen biedt aanknopingspunten te over, waarvan ik er al enkele heb willen aandragen.

Noten

1. Zoetleverend betekent dat de melk zoet, dus niet verwerkt tot een zuivelproduct, geleverd wordt.
2. C. Verstoep, Als de kaas niks deed, stond je mooi te tobbe. Onderzoek naar de ontwikkeling van de zelfkazerij in Midden-Nederland en de positie van de boerin, ca. 1895 – ca. 1940. Doctoraalscriptie geschiedenis, RU Utrecht 1983.

Barbara Henkes

Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940

Francisca de Haan

Hilversum (Verloren) 1992

485 blz., f 59,-

'Is administratieve arbeid in zijn wezen een zuiver mannelijk, dan wel veeleer een vrouwelijk beroep? Of wel, is daarin geen verschil van grote betekenis, ten aanzien van het seksenonderscheid, te bespeuren?' Met deze vraag, die in 1933 in het gerespecteerde tijdschrift *Administratieve Arbeid* werd geformuleerd, opent Francisca de Haan haar proefschrift over 'sekse op kantoor'. Dat het niet eenvoudig was om kantoorarbeid in te delen bij de specifiek 'vrouwelijke' of 'mannelijke' beroepen, betekent niet dat dit een arbeidsveld was, waarin 'sekse' geen rol speelde als ordenend principe, aldus De Haan. Integendeel, er deed zich in Nederland sinds de jaren zestig van de negentiende eeuw een langdurige strijd voor aangaande betekenissen van vrouwelijkheid (en daarmee ook mannelijkheid) in relatie tot kantoorarbeid. Die strijd vormt het onderwerp van deze helder opgebouwde en goed geschreven studie.

Centraal staan de debatten over en de politiek ten opzichte van vrouwelijk kantoorpersoneel in de particuliere sector in de periode 1860-1940. In die debatten over eigenschappen, geschiktheid en positie van het vrouwelijk kantoorpersoneel en in de politiek van een aantal bewegingen en instellingen is 'het vrouwelijk kantoorpersoneel' als categorie geconstrueerd. In navolging van de Amerikaanse historica Joan Scott kiest De Haan voor een vertoog-analytische benadering. Ze richt zich achtereenvolgens op de ideeën en praktijken binnen de vrouwenarbeidsbeweging (waar zij dat deel van de vrouwenbeweging onder verstaat dat zich vooral inzette voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt), de vakbonden van handels- en kantoorbedienden, het opleidingsinstituut Schoevers, de werkgevers, de overheid (als wetgever) en tenslotte voormalige vrouwelijke kantoorbedienden zelf (in hun herinneringen achteraf).

De auteur gaat op zoek naar de actieve rol van vrouwen en hun strijd voor toelating van vrouwen tot kantoor, en dus tegen dominante vertogen die daar een belemmering voor vormden. Dit 'tegenvertoog' vanuit de vrouwenarbeidsbeweging wil zij combineren met de verhalen van vrouwen die zelf als kantoorpersoneel hebben gewerkt. In haar inleiding schrijft De Haan dat zij 'de verhalen van vrouwen, waarin zij haar ervaringen vorm geven' als een 'wezenlijk' aspect van haar onderzoek beschouwt (p. 15). Ze stelt zich te weer tegen de suggestie dat 'gender' of seksegeschiedenis en vrouwengeschiedenis twee verschillende soorten geschiedschrijving zouden zijn en benadrukt dat 'expliciete en systematische aandacht voor sekse als organiserend principe' geenszins ten koste hoeft te gaan van een geschiedschrijving die vrouwen 'als actief handelende personen' centraal stelt.

Toch heb ik de indruk dat deze tweedeling onwillekeurig terugkeert in het werk van De Haan, als zij enerzijds analyseert hoe sekse als ordenend principe in de vertogen van de vrouwenarbeidsbeweging, vakbonden, werkgevers en overheid functioneert, en anderzijds (in het laatste hoofdstuk) kijkt naar de manier waarop vrouwen het werken op kantoor ervoeren. Met deze opzet van het boek komt te weinig uit de verf hoe verhalen over ervaringen gevormd worden binnen de context van dominante vertogen en hoe omgekeerd de strijd om een dominant vertoog over vrouwelijk kantoorpersoneel mede gevoed wordt door de betekenis die kantoorarbeid voor haar en haar mannelijke collega's vervulde. De Haan is er, ondanks haar goede voornemens, niet in geslaagd de 'ervaringen' op basis van informatie uit haar enquête – eventueel aangevuld met gesprekken en andere egodocumenten – te integreren in de overige tekst van haar proefschrift.

Misschien was dit wel gelukt als de onderzoeker zich meer had gericht op de ontwikkelingen en verhoudingen op de werkvloer. Daar kan worden nagegaan hoe en wanneer het werk 'vergenders' werd, bijvoorbeeld op het moment dat er een nieuwe kantoormachine in bedrijf werd genomen of wanneer er nieuw kantoorpersoneel moest worden aangenomen of – met name in de crisistijd – ontsla-

gen. Bij een gerichtheid op het kantoor zelf was waarschijnlijk niet alleen de betekenis van sekse op kantoor, maar ook de verschillende betekenis van het kantoorwerk voor vrouwelijk en mannelijk personeel beter uit de verf gekomen. Nu is De Haan, door zich te concentreren op het niveau van vertogen, wat ver af komen te staan van de verhalen over een 'geleefde werkelijkheid' op de werkplek. Op die manier kan de wisselwerking tussen beide niveaus uit het zicht zijn geraakt. Een typische vraag voor historici die hiermee samenhangt is: hadden bedrijfsarchieven het soort teksten kunnen bieden om deze niveaus te verbinden?

Een tweede mogelijke verklaring voor de gesplitste presentatie van vertoog en ervaringsverhalen is, dat bij de opzet van de enquête integratie van beide (nog) niet werd beoogd. Het is opvallend dat binnen dit onderzoek naar de betekenis van vrouwelijkheid en mannelijkheid op kantoor, de vragenlijst alleen naar vrouwelijk kantoorpersoneel werd verstuurd en niet naar haar mannelijke collega's. Dit zal waarschijnlijk te maken hebben met de ontwikkeling van de vraagstelling tijdens het onderzoek zelf, waarbij de onderzoekster haar aanvankelijke gerichtheid op vrouwelijk kantoorpersoneel opgaf voor een 'gender'-benadering. De consequenties daarvan kon zij in een later stadium van het onderzoek kennelijk niet meer corrigeren door de enquête ook aan mannelijk kantoorpersoneel voor te leggen. Dit heeft echter tot gevolg dat ze de categorie van 'het vrouwelijk kantoorpersoneel' eerder reproduceert dan ter discussie stelt. Bovendien blijven eventuele klasseverschillen (vraag 97) die in de verhouding tussen mannelijk en vrouwelijk kantoorpersoneel een rol speelden buiten beeld.

Hoewel De Haan de informatie uit haar enquête niet heeft geïntegreerd in de analyse van de dominante vertogen, laat zij in het laatste hoofdstuk wel zien hoe ervaringsverhalen inzicht kunnen geven in de manier waarop de betrokkenen zich al dan niet voegen in een dominant vertoog. Bijvoorbeeld wanneer zij signaleert hoeveel respondentes de baas-secretaresserelatie in een seksuele context plaatsen (p. 236 e.v.). Haar subtiel en meerduidige analyse van de herinneringen aan ongewenste (en gewenste) intimiteiten leggen de gegeven dilemma's op de werkplek bloot en zo wordt een extra

dimensie toegevoegd aan het verhaal over sekse als ordenend principe.

De keuze voor een vertoog-analytische benadering heeft onder meer twee fraaie hoofdstukken opgeleverd over de vakbonden. Met succes rafelt De Haan uiteen hoe deze mannelijkheidsbolwerken een rol speelden bij de constructie van sekse-ongelijkheid. De vijandige houding jegens vrouwelijke leden en het hardnekkige idee dat vrouwen concurrenten zijn en geen gelijkwaardige collega's kan zij niet alleen aantonen door verschillende uitspraken in artikelen, maar ook door te wijzen op wat er niet werd gezegd. Bijvoorbeeld als zij constateert hoe weinig moeite men zich in het verenigingsorgaan *Mercurius* getroostte om de vereniging voor vrouwen toegankelijk of aantrekkelijk te maken (p. 108). De Haan slaagt er bij deze analyse – waarin zij zich concentreert op het werk van en over mannen en waarin de stemmen of het perspectief van vrouwen nauwelijks of niet aan bod komen – toch in te laten zien hoe sekse als ordenend (en in dit geval lange tijd uitsluitend) principe heeft gefunctioneerd.

Op andere momenten moet zij op de grenzen van de vertooganalyse zijn gestuit, bijvoorbeeld als ik naar het – zeer leeswaardige – verhaal over het Instituut Schoevers kijk. In dat hoofdstuk ziet het ernaar uit dat De Haan haar vertooganalytische benadering heeft ingeruild voor een boeiende combinatie van organisatie- en mentaliteitsgeschiedenis, waarin het ontstaan en de praktijk van het instituut als een feitelijke ontwikkeling worden beschreven. De uitspraken van mevrouw Lanen, lange tijd directrice en stuwende kracht van Schoevers, zijn daarin verweven als *ervaringsfeiten*, zonder reflectie op het narratieve en retrospectieve karakter ervan. Niet langer staan de bronnen als teksten centraal, maar worden de bronnen eerder als weergave van de werkelijkheid gepresenteerd. Ook deze aanpak levert een boeiend antwoord op de vraag hoe een dergelijk instituut bijdroeg aan de constructie van 'vrouwelijk kantoorpersoneel' en bovendien biedt het een interessante kijk op de personen en verwantschapsnetwerken die daarbij een rol speelden. Hier komen dus niet alleen de ideeën, maar ook de dragers van de ideeën en praktijken tot leven – al is het jammer dat de kant van de leerlin-

gen (en dus de vraag naar de doorwerking van de ideeën op hun zienswijze) niet aan bod komt.

De grenzen van De Haans vertooganalytische aanpak komen eveneens in zicht in het hoofdstuk over vrouwelijk kantoorpersoneel in het Interbellum. Om te voorkomen dat een maatschappelijke context uit het oog zou verdwijnen heeft zij naar mijn idee een noodgreep uitgevoerd, wanneer zij een extra paragraaf over de 'achtergronden bij het werkgeversvertoog' inlast met onder meer informatie over de doorwerking van de Eerste Wereldoorlog en de arbeidsmarktpositie van het kantoorpersoneel. Hoe komt het, vroeg ik mij af, dat de analyse van het werkgevers- en overheidsvertoog zoveel minder oplevert in vergelijking met de eerdere hoofdstukken die aan het vrouwenarbeidsbeweging en de vakbonden zijn gewijd? Wreekt zich hier het negeren van bijvoorbeeld bedrijfsorganen of -archieven, terwijl De Haan zich bij haar bestudering van de vakbonden en vrouwenbeweging wel met zoveel hartstocht op relevante bladen en documenten heeft gestort? Of is het de neiging om werkgevers evenals de overheid te veel als een monolithisch geheel te benaderen, terwijl bij het vakbondsvertoog veel meer aandacht wordt besteed aan de interne en onderlinge verschillen?

Het proefschrift van Francisca de Haan biedt een fraai inzicht in de verschillende betekenissen van vrouwelijkheid (en mannelijkheid) gedurende de onderzochte periode, maar het schenkt te weinig aandacht aan alledaagse verhoudingen op de werkvloer waarin sekse als ordenend principe tot stand komt. Dat neemt niet weg dat De Haan met haar gedurfde aanpak een vernieuwend en meeslepend boek heeft geschreven, dat terecht werd bekroond met de prestigieuze Erasmianum-prijs.

Noot

1. In die zin verschil ik dan ook van mening met Liesbeth Bervoets, die in haar recensie van het proefschrift van De Haan in het *Vrouwengeschiedenisblad* van oktober 1992 suggereert dat ervaringsverhalen weinig kunnen toevoegen aan het verhaal over sekse als ordenend principe, omdat ervaringsverhalen 'vooral geschikt zouden zijn om intenties van de betrokkenen te onthullen'.

Trudi Nederland
*Gender Images in Public Administration.
 Legitimacy and the Administrative State*
 Camilla Stivers
 California/Londen/New Delhi
 (Sage Publications) 1993
 162 blz., f 48,95

Het overheidsapparaat en de produkten die dit apparaat levert in de vorm van beleid vormen een fascinerend onderzoeksterrein voor vrouwenstudies. Schoorvoetend ontstaat er in Nederland meer bemoeienis van feministische onderzoekers met de beleidswetenschap, een vakgebied dat nog steeds als mannenbolwerk kan worden gekenmerkt, zowel wat betreft de theoretische benaderingen als het aantal grijze pakken dat in een gezelschap van beleidsonderzoekers kan worden geteld. Hoog tijd dus voor een feministische interventie waarvan ik verwacht dat ze innovatief is op kentheoretisch en methodisch vlak. De benadering die Stivers hanteert, biedt echter geen bruikbaar alternatief voor een adequate interventie van vrouwenstudies in de beleidswetenschap. Niet alleen worstelt zij met de conceptualisering van gender, ook het pad dat Stivers uitzet voor het analyseren van genderconstructies in beleidspraktijken vertoont mankementen.

De centrale vraag van het boek is hoe legitimeringen van het overheidsingrijpen en de beeldvorming rond het beroep van ambtenaar genderconstructies bevatten en reproduceren. Deze analyse gebeurt aan de hand van literatuur over het overheidsapparaat. In de Amerikaanse politieke theorie is de rechtvaardiging van de macht van ambtenaren een steeds terugkerend thema dat draait om de vraag of de democratie nu wel of niet wordt geschonden, aangezien ambtenaren niet democratisch worden gekozen. In deze discussies ligt de aandacht vooral bij de veronderstelde kwaliteiten en eigenschappen van de overheidsdienaren, zoals deskundigheid, leiderschap en betrouwbaarheid. Nieuw aan de invalshoek van Stivers is dat zij aan de hand van deze theorieën en discussies de aandacht vestigt op genderdimensies in het ambtenarenapparaat. Zij wil alle vanzelfsprekendheden over

gender in de ambtelijke organisatie aan het licht brengen.

Aanvankelijk had ik hoop op inspiratie, aangezien deze invalshoek onderbelicht is in de beleidsanalyses die in Nederland vanuit vrouwenstudies zijn ondernomen. Doordat Stivers als haar onderzoeksobject de discussies en theorieën over de legitimiteit van het overheidsapparaat kiest, blijft echter haar analyse te veel een theoretische exercitie, die niet getoetst wordt aan een concrete sociale context. Over de praktijk van het overheidsapparaat brengt zij wel de ongelijke positie van vrouwen in vergelijking met mannen in kaart, maar de genderdimensies die hieraan ten grondslag liggen worden er niet bij betrokken. Bovendien typeert Stivers de verschillen tussen vrouwen en mannen op een eenduidige wijze; ze verklaart ze namelijk vanuit de tegenstelling privé-openbaar, respectievelijk de wereld van vrouwen en van mannen. Zij nuanceert haar verschilpositie in het betoog meerdere malen, maar deze worsteling mondt mijns inziens uit in een te simpele opvatting over een door mannen en mannelijkheid overheerste praktijk van het overheidsapparaat.

De belangrijkste stelling van Stivers is dat het overheidsapparaat ondanks de ogenschijnlijke neutraliteit 'mannelijk' is gestructureerd. Zij onderbouwt deze stelling met haar analyse van de constructies van mannelijkheid die inherent zijn aan de beelden over het beroep van de ambtenaar. Zo is een van de belangrijkste claims van de rechtvaardigheid van het overheidsapparaat volgens Stivers de deskundigheid van de ambtenaar. De kwalificaties van de ambtenaar zijn erg veelzijdig en bestaan onder andere uit specifieke kennis aan de ene kant, maar ook het lange-termijndenken en het grote verhaal zien aan de andere kant, analytische en probleemoplossende vaardigheden, inzicht in het beleidsvormingsproces en het inschatten van het algemeen belang. Deze professionele expertise bevat 'mannelijke' connotaties, zoals de claim van objectiviteit, de zoektocht naar autonomie en de impliciete norm van broederschap. Ondanks de neutrale en universele representatie in de praktijk van het overheidsapparaat is deze veronderstelde expertise in werkelijkheid gendergeladen en wordt hierdoor de concrete discriminatie van vrouwen onder-

steund. Zo berust bijvoorbeeld het punt van de veronderstelde objectiviteit op een fictieve scheiding van de ambtelijke sfeer en het politieke. Er zijn nog steeds theoretici die volhouden dat ambtenaren objectieve experts zijn die onpartijdig hun werk doen, terwijl de duidelijk aanwijsbare verstrengeling van de politiek met het ambtelijk apparaat voortduurt. De ambtenarencultuur claimt effectiviteit, wetenschappelijkheid, feitelijkheid en management. De zucht naar objectiviteit en neutraliteit is echter, aldus Stivers, verbonden met gender. In de westerse traditie wordt objectieve kennis verbonden met mannelijkheid en dit wordt ook weerspiegeld in de wetenschappelijke voorkeur voor harde data boven kwalitatieve data, een voorkeur die in de beleidspraktijk is overgenomen.

Het overheidsapparaat wordt door Stivers voorgesteld als een praktijk waar mannelijkheid is ingesloten en vrouwelijkheid is buitengesloten. Dit blijkt ook uit de kanttekeningen van Stivers die de positie van vrouwen betreffen. Naast de theorieën over de kwaliteiten van ambtenaren bekritiseert zij de discussies over de participatie van vrouwen, omdat hierbij een specifieke invulling van gelijke kansen wordt gehanteerd: het gaat om het bemachtigen van een deel van de taart, terwijl de ingrediënten hetzelfde blijven. Stivers stelt een andere vraag: hoe komt het dat de materiële wereld van het ambtenarenapparaat voor vrouwen anders is dan voor mannen? Vrouwen ervaren volgens Stivers een andere organisatorische werkelijkheid: ze worden slechter betaald, doen een disproportioneel deel van het routinewerk, strijden met de vraag hoe zij zich moeten aanpassen aan een organisatiecultuur die door mannen is ontworpen, en moeten schipperen om hun betaalde werk te combineren met huishoudelijke verantwoordelijkheden. Deze materiële wereld, waarin vrouwen de keuze hebben tussen aanpassen aan de masculiene ambtenarenidentiteit of acceptatie van een marginale positie in de bureaucratische hiërarchie, kan, aldus Stivers, alleen veranderen door een feministische theorie over het ambtenarenapparaat.

Dit feministisch alternatief heeft als basis dat het lichaam en de levenservaring een plek krijgen in kennisvergaring. Dan pas kan er sprake zijn van een gedeeld en intersubjectief perspectief. Een fe-

ministische benadering van deskundigheid wil ruimte geven aan verschillende gezichtspunten en recht doen aan specifieke claims op basis van ervaringen. Stivers presenteert hier een democratisch model, dat ervoor moet zorgen dat ook vrouwelijkheid wordt ingesloten. Zij werkt deze optie niet verder uit. Als zij het heeft over vrouwelijke waarden dan is bijvoorbeeld niet duidelijk naar welke vrouwelijke waarden, eigenschappen of gedrag zij verwijst. Hierdoor en door de manier waarop vrouwelijkheid en mannelijkheid als respectievelijk uitgesloten en ingesloten grootheden in het huidige overheidsapparaat worden voorgesteld, ontstaat het beeld van eenduidige groepen vrouwen en mannen. Sekse wordt door Stivers getypeerd als een belangrijk ervaringskenmerk, want het beïnvloedt de manier waarop een individu de wereld ervaart en erop reageert. Vrouwen hebben als groep vanwege hun sekse een zelfde sociale positie en op grond daarvan een eigen epistemologische positie. Er is in deze materialistische opvatting een lineair verband tussen de gemeenschappelijke ervaring van vrouwen, hun maatschappelijke positie en hun manier van denken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Stivers bij de beschrijving van het dilemma van vrouwen als professionele experts verwijst naar de theorie van de psychologe Gilligan over het bestaan van een specifieke vrouwelijke moraal.

Het betoog van Stivers over het leiderschap is op dezelfde manier problematisch. Het leiderschap refereert volgens Stivers aan beelden van organisatorisch leiderschap die zijn ontwikkeld in situaties waar witte professionele mannen de dienst uitmaakten. Hierdoor weerspiegelen deze beelden mannelijke persoonlijke kenmerken, wereldbeelden en waarden. Ook bij dit uitgangspunt is het samenvallen van de positie van mannen met mannelijkheid opmerkelijk. Stivers behandelt verschillende onderdelen van de beeldvorming rond het fenomeen leiderschap. De leider als profeet, namelijk degene die alles overziet en het juiste inzicht heeft om de organisatie te leiden. De leider als besluitnemer, degene die de juiste beslissingen op het juiste tijdstip kan nemen. En ten derde de leider als inspirator, degene die zijn ondergeschikten kan motiveren en beïnvloeden. In de westerse geïndustrialiseerde samenlevingen verwachten zowel mannen

als vrouwen van leiders dezelfde algemeen geaccepteerde kwaliteiten: daadkrachtig, profetisch, inspirerend en sterk. En zij verwachten ook dat een leider een man is. Vrouwen die de ambitie hebben om een leidinggevende functie te vervullen worden geconfronteerd met een dissonantie tussen vrouwelijkheid en leiderschap die voor een deel wordt opgevuld met stereotypen over vrouwelijke leiders: moeder aarde, die koekjes meeneemt naar de vergadering; de excuus-Truus die als de groeps mascotte mag optreden; de manipulator die haar vrouwelijkheid gebruikt om haar zin te krijgen, de workaholic die niet weet hoe ze moet delegeren; de ijzeren meid, die tyranniek is; en de egalitarist, die haar eigen macht negeert en gelijkwaardigheid met haar ondergeschikten veronderstelt. Het vrouw-zijn speelt altijd op de een of andere manier een rol, terwijl de sekse van een man in relatie tot leiderschap dat niet doet, omdat de kenmerken van een goede leider al mannelijk zijn gedefinieerd. Zolang, aldus Stivers, het imago van leiderschap voor vrouwen als inhoud heeft: *Look like a Lady, Act like a Man* is het de vraag of leiderschap als basis voor de legitimiteit van het overheidsapparaat kan dienen.

De winst van het betoog van Stivers, zoals ook blijkt uit de twee hierboven aangehaalde voorbeelden, is dat de werking van gender in de beeldvorming van de professionele identiteit van ambtenaren in de nabije toekomst een dankbaar onderzoeksterrein voor vrouwenstudies kan zijn. Het analysemodel dat Stivers in dit boek presenteert heeft echter ernstige beperkingen. Met haar theoretische exercitie, die niet wordt getoetst aan een concrete praktijk, heeft zij mij niet overtuigd van de cultureel 'mannelijke' connotatie van het overheidsapparaat. Zij heeft het immers alleen over de toegeschreven eenduidige sekse-identiteiten en laat weinig ruimte voor het ontdekken van de diversiteiten en verschillen tussen vrouwen en mannen onderling in sociale praktijken.

Summaries

Lilian Halsema, *A gender-subtext of policy*

In 1990 the advisory report *A working perspective* of the Netherlands Scientific Council for Government Policy (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) was published. This report started up a broad public debate on employment and the necessity to increase labour participation. In this article a reconstruction of the gender-subtext of this report is made and its significance for the labour positions of women is shown. The author concludes that the Council fails to raise the questions of sex and power. The Council restricts itself to stimulating the labour participation of women, and pays no attention to the necessity of a reorganization of employment.

Berthe van Soest, *The Role of Women in the Beheading of John the Baptist. A feminist-deconstructive Reading of Mark 6,16-28*

In the established (hermeneutic) exegeses of Mark 6,16-18, Queen Herodiade is accused of the beheading of John the Baptist. King Herod and the daughter are depicted as being innocent. The coherence of these hermeneutic exegeses is based on a stereotyping distribution of guilt. Guilty mothers are positioned opposite innocent daughters. Innocent men are positioned opposite guilty women. By means of deconstructive strategies this article shows that this stereotyping does not hold out.

Evelien Tonkens, *Sexuality and work: more than sexual harassment*

Issues of sexuality in feminism and feminist studies have in the past mostly been limited to analyzing and opposing sexual harassment at work. The struggle against sexuality at work is shared by both women's studies and management and organization studies, although for very different reasons. This coalition between organizational studies and feminist studies has recently broken up, as feminists have started to explore issues of sexuality at work in a broader perspective, relating them to issues of (productive) power, pleasure and professional and gender identity. This article reviews some literature in which this new turn is debated and evaluates its results. It is concluded that, like other comparable coalitions between feminists and others on issues of sexuality, feminist break up this one for three reasons: they (often implicitly) seek a better understanding of gender processes, more pleasure and a subject-position for women. More precisely, the author analyzes different ways in which power and sexuality on the one hand, and sexuality and professional identity on the other hand, are linked in this literature and claims that this turn does help to create a better understanding of the relationship between power, identity and sexuality at work.

Gegevens over de auteurs

Lilian Halsema (1963) studeerde Vrouw en Beleid en is nu assistent in opleiding bij de sectie Beleid, Cultuur en Seksevraagstukken van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Ze werkt aan een theoretisch en empirisch onderzoek naar functiewaardering en sekseonderscheid.

Berthe van Soest (1959) is theologe. Ze werkt als AIO aan de faculteit der godgeleerdheid en godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen. Ze onderzoekt de gevolgen van de deconstructie van Jacques Derrida voor de theorievorming in de preekkunde.

Barbara Spoel (1956) is sociaal pedagoog en werkzaam aan de Katholieke Universiteit Brabant. Zij bereidt een dissertatie voor waarin het vertoog van de rijksoverheid over meisjes in beleid en voorlichting centraal staat.

Evelien Tonkens (1961) studeerde vrouwenstudies sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en is werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Sociaal Beleid te Bunnik.

Paul Vennix (1946) is psycholoog en werkt als onderzoeker bij het NISSO.

Gerda de Vries (1956) is beleidsmedewerkster bij de stichting Jeugd- en Jongerenwerk in Tilburg en projectleidster van het Marietje Kesselsproject.